

42	
x	82

Анатолій
Хорунжий
НЕЗАБУТІ ВЕСНИ

Анатолій Хорунжий

Х | 82

НЕЗАБУТІ ВЕСНИ

458609

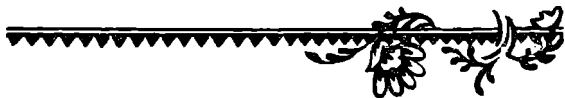
НАРИСИ
ТА
ОПОВІДАННЯ

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»
Київ 1959

Військово-
циви́льно́

ПРОБУДЖЕНА ЗЕМЛЯ

(Дорожні враження)

На українські степи йшла весна. Ще стримано віяли теплі вітри, ще непомітно танули сніги, ще тільки де-не-де на горбах, серед білого простору, прозирала чорна земля, але вже почувалось, що ось-ось щедро пригріє сонце, яри й балки заграють бурхливими потоками.

В такі дні ранньої весни села й міста України споряджали й проводжали перші ешелони своїх посланців у ті краї, де в степах ще лежали скуті морозами глибокі сніги, лютували бурани і спала міцним сном несходима, од правіків незаймана плугом цілизна земля.

І. З ЕШЕЛОНОМ

Пасажирський поїзд № 86-біс Київ—Акмолінськ відходив поза розписом. За цим маршрутом він ішов удруге. Від інших пасажирських поїздів він відрізнявся лише тим, що на його вагонах були прикріплені кумачеві полотнища з крупними написами: «Україна — Казахстану», «Ми їдемо на освоєння цілинних та перелогових земель». На станції в Києві ці написи здавалися звичайними, навіть зайвими на вагонах, де ми звикли бачити лише емальові дощечки; а коли поїзд мчав землями України, Росії, Башкирії, Казахстану, ці лозунги то на мокрих, то на замерзлих і запилених полотнищах привертали увагу тисяч людей. З піснями молоді пронеслися вони над просторами, як багатоголосий відгук України на великий патріотичний рух.

Перед відходом ешелону на київській привокзальній площі відбувся мітинг. Люди стояли під теплим дрібним дощем, накрившись плащами. Серед інших виступав і представник Акмолінської області. Всім дуже хотілося побачити його. Мій сусід, низенький літній чоловік, що проводжав свого друга, навіть виліз на чемодан, щоб визирнути через голови.

— Наша область має освоїти один мільйон триста двадцять п'ять тисяч гектарів нових земель!

Прокотився гомін. Яка ж там область! Скільки там тієї цілини!

Мітинг закrywся під звуки гімна Радянського Союзу. Це надавало і від'їзду добровольців і тій справі, на яку вони вирушали, певної строгості і державної значущості. Не буденним

був цей від'їзд, не звичайним було прощання рідних, коханих, друзів біля вагонів. Надовго, на серйозну велику роботу, в далекий суворий край їхали люди — так промовляла велична музика.

Поїзд відійшов надвечір. Кілька оркестрів грали марші. Натовп суцільною стіною стояв на пероні. Махали руками, хустками, квітами і гілочками верби. Знайомий мені низенький товстий чоловік біг, проштовхуючись крізь натовп, і його капелюх то там, то там злітав у руці над головами. Одна жінка, чиясь старенька мати — я давно стежив за нею, — стояла собі, схилившись до колони, і, нічого не бачачи і не чуючи, плакала в долоні, як уміють плакати тільки матері. Певно, приїхала вона сюди попрощатись зі своїм сином.

Молодь перегукувалась:

— Щасливої дороги!

— Приїжджайте в гості!

— Цілуй за нас усіх дівчат!

Останнє побажання адресувалось комусь із хлопців, що стояли на пероні в оточенні дівчат.

Помітно було, що проводжаючі тяжче переживали розлуку, ніж ті, що від'їжджали.

У шостому вагоні, як і в кожному, їхало сорок два чоловіки. Я чув, як у Міністерстві радгоспів у день розподілу квитків відповідальний товариш сказав:

— Сорок два і не більше. Сорок третього не брати! В перших ешелонах у нас був безпорядок, тепер цього не допустимо.

Правда, у нашому вагоні, крім киян, ще їхали юнак і дівчина, які відстали від львівського ешелону, що йшов за цим же маршру-

том. Прибувши до Києва, вони подались подивитися на столицю, а коли повернулись — їхній поїзд уже відійшов. Зі сльозами на очах прибігли вони до чергового по вокзалу. Провідник нашого вагона, буркотливий носатий чоловік на прізвище Скрипка, якому доручили львів'ян, без дорікань влаштував їх на нижній лаві десь біля свого купе. Тепер вони обоє сидять поряд, у них немає ніякісіньких речей, вони розмовляють між собою напівшепотом. Кожного, хто проходить повз купе, вони проводжають вишуватим поглядом.

Коли їм вдасться наздогнати свій ешелон?

А кияни ще шумлять radoщами і хвилюванням від'їзду, невгамовно снують від купе до купе, з вагона до вагона, розшукують друзів, знайомляться. Наймолодший юнак нашого вагона, сухорлявий, мускулистий, з вихрестим хлопчастим чубом борисполець, якого всі величають Іваном Івановичем, несучи повний кухоль води, вигукує:

— Молоді люди, дозвольте пройти старикові!

На такі слова всі обертаються і сміючись дають дорогу.

Пізніше мені розповіли земляки сімнадцятирічного Івана Івановича, як він слізно просився на цілину. Клопоту було багато. Хлопець навіть мусив привезти із села довідку про те, що мати не проти його від'їзду.

З іншого купе зайшов до нас розчервонілий, з дрібно завитим волоссям парубок.

— Хлопці, хто вміє грати?

— А що таке?

Це обізвався мій супутник Микола Поно-

маренко, дарницький муляр, симпатичний юнак. Він перекладав у своєму чемодані харчі.

— У нас є гармошка,— продовжував запитий красень.

Підвівшись, Микола зацікавлено дивився на гостя.

— А де ж поділи гармоніста?

— Побіг до земляків... Розумієш, дівчата скучають,— благально каже він.

Микола знов нагнувся до чемодана.

— Прийдемо. У нас є свої гармошки... Ще он Дніпра не переїхали.

А поїзд швидко перебирає стрілки і перехрестя рейок. На горбах і попід кручами лисніють дахи будиночків, пропливають сірі, як земля, дерева.

Ось і Дніпро. Широко розлився він цієї весни. Вода в ньому тяж сіра, як і нависле над ним хмарне небо. Пасажири поприпадали до вікон. О Дніпре, ти не одного з цих міцнотілих юнаків виколисав на своїх хвилях, не одному ти навіки запам'ятався своїми теплими водами, мальовничими заплавами, білими пісками і вечірніми відсвітами вогнів!.. Полюбили вони тебе з першими прочитаними віршами Шевченка і повістями Гоголя, зачарував ти кожного, хто постояв хоч хвилинку на твоїх високих берегах.

Лунко б'ють колеса. У вагоні якась урочиста мовчанка. Хіба зрідка хтось обізветься, показуючи місце, де колись причалювали човни, де ловили рибу, купалися. А як проминули останні плеса лівого берега, хтось важко зітхнув:

— Дніпре... коли я тебе знов побачу?..

Ще хтось озвався:

— Браточки, це ж ми їдемо аж за Волгу!

За дарницьким лісом відкрився степ. Тепер, дивлячись у сіру безбарвну далечинь ранньої весни, не один уперше збагнув з усією глибиною відчуття, що віднині у нього почалося нове, принаadne і тривожне своєю новизною життя. Уже йшли перші стрімкі хвилини цього життя.

Дехто з хлопців уже й засмутився. Забившись у куток, сидить понурий, руки опустив на коліна, як натомлена чимось, пригнічена людина, а в очах, молодих очах, завжди веселих, жвавих, повних світла і надії, стільки задуми, що здається, ось-ось бризнуть сльози, може перші сльози зрілої молодості.

— Хлопці, а завтра в Києві футбольний матч.

— Не згадуй. У мене й квиток у кишені.

— Тепер бережи.

Та минають хвилини прощання з Києвом, Дніпром. Думки про залишене ненадовго опановують молодь, швидко бере верх життєрадісний настрій. Уже дехто узявся до їжі, хтось розповідає в гурті веселі пригоди, і регіт розлягається на весь вагон. А парубок з завитим волоссям знов прийшов до нашого купе за гармоністом. Але Микола відступив од своєї обіцянки. Мабуть, він погодився тоді прийти, аби той відчепився. Видно, що він не їздив далеко, тримається тихо, якось наче боязко, але товариші слухають його, і він розпоряджається, де і що покласти. Не пішов він в чуже купе грати, певно, з сором'язливості: чого це він буде хвастатись своїм умінням перед незнайомими дів-

чатами? Краще пограти у своєму купе, серед друзів.

З футлярчика, мабуть самим і зробленого, він вийняв новеньку дворядку «житомирку», обтер долонями планки, надів ремінь на плече і пробіг пальцями по гудзиках, не розтягаючи міхів. Обличчя його враз якось змінилося: риси стали тоншими, ніжнішими, очі — мрійливими. І видно, що Микола вміє своєю гармошкою розбудити в душі тугу і розвіяти її. Ось він програв так, між іншим, в два голоси уривки пісні «Їхав козак на війноньку», сам до себе посміхнувся, губи його ледь помітно здригнулись і стиснулись, і він заграв якусь іншу пісню.

Підсіли хлопці: Микола Опришко з своєю гармошкою, Іван Іванович, ще дехто.

— О, Миколи вже в зборі. Давай веселої!

— Не вийде,— каже Пономаренко.

— Чому?

— Іван Іванович не взяв бубна.

— Так він же розмок на дощі,— виправдується Іван Іванович.

— Значить, хазяїн з тебе солом'яний.

— Здрастуйте... Самі порадили залишити, а тепер я винен.

— А нащо ж везти в Казахстан одні брязкальця? — серйозно підсумовує Микола.

Не підлаждувались—вмить залунала полька, та така жвава й весела, що до нашого купе враз посунули люди з усього вагона. Полька була проста, але оригінальна по мелодії. Музиканти з робітничого гуртожитку грали її пристрасно, енергійно, так, ніби вони стояли серед великого кола. Музика нагадала всім

вечори в клубі і прогулянки в теплі місячні ночі, все те, що напоює нас непередаваною, простою радістю.

Іван Іванович не витерпів і почав вибивати на кришці футляра, і воно трохи було схоже на те, як б'ють у бубон; а ще один дістав дві ложки і теж дрібно застукав у такт. І ось уже біля нашого купе тісно, всі хочуть бачити музикантів. Знайомі і незнайомі стоять, по-товариському поклавши один одному на плечі руки, здружені веселощами.

У вагоні сутеніє. Провідник Скрипка, проштовхуючись, розносить постелі. Ось і він заслухався, замислився.

— Чому зажурились, лапаша? — раптом запитує його високий, широкоплечий юнак у зеленому лижному костюмі. — Чи не тому, що нам далеко їхати?

Скрипка почав розправляти матрац. Відповів по паузі:

— Я, зелений чоловіче, уже одвозив у Казахстан вашого брата.

— Як же воно там, холодно?

— Кому як... Не всім однаково.

— Ого! Оце врізав старий... — каже той, регочучи, і відходить.

...Ніч. Рясними вогнями зринає в темряві станція. Майже всі подалися до виходу. Принесли кип'яток. Поїзд незабаром відійшов. Радіо передає про квадратно-гніздовий спосіб посадки соняшника. У всіх купе почали вечеряти. Спільні столи багаті, просто розкішні. На них викладається все, хто що має, потім найрозпо-

рядливіший вирішує, що їсти, а що прийняти. Консерви повертаються їх власникам. Кури, варене і смажене м'ясо, пиріжки, яйця насипом лежать на прилаштованому чемодані. Знайшлося місце і для пляшки.

— Дві чашки зайві.

— Спокійно! Тут усе враховано. Гукайте львів'ян.

— Оце вірно. Може, і з нас котрий відстане. Посланець повернувся невдоволений:

— Уже запросили їх.

— Роззяви ми. Доручимо Івану Івановичу забезпечити, щоб чорнява снідала завтра з нами.

— За урожай на цілині!

Чашки, кухоль, склянки енергійно зіткнулися до купи.

А по вечері — в кожному купе свій гурт, свої розмови. Не переслухати, не запам'ятати їх. Душі ніщо не заважає розкритися перед іншими. Люди, вирості в різних краях, споріднені спільними прагненнями, щиро розповідають про себе, про свої сокровенні мрії.

На цілину їдуть переважно хлопці; дівчат і дорослих чоловіків мало. З першим ешелонам Київ послав трактористів і шоферів, а в цьому ешелоні — слюсарі, теслярі і муляри, послані до тих радгоспів, які існують поки що лише в планах, але для яких уже йдуть у Північний Казахстан машини, розбірні будишки, матеріали і проекти селищ. Багато їде колишніх селян. В ремісничих училищах вони набули фаху, по три-чотири роки працювали на будівництвах і заводах, а заклик їхати на освоєння нових, напівпустельних степів розбудив у них гарячі романтичні поривання до незвіданого.

Любов до хліборобства у них з дитинства. Їдуть і міські юнаки, сміливі, міцні фізично, чимало серед них отих, що хлопчиками пережили суворі роки війни; ці юнаки загартовані в труднощах. Їх не лякає ніяка невідомість, вони прагнуть випробування і подвигу.

Розмова ведеться так, ніби кожен намагається повніше уявити собі і обґрунтувати свій рішучий вчинок. Мабуть, це робиться ще під впливом розлуки з близькими.

— Мені сказали так: їдь, а тільки не забувай нас.

— Точно! Так це й мені була така настанова. У мене мати дуже переживала,— встряє в розмову слюсар з «Ленінської кузні». Він щойно повернувся з іншого вагона і, проходячи до свого купе, майже з усіма знайомився.— Я сказав дома: приїду через два роки в Київ — не впізнаєте... Просився якнайдалше, в Сибір, а вийшло інакше: в Казахстан їду.

— Сибір починається за Уралом.

— Тоді все в порядку... У мене, друзі, дві спеціальності в руках: треба буде — так на машину сяду, слюсарів не вистачатиме — будь ласка. Я такі агрегати оцими руками перебирав, що декому й не снилося. Наливай ще по одній.

— Хлопці, а я навіть з своєю чорнявою не попрощався! — признається другий.— Вона в мене спортсменка, поїхала в командировку, а тут мають відправляти ешелон. От момент! Дам з Харкова телеграму, нехай і мені телеграфує на Куйбишев.

Хороши весной в саду цветочки,
Еще лучше девушки весной,—

раптом починає він високим голосом. Його підтримують неохоче, пісня була невчасною.

Ще хтось доводить своє...

Слухаючи все це, уже втрачаєш інтерес до подробиць і ще раз переконуєшся, що у вчинках людей, своєю суттю спрямованих на користь держави, народу, в їх, так би мовити, суспільній значущості багато отого свого, особистого. Відгукуючись на заклик їхати в Казахстан чи на Алтай, усвідомлюючи, що зусилля кожного з них конче потрібні на цілих землях, кожний, їдучи туди, вирішує і щось своє, поставлене перед ним його життям.

Провідник Скрипка несе по вагону складені стовпцем на грудях книжки і брошури.

— Купуйте, хлопці, книжки,— радить він просто, без умовляння.— Приїдете туди і там ще сидітимете на станції, поки вас одвезуть в степ... Буде коли почитати... Ось про Сибір, ось про Каштанку, гарно описано... і роман є: як той казав, не сваряться, не б'ються, любляться і розійдуться.

Він не вміє примовляти, це він почув од когось, торгує він з обов'язку, і як тільки його запитали про Казахстан, заговорився чоловік, розпустивши книжки по руках. Відраховує до копійки здачу, оповідає:

— Чим повезуть у степ? Хе-хе, чим уже прийдеться. Великі сани або критий вагончик трактором зачеплять і потягнуть. Сніги там глибокі. Хто небалуваним виріс, той не вередуватиме, а мамині синки гнутимуться. Різні люди їдуть,— каже Скрипка з багатозначною посмішкою і замовкає. Ось він підняв свої голубі очі і строго, проникливо перебіг поглядом

по обличчях, немов зважуючи: слід казати, що зійшло на думку, чи ні.— В першому ешелоні один наганяв нас літаком... В Куйбишеві забіг до родичів і загаявся, випили там чи як. І от же не залишився на день-другий, літаком нагнав нас у Челябінську... А є таке, що аж дивуєшся, як воно до комсомольців притулилося і хто йому дав червоненьку путівку...

— Серед нас таких немає! — категорично каже хтось, і всі переглядаються між собою.

Скрипка проходить далі.

— Може, і немає, я не кажу нічого. Купуйте, хлопці, книжки, брошури, є роман, як той казав...— звертається він до пасажирів іншого купе.

За вікном плине темна ніч. У вагоні світло, тепло. На схід... на схід... на схід,— вистукують колеса.

Два трактористи на суміжних лавах ведуть про своє:

— От приїду я в МТС, а там вистачає і своїх бригадирів. Думаєш, знімуть когось ради мене?

— Не хвилюйся, тракторів іде багато. А може, там є старші і кращі за нас.

— Молоді, по-твому, ненадійні?

— Звичайно ж... Молодий то поспати, то погуляти любить.

— Це ти кинь. Відповідальність, брат, навчить дисциплінки.

Помовчали.

— Мені подобається СТЗ. Винослива машина.

— Колісний?

— Колісний.

— Відстаєш, брат. С-80 і ДТ-54 — перші машини для цілини. Там загінки по п'ять кілометрів.

— П'ять кілометрів! Матінко! Ото степ...

Пономаренко і Опришко розглядають фотокартки. Я підсів до них.

— Ти ж, Миколо, покажи, де твоя дівчина.

— Ось одна.

— Як це розуміти?

— І ось,— сміється.

— А якій же писати будеш?

— Усім,— сміється.— Тільки дивлячись як.— На його обличчя збігла серйозність.— Просили, щоб писав. Може, приїдуть і вони. І карточок надарували.

Але серед усіх була таки одна, його. Микола показав нам її фотокарточку і враз сховав. На ній було коротко написано: «Не забувай. 10 годин вечора. 30. III. 54». А на інших дівчата багатослівно клялися у вічній вірності.

У сусідньому купе гуде низький голос:

— Який би я був тесляр, щоб їхав без інструментів. Узяв! Я на ходу воза справляю... Ех, не вийшло трохи так, як гадалося. Я серед лісу виріс. Біля мого села на Вінниччині такий дубовий гай, якого ніде в світі немає. Немає, це я точно кажу. Під війну німці почали рубати його і відправляти до себе. Ну, тут хтось дав знати партизанам — така, мов, і така справа. Прийшли і вигнали. Вигнали. Аякже! Дуб, чоловіче добрий, пайміцніше дерево в світі, це треба йому віддати належне. Кажуть, бук теж міц-

ний, але він дуже вбирає вологу. Я на деревах розуміюсь... Хотілось на Алтай поїхати.

Ніч... День... Ніч.

На схід, на схід, на схід...

Полтава... Харків... Куп'янськ... Ліски... Валуїки.

В першу ніч львів'яни пересіли на якийсь швидкий поїзд. Четверо киян відстали в Харкові, так само поїхавши подивитись на місто. Наздогнали нас на таксі в Основі.

Назустріч часто ідуть ешелони з лісом. Состави довгі, на вагонах звідкись привезений сніг. Колоди товсті, багатометрові. Які люди зрубали ці могутні сосни? В яке українське село привезуть їх?.. На станції Олексіївці наш поїзд обігнав ешелон з тракторами: десятки платформ заставлені новими харківськими машинами. Це було ввечері. Хлопці рахували, скільки їх. Збилися десь на вісімдесят третьому, бо швидко йшов поїзд.

Де зупиняється наш ешелон,— на перонах збирається натовп. Добровольці висипають з вагонів, і в кількох колах починають танці. Місцевих дівчат нарозхват запрошують до танців. Поважніші зав'язують бесіди з старими людьми про врожаї та погоду.

Двоє хлоп'ят затримались біля вагона з написом. Один намагається прочитати.

— Ми іде... ідемо.

Другий продовжує:

— На основанії ці... ці... Ходім, Колько!

Пішли. Проходять і чують, як чоловік вголос прочитує напис.

— Колько, стій! На цілині землі їдуть. От сміливі! — і стояли, доки не відійшов поїзд.

Балашов... Ртищев... Кузнецьк.

За вікном степ і степ, де-не-де визирає ліс, підступить і зникне. В посадках понад залізницею ще лежить сніг. Он вода розлилася, і відблиск сонця, пролетівши по ній, випліскується на чорну ріллю. Колгоспний сад рядами стелеться на схилі горба. А чому ж біля хат немає жодного деревця? Низько пролітають весняні птахи і сідають десь за торішніми очеретами. Дерев'яні хати широкі — на четверо вікон у причілку. Ось верболіз на долугу, і тини в селі високі, червоні.

Степ і степ. Велика земля Росії! Скільки дум і почуттів перейде через душу, коли за вікном швидкого поїзда і день, і два, і три бачиш простори і простори... Он пасма диму залягли на обрії, місто виступило різьбленим силуетом... А потім знов степи, і незчисленні села, і шляхи самотні, що ведуть хтозна й куди, немов у саму блакить неба. О російські далі! Недарма ж ти, поете, проїхавши від Москви до Байкалу, відчувши красу і багатство свого рідного краю, вигукнув у заспіві слова, такі прості і повні широти і простору для діяння, для крил, для мрії людини:

— За далиною далина!

Вдивляєшся у далечинь і сподіваєшся, ждеш чогось величного — широкої ріки, високих гір.

На станції Родничок, біля Балашова, наздогнав нас ешелон з тракторами. Мабуть, то не був той самий, якого ми вже бачили. Скільки їх іде тепер різними дорогами в Сибір, на Алтай, в Казахстан!

— Сто! — вигукує Микола Пономаренко, припавши до вікна.

— Сто один, сто два,— продовжує інший.

— Сто чотирнадцять! — закінчує третій.

Кондуктор з останнього вагона помахав рукавицею.

— Доженемо! — обізвався до нього кілька голосів.

На маленьких станціях дівчата не підходять близько до вагонів. Тоді хлопці біжать до них. Степові дівчата росли, вродливі і сором'язливі. Оточивши їх, київські юнаки знайомляться без звичайних в таких випадках церемоній. Вони просто просять дозволу писати. Дівчині нелегко відмовити в такій просьбі, коли на неї дивляться очі юнака. Наперебій записуються імена, адреси. І хоч зовні все це відбувається немовби жартома, за адресу дівчини серйозно змагаються. Одному юнакові дівчина подарувала книжку з написом. Інший висмикнув книжку з рук і пішов. Знайому покидати було незручно. Попрощалися. Вона махнула йому рукою. Хіба ж не так починається велика любов?.. А потім юнак по вагонах розшукував дорогу йому книжку. Він кілька разів пройшов ешелон з краю в край.

— Хлопці, в кого є книжка «Однієї ночі»? Така маленька, дешевенька... Почав читати, і хтось вихопив...— не раз я чув його голос і в нашому купе.

Уже надокучили Скрипці: коли та коли будемо переїжджати Волгу,— допитуються всі. А він, як на те, точно і не пам'ятає; одному каже — між десятою і дванадцятою годинами ночі, іншому — вранці. І всі чекають.

Багряно зайшло сонце. Уже погас обрій. На небі вирізьбився молодик, а поряд з ним, як

прикраса,—зірочка. Темний степ. І раптом широкий відблиск на воді. Волга! Ні, то просто весняна вода... І знову ждуть.

Вранці поїзд підійшов до Волги і зупинився перед семафором. Ріка, яка увібрала в себе сім тисяч річок російської землі, ще покрита кригою, лежала широко, привільно. По ній слалися дороги на лівий берег. На середині чимале озеро полою, і в ньому відбилися вершечки дерев лівобережного лісу.

Ніхто не дослухався до оголошень, на скільки зупинився поїзд — всі вистрибнули з вагонів, бігли до ріки. Постояти, подихати на березі Волги і запам'ятати цю мить. Поїзд тихо, немов урочисто, йде далі.

Од станції Келін до Акмолінська є два напрямки: через Чкалов — один, через Челябінськ—другий. Останній довший, але він веде через Урал. Наш поїзд пішов у цьому напрямі.

Від самої Уфи до Челябінська у вагонах майже ніхто не спав. Спершу приваблювали поля, гаї і ліси Башкирії, природа якої дечим схожа на північну Україну, як про це писав Т. Г. Шевченко, а потім почалися гори. Коли споночило, понад залізницею з обох боків засяяли вогні. Ось темне громаддя гори на мить заслонило їх, ось вони знов розсіялися по узбіччях. В Челябінську кілька груп взяли таксі і поїхали подивитися на місто.

Знаменним є той інтерес молоді до небаченого краю чи міста, ота жадоба більше пізнати. На станціях, наприклад, в кожному книжковому кіоску скуповувалася вся література про Урал, Казахстан, так само, як і посібники по вивченню тракторної справи. Продавці не зна-

ходили, що відповісти на такі запитання, як: «Чому немає книжки про ваше місто? Що ж у вас купити з літератури про ваш край?» І в цьому патріоти-добровольці, що їхали в далекий край на роботу, ніяк не були схожі на колишніх заробітчан, яким байдуже було до того, що їх оточувало, де вони їхали, бо товклася в голові тільки одна думка: як воно буде «там»?..

На шостий день подорожі вночі поїзд вимчав у сибірські засніжені степи. Степовики-українці дивилися за вікно, вигукували слова «рівнина», «широкий степ» і в той же час відчували, що вони не досягали баченого. Простори тут дійсно більші, величніші за ті, які в нас породили ці слова.

Поїзд мчить цілий день, а далечінь розгортається і розгортається і стає все ніби ширшою і ширшою. Пряма путь пронизала простір, її видно далеко попереду і позаду. Вітер відносить дим, і його видно, доки він зовсім не розтане. Ген там мріє село. До нього, здається, кілометрів десяток, а воно все на тій же відстані. Схоже, що ми об'їздимо навколо нього. Ось воно, нарешті, сховалося, а вітряк бовваніє, наче хтось іде степом... Підступили до залізниці березові гайки — несміливі посланці північних безмежних лісів. Берізки ростуть то гіллясті і розкішні, то кволі, тоненькі. І на це має що сказати провідник Скрипка:

— Де земля підсолена, там високі не ростуть. Бачив я і дебеленькі, а все ж таки малі. Таке підгрунття.

Курган... Шумиха... Зирянка... Макушино. На одній з станцій дід з розкішною білою боро-

дою, в борсучих унтах на пероні продає з кошика яблука. Хлопці юрмою зупинились перед ним, розглядають. Дивні яблука і сибірське взуття. В магазинах повно харчових продуктів, але степ лякає декого, скудовуються консерви, горох.

О 10-ій годині вечора поїзд прибув до Петропавловська. На пероні стоять рядком молоді стрункі ялинки. Сніг поскрипує під ногами, сніжинки кружляють у світлі ліхтарів.

— З Новим роком! — вигукує хтось.

— З Новим роком! — перекочується далі.

Біла тиха ніч в прикрасі ялин і сніжинок дуже схожа на поворічну.

Вокзальні кіоски та ресторани зачинено. На табуретках дрімають контролери. Гурт оточує чергового по вокзалу.

— Чому у вас так рано все зачинено?

— Рано? Ні, товариші, не рано. Ми не сподівалися, що ви такі невсипущі. У нас перша година ночі.

На три години назустріч сонцю переніс поїзд дніпрянців. Не звикли вони засинати в цю пору. Дехто перевів свого годинника, а інші запевняють, що і тут житимуть за московським часом.

Від Петропавловська їдемо сотні кілометрів прямо на південь. Залізниця, побудована в радянські часи, зв'язує два промислові центри країни: Урал і Караганду. Поїзди тут ходять довгі, з подвійною тягою і рідко зупиняються на степових роз'їздах. В минулому від Петропавловська на південь переселенці просувалися підводами: хто своїми їхав аж з центральної Росії, хто наймав тут у заможних селян. По

степу тяглися довгі валки. Від спеки вози були напнуті ряднами. Там ховалися діти і хворі, інші йшли курним шляхом, обпалені вітрами, виснажені, з тупим відчаєм в очах. На південь до Акмолінська переселенців манила далека Ішимська долина. Серед голого степу вона малювалася в уяві людей зеленою обітованою країною, у переливних маревах спеки на обрії ввижались води Ішиму. Вигнані з своїх сіл злиднями і безземеллям, орловці, полтавці, куряни, катеринославці тяглися у «вольні краї». Землероби ладні були перетерпіти найтяжчі муки переїзду, аби лише дістатися до завітнього, омріяного, родючого степу, зажити там достатку і щастя.

Гримучим швидким поїздом їдуть тепер сюди люди обживати і досі малозаселений край. Перед ними стелеться неозорий засніжений цілинний степ, сліпучий під яскравим квітневим сонцем. Скільки сягнеш зором, він майже всюди однаковий,— наче рівне велетенське полотнище, вибілене дощами й сонцем. Він одноманітний, а погляд вабить, веде кудись у далечінь. Де йому кінець? Он ледь мріє цятка. Може, ото хтось їде? А може, орел-степовик сидить, лає здобиччю? А може, то просто віхоть сіна впав з саней? Наче й заворушилось. Так.

— Лисиця!

Ліниво, байдуже позираючи на поїзд, вона біжить понад залізницею.

Кокчетав... Ельтау... Борове... Аккуль... Макінка... Танкерис... Скоро й Акмолінськ.

Уже в кожного все спаковане, ув'язане. Може, йти доведеться, так підуть хлопці. Знов переливаються з купе в купе, з вагона до вагона,

щоб ще раз побачитися з друзями, домовитись писати... На душі радісно і трохи тривожно: як воно тут буде? Куди призначать? Однак вдоволення з того, що прагнення бути отут, в краю цілини, здійснилося, перемагає всі інші роздуми, і хлопці сходяться в гурт і починають співати. Пісню добирають широку, таку, щоб з нею дихнути на повні груди, щоб обіймала простір, щоб виказати нею всю визрілу молоду силу.

— Ой да ты калинушка,
Ой да ты малинушка,—

виводять тенорки, за ними дружно поспішають вібруючі силою баски:

— Ой да ты не стой
На горе крутой...

Слова, налиті чоловічою задумою, звучать мужньо і трохи сумно. В такі хвилини, мабуть, молодість переростає в зрілість.

Надвечір поїзд прибув до Акмолінська. Сім діб ішов він від берегів Дніпра до берегів Ішиму. Посланців України проводжав теплий весняний дощ, зустрів холодний зимовий вітер.

В той день, як наш поїзд вийшов з Києва, в Акмолінську вже знали, скільки яких спеціалістів їде. Часу було досить, щоб зустріти ешелон. І його привітно зустріли. Доки на привокзальній площі збиралися, вийшовши з вагонів, на мітинг, в кімнаті, де чергує група обласного управління сільського господарства і тресту радгоспів, добровольців розподілили по районах і радгоспах. Триста чоловік поїде з цим же поїздом на станцію Есіль, сто двадцять сім —

на Джалтир і Атбасар. Їхати ще кому чотиришість, а кому й дванадцять годин. Передаються з уст в уста назви радгоспів: «Красивинський», «Свободный», «Астраханський», «Новочеркаський», «Степной».

Мітинг триває недовго. Їх тут буває по кілька на день, так що трибуну не приймають з площі. Комсомольці-кияни дякують за теплу зустріч, запевняють, що подолають труднощі; акмолінські дівчата підносять їм живі квіти.

Дарницькі муляри, мої супутники Микола Пономаренко, Іван Мироненко, Микола Опришко, слюсар Микола Томаш записалися в атбасарську групу. Ось вони ходять по перону гуртом, прислухаючись до всього, про що говориться, зупиняються біля інших таких же гуртків. Помітивши чоловіка, якого бачили на трибуні, підступили до нього. Микола Пономаренко — найсміливіший.

— Скажіть, а од станції ми далеко будемо?

І враз сходиться ціле коло. Зацитькують надто балакучих, замовкають у чеканні.

Відповідальний працівник — казах замилювано оглядає їхні обличчя, посміхається і вдоволено, з казахським акцентом, вимовляє по-українськи двоє слів:

— Хороші хлопці!

Всі регочуть з несподіванки.

— Скажу вам, товариші, скажу, — продовжує той серйозно. — Де будуть центральні садиби ваших радгоспів, ще точно невідомо. За вами слідом туди приїдуть директори, і ви з ними оберете собі місця, які вам сподобаються. Ну, зрозуміло ж, що ви знайдете найкращі. А там хороших місць чимало. Озер в степу багато.

— Аби озера були! — вигукує хтось, і, вдоволені тим, що довідались про нове, розходяться.

Люди їдуть зараз в аули, за якими починаються малозаселені простори. Ці аули відіграють роль рубежів накопичення сил для наступів. Часто в один аул виряджають людей, машини і матеріали для кількох радгоспів. Об'єднує, збирає і тримає в певному колективі людей, що прибули з різних міст і сіл, сама назва новоутворення. Сама назва! І десть на станції стоять трактори, лежать ваптажі, теж для цих назв, бо господарств ще немає. Десть з Москви до Казахстану їде директор радгоспу, і він теж повторює в думці цю назву і не може уявити собі нічогоісінько, що криється за нею.

Першим випадє найвища слава. Але першим доведеться зазнати і найбільших труднощів.

До кімнати розподілу добровольців заходять раз у раз ті, що прибули невеликими групами, і ті, що відстали від ешелонів.

До стола протискується немолодий чоловік у новому світлому, модному пальті з пом'ятим коміром. Обличчя в нього змарніле від тривалої подорожі, в його погляді якась розгубленість і непевність.

— А мені куди? — питає він охриплим голосом.

— Ви звідки приїхали?

Він показує документи, пояснює:

— Вчора наші тут були... Я відстав у Челябінську.

— Ваші уже в радгоспах «Лальний» і «Новочеркасский».

— «Новочеркаський»? Щось чув...— Видно, що сумніви і вагання ламають його. Може, він проходить все життя отак нерішуче, не вміючи вибрати щось одне між двома. Може, він знав якоїсь тяжкої втрати і виїхав з свого міста, щоб швидше забути про це. Розпитати б його, зрозуміти б його, та тут не місце для таких розмов.

— До найдальшого скільки буде? — допитується він.

— Двісті п'ятдесят кілометрів.

— Добре! — і його погляд займається якоюсь думкою.

— Ви їдете з киянами на станцію Атбасар.

— Атбасар? Щось чув.

— Поспішайте, а то запізнитесь.

— Атбасар... До побачення! — він потиснув руку і швидко вийшов. Повторив назву станції. Він зійде і там почуватиме себе «вдома».

Так і цих кілька сот киян. Одержали квитки на поїзд і вже відчули себе жителями казахстанських степів.

Попрощався я з своїми друзями, побажав їм щастя і успіхів у новому житті, а вони просили приїздити до них. З ними я все ще почував себе в дорозі, вони були тут немов часткою України. Чи зустріну ж їх в океані казахстанських просторів?

Поїзд відійшов. Було вже пізно. На привокзальній площі чекаю автобуса до міста. Холодно. Безлюдно. В кінці вулиці блиснули фари автобуса. Ось вони освітили і скульптурну прикрасу площі. В судорожно напружених позах, переплівшись важкими ногами, два футболісти прагнуть перехопити один від одного запиле-

ний надщерблений м'яч. Дивишся на них і думаєш: як би було приємно бачити отут могутню скульптурну постать батира-казаха — володаря цього великого степового краю.

2. СТЕПОВА ОБЛАСТЬ

В цьому році Акмолінську (Акмолі — показавському) минає сто тридцять років. Це зовсім молоде місто. Засноване як військово-козацьке поселення в 1824 році, воно швидко розрослося і вславилося багатими ярмарками, на які з'їжджаються з усіх кінців скотопромисловці. Тоді воно стояло на крайній лінії російських військових поселень, од яких царський уряд далі посував колонізацію казахського кочового народу.

У 1875 році акмолінський генерал-губернатор Казнаков писав звідси царю Олександру III:

«Положение степных областей требует особого внимания. Со времени принятия киргизами русского подданства успехи, сделанные оными в гражданственности, весьма ничтожны. Попытки же перехода инородцев к земледелию также не заслуживают внимания. Между тем, доколе киргизы (так тоді називалося казахське населення.— А. Х.) будут одиноко совершать в пустынных пространствах степей огромные орбиты своих кочевок вдали от русского населения, они останутся верноподданными только по переписям. Сопредельные же с ними по Горькой линии (перша лінія російських військових поселень в цьому краю.—

А. Х.) казаки по малочисленности своей не могут принести оному делу большой пользы, но сами поголовно обучились киргизскому наречию и переняли некоторые, впрочем безвредные, привычки кочевого народа».

Генерал-губернатор пропонував зміцнити військову колонізацію цивільною. Для цього необхідно було відкрити доступ у казахські степи охочим переселитися туди з центральної Росії і України. В 1889 році було оголошено «высочайшее уведомление» — дозвіл переселятися також і на вільні акмолінські землі. Слід відзначити, що царський уряд досі стримував потік переселенців за Урал з кількох міркувань: по-перше, він хотів зберегти в центральних районах лишки дешевої робочої сили для поміщиків, а по-друге, гальмуючи освоєння сибірських родючих земель, охороняв тих же поміщиків від напливу сибірського хліба. І от перепона впала, потік переселенців хлинув на схід по тих же найжджених і втоптаних трактах, по яких гнали і засланих.

Для тих часів шлях з України до Акмолінська був дуже далекий і важкий. В дорозі родилися діти, вмирали хворі. Ховали обіч шляху померлих і йшли далі й далі. У 1890 році, через рік після дозволу переселятися до Акмолінського краю, тут уже було близько 17 тисяч прийшлих, які ждали посісти землю. Більшість з них дісталися долини річки Ішим — цього «калмицького рубежу» самооборони кочовиків. Царські чиновники давали наділи за великі хабарі. Нарізаючи поля, землеміри зневажали інтереси казахського населення. Степові князьки та баї нацьковували своїх наймитів-

пастухів на прийшлих, і серед неозорих цілинних просторів нерідко спалахували криваві сутички за клапті землі: казахи, як вітер, налітали з уклучинами¹ на беззахисний хутірець, займали коней, вбивали дітей, а згодом поселенці, озброєні вилами, рушницями і ціпами, набігали на кочовий табір і теж жорстоко розправлялися з тими, хто попадався під фуку. На розпечену землю падали з розпанаханими черепами і казах і українець, який прийшов сюди за тисячі кілометрів з десятком дітей і десятками копійками в кишені.

Тут і досі незаписаними ходять перекази перших осілих поселенців Ішимської долини, пісні росіян і українців, складені і співані в похмурі дожовтневі часи.

До Акмолінська, мабуть, найбільше підходить назва «степове місто». Всі його вулиці, прямі й широкі, обома краями виходять в степ. З одного кінця вулиці видно інший кінець, хоч вона й простяглась на кілометри. Над містом низько пролітають качки. Вони кружляють над ним, не лякаючись ні димарів, ні гудків паровозів. Навколо міста є кілька озер, дичина прилетіла сюди, але трохи рано: в степу ще лежить сніг.

В центрі міста нові цегляні красиві будинки. Серед них ще збереглися старовинні купецькі особняки. А на околицях тісняться лампачеві хати з плоскими дахами. Коли поглянеш на них, здається, що жорстока пожежа або велетенський буря спотворили їх, знищивши дахи. Над ними підносяться стовпи, густо перепліта-

¹ Знаряддя пастухів.

ються дрти антен і електроліній. Будівля з плоским дахом — це спадщина минулого. По-перше, справа тут в традиції: казахи не будували собі на зиму капітальних жител, а сяку-таку землянку, яку можна покинути на ціле літо або й зовсім, назавжди перекочувавши в інший край; по-друге — в областях, розташованих близько сибірських лісів, але в яких дуже мало хороших доріг, завжди невистачало будівельних матеріалів. Кажуть ще й таке: низька будівля нібито менше затримує снігу під час хуртовин, які тут розгулюють взимку. Та як би там не було, згодом тут відмовляться від примітивного житла. Залізничники і робітники акмолінських заводів заселили вже увесь привокзальний район цілими кварталами чепурних будиночків, вкритих білим шифером. Селища нових радгоспів зі своїми будиночками і садами, розташовані у найглибших степах, стануть тут взірцем для майбутніх аулів.

У місті більше десятка казахських і російських шкіл, сім спеціальних середніх учбових закладів, драматичний театр, Будинок культури залізничників, два кінотеатри, два парки, стадіон. Вхідна арка стадіону стоїть якраз на тому місці, де була колись башта дерев'яної фортеці. В бібліотеках — численний фонд книг казахською, російською та українською мовами.

В Акмолінську в свій час бував класик казахської літератури, визначний поет-просвітитель Абай Кунанбаєв. На території області діяли загони борця за соціальне і національне визволення казахського народу, прославленого батира Амангельди Іманова. В 1919 році у селі

Маріїнському, Акмолінській області, селяни повстали проти Қолчака. Повстання очолили партизани Анашкін, Ірченко, Малюков, Осадчий, Мірошніченко. Нині в колгоспі «Червоний партизан», Атбасарського району, де, мабуть, найбільше освоюватиметься цілини, стоїть пам'ятник розстріляним і спаленим колчаківськими бандитами полум'яним патріотам Радянської країни — учасникам повстання.

Яскраве життя цього краю в наші дні. Основним багатством області є її земля, степи, що прослалися з півночі на південь на п'ятсот кілометрів і зі сходу на захід — на чотириста кілометрів. Серед цього роздолля маленькими острівцями здаються рідкі села. В деяких районах на десять квадратних кілометрів припадає один-два чоловіки населення. Трудівники колгоспів і радгоспів з допомогою техніки і науки освоїли тільки частину цих земель, вирощуючи високі врожаї ярової пшениці, вівса, соняшника, картоплі, баштанних культур. Так, середній урожай зернових культур за останні передвоєнні роки по Акмолінській області становив 10,1 центнера з гектара. Під час війни було допущено деяке зниження посівних площ, а після війни вони значно розширилися, зріс середній врожай, а окремі колгоспи і навіть райони добилися високих показників збирання зернових культур. Акмолінський колгосп «Червоне поле», організований у 1934 році з переселенців, освоївши цілинні землі, став зразковим господарством для всієї області; з кількомільйонними грошовими прибутками. Значна частина землі, наділеної колгоспам і радгоспам, — під пасовиськами і сінокосами. Незлі-

ченні табуни, гурти худоби і отари овець випасаються з ранньої весни до пізньої осені, а при малосніжній зимі і цілий рік—на далеких від аулів відгонах, поблизу озер і загачених водоймищ. Навчившись обробляти поля і вирощувати хліб, казахи все-таки не облишають свого традиційного заняття. Немає для них нічого милішого, як водити табуни, отари, гурти, захищаючи їх від звіра й негоди.

Високу поезію знаходив і знаходить народ у цій своїй споконвічній праці. Оспівуючи красу казахстанських гір, хребта Ала-Тау, великий поет Джамбул навіть їх порівнює з кіньми:

В орлині висоти, у сонячну вись,
Хребти, наче коні, на дибки звелись!

В Акмолінській області десятки Героїв Соціалістичної Праці — колгоспних чабанів, пастухів, доярок.

Настав час, коли країна, зібравшись з силами — кадрами і технікою, вирішила освоїти майже всі цілинні землі Північного Казахстану.

Казахстанська пшениця потрібна всій нашій країні, а тому з усіх міст і сіл Радянського Союзу поїхали сюди спеціалісти сільського господарства, будівельники, вчені, з усіх країв потекли сюди машини, знаряддя, матеріали. Пішли ешелони з тракторами, розбірними будинками, наметами, ліжками, бензином, комбайнами, дошками. Контейнери, ящики, тюки, діжки, цемент, камінь, штабове і кругле залізо вивантажують на станціях і колись непримітних роз'їздах. Малими виявились пакгаузи, навіси, тісно на вулицях селищ широкогрудим С-80 з причепленими і горою накладеними

саннями, незручно розминатися тут зустрічним транспортом; виготовлені десь на півдні України бульдозери розгортають в казахстанських степах сніг на дорогах, автоколони взимку пробиваються снігами до загублених серед просторів аулів і озер, де мають постати садиби радгоспів.

В Акмолінську, ще недавно тихому і малолюдному, враз настали зміни. Новий просторий вокзал тепер щодня переповнений пасажирами; старенькі автобуси і кілька машин таксі зовсім не встигають перевозити прибулих сюди з вокзалу до міста; на вулицях зустрічаєш людей з різних кінців країни; раз у раз тут проїздять автомашини з написами «учбова» і гуртом курсантів у кузові; на пошті на три-чотири дні наперед замовлені переговори по телефону з Москвою і багатьма містами союзних республік; у магазинах розкуплені всі чоботи, шкіряні пальта, плащі, кращі патефонні пластинки, книжки казахських письменників у перекладі на російську мову, зошити і авторучки; в готелі, який цілком задовольняв потреби області, не можна дістати місця: уповноважені, оперативні групи міністерств, видатні вчені, артисти, кореспонденти, письменники, кінооператори, лікарі, торгові працівники виїжджають у забрюханих до колін, підкреслено великих кирзових чоботях, дублених кожухах і оригінальних експедиційних куртках.

Біля обкому партії, облвиконкому, тресту радгоспів раз у раз зупиняються забризкані «Победы» і газики, трактори і кінні упряжки: приїзять і від'їзять, розв'язавши справи, люди з районів, представники міністерств, упов-

новажені ЦК партії. Ось біля обкому партії зупиняється трактор С-80 з широкими саньми на могутніх обаполах. Тепло одягнені люди встають з саней і йдуть в будинок. Трактор на тихому ході мотора чекає їх — мають люди якусь справу розв'язати по дорозі на перевалочну базу. А приїхали вони з радгоспу, який міститься за сто двадцять кілометрів від залізниці.

Область великих відстаней ожила цієї весни у найдальших своїх закутках раніше, ніж завжди, та й життя завирувало по-новому. За два місяці в область влилося більше двадцяти тисяч спеціалістів сільського господарства, прийшли тисячі тракторів, комбайнів, плугів, сівалок.

В установах в ці дні невгавають телефони, вдень і вночі працюють рації, зв'язуючись з районами і радгоспами. В один з таких гарячих днів я зайшов до начальника обласного управління сільського господарства товариша Струкова. Біля його стола у просторому кабінеті стояло і сиділо кілька чоловік, так що було видно тільки бриту голову начальника. Він привітався, продовжуючи розмову по телефону.

— Шестерні потрібні? Яка? П'ятдесят? — кричав у трубку, нахилиючись і червоніючи. — Відправили в контейнері, одержите. Що? Дозволити зняти з комбайна? Візьміть, тоді поставите.

Дзвонили з іншого району.

— Доброго здоров'я. Що, будинок купуєте? Споруди купувати заборонено. Ні в якому разі. Є кредити, беріть гроші, будуйте. Ніде склада-

ти товари? Вже купили? Покараємо, покараємо обов'язково! Вчора прибуло двадцять бригадирів і помічників. Хороший народ. Пришлемо й вам...

Не встиг він розглянути моїх «вірчих грамот», як знов обізвався телефон.

— Привіт, привіт! А-а, плужків малувато? Знаю. На підході. Вже на сороковому роз'їзді. Післязавтра будуть на Бабатаї. Кого? Причіплювачів? Не обіцяємо. На місці шукайте. Та ви розласувались. Слюсарів, шоферів, ремонтних робітників можемо підкинути.

Зайшов співробітник управління, протиснувся прямо до стола.

— Газики на станції.

— Прийшли? Які?

— На сім місць.

— Зараз же їдьте і одержуйте.

— Іду.

І точаться нескінченні розмови про кукурудзосаджалки, про підвезення пального, про очистку насіння соняшника. І все це справи спішні, невідкладні, а люди, що заходять і виходять, такі заклопотані, що незручно було комусь заважати в розмові, і, навпаки, хотілося їх більше слухати. Через півгодини начальник заговорив до мене:

— Ви прийшли за інтерв'ю? Я розумію. У мене тільки що був один товариш. Може, ми якось іншим разом? Будь ласка.

Та, власне, кращого інтерв'ю кореспондентові, мабуть, і не треба. Цифри можна завжди дістати і в зведеннях.

На головну вулицю міста з провулка виїздить верхи на коні старий казах. Таких ста-

риків у місті я ще не бачив. Він приїхав сюди з глибинного аулу — немов зійшов з якогось кінофільму. На ньому малахай з вогненно-рудої лисиці, і з-під мохнатого надлобника гостро дивляться очі, на ногах — пайпаки, повстяні чоботи з довгими, вище колін, халявами, покриті шкірою; за поясом, що кілька разів обгорнув його огрядну постать у довгій, підбитій хутром, стьоганці, стирчать великі рукавиці. В такій одежі старий сміливо виривається під морози і хуртовину в далеку подорож, з табуном чи на полювання.

Казах не наважується переїздити вулицю — він стримує коня, здивований змінами в місті. Повз нього пробігає грузовик. В кузові їде молодь. Взявшись за плечі, юнаки й дівчата співають: «Ой цвіте калина».

— Що сьогодні за свято? — міркує старий. Та ось він рушає, їде вулицею. Перед ним протягнуте від будинку до будинку кумачеве полотнище. Розібравши тільки одне слово «цілина», здогадується про все.

— Багато люди — дуже хорошо, — шепоче він і попускає повід щирому коникові.

3. АЙДАРЛИКУЛЬ

В Акмолінську в мене зав'язалися нові знайомства і склався план поїздок по області. Добровольці розлилися звідси по трьох річках: в нові радгоспи, в МТС і в радгоспи існуючі. Цим визначилися відмінності в праці і в побуті кожної з цих груп. Хотілося побувати всюди.

У Вишнівському радгоспі, дізнався я, вже прославилась доброю підготовкою до весни тракторна бригада полтавчан, яку організував, привів сюди і тепер очолює комуніст Андрій Давиденко. Вишнівка цікавила мене ще й тому, що там, як розповідали, жила стара жінка, одна з перших переселенців-українців до Ішимської долини. Небагато вціліло таких старих людей, цікаво послухати їхні спогади.

Квиток у мене був до Вишнівки. Але в поїзді хлопці-добровольці, які поверталися з міста, швидко переконали мене, що найзручніше буде дістатися до центральної садиби радгоспу через їхній Айдарликуль. Коли так, то ми й зішли разом на станції Шептикуль.

Шептикуль у перекладі з казахської означає «трав'янисте озеро», Айдарликуль — «озеро в кущах». Однак у другій половині квітня тут не було видно ні озер, ні бодай вершечків торішньої трави. Степ був укритий снігом.

Чарівно і трохи лячно серед незнайомих зимових просторів у ту пору, коли важке червоне сонце повільно занурюється в розливу на обрії імлу, а на багряному фоні ще далеко-далеко мріє аул. До аулу йдуть, розтягнувшись ланцюжком, коні: табун повертається з попасу. На синьому чистому небі займаються ясні зорі зимової ночі. Хоч ми вже йдемо цілу годину, досі видно, як на Шептикулі горить вогник семафора. Та ось і він зник, і наш аул сховався в присмерку, і вже здається, що ми йдемо по нескінченному колу. Відчуття безмежності цілинного степу знов прокидається в душі.

Ми йшли шляхом по двоє. Хлопці пригадували свої міста і села, розповідали, кому що

випадало в житті найтяжчого, найпам'ятнішого. Звучав чийсь голос та хрускотіли під чобітьми крижинки.

— А я одного разу трохи не втопився в морі,— якось діловито і несподівано сказав осипенківчанин Петро, що досі йшов один попереду і весь час мовчав. Він притишив ходу і так, як і всі, розповів про свою пригоду.

Сталося це в місті Осипенко, одного дня, коли на морі грала хвиля. Петро працював тоді шофером на легковій машині. Приїхавши до берега покупатись, він побачив, що ніхто зараз не наважується зайти в море. «Курортники,— подумав Петро.— Ось я вам покажу, що значить виростати на морі!» Він роздягнувся і кинувся в воду. Хвиля підхопила і понесла його. Доскочу наплававшись, він почав добиратися до берега. Тепер якраз і стало ясно, що вийти на сушу не так-то й легко. Тільки він наближався до берега, налітала хвиля і підбирала плавця з собою. Попробував він раз, вдруге, втретє, а море не пускає. Ось зовсім поряд стоїть машина, лежить одежа, люди на піску загоряють, а Петро не може дістатися до них. Він уже хотів крикнути, щоб рятували.

— Похваستася! — засміявся в цьому місці розповіді один з супутників, і всі зареготали. Петро не образився. Тепер йому було цілком зрозуміло, що він тоді поліз у воду з бажання показати себе.

— Похвастася,— сказав він тим же діловитим тоном.— Після того я більше не кидався в море, коли воно бушувало.

— Скажи ж, як вибрався на берег.

— На берег? — перепитав він так, немов

дальші подробиці вже не мали ніякого значення.— А так і вибрався. Все ж таки я виріс на морі і куштував солону воду. Зловив момент, коли хвиля набігла невелика, і вискочив.

Кілька хвилин ішли мовчки, роздумуючи над тим, що почули. Тоді один сказав:

— Оцей степ, як і твоє море, Петре, хвальків не любить.

— Тут потрібен народ серйозний, сильний,— підхопив Петро.

— А чим ризикує той, що подався сюди, аби показати себе?

— Чим? — перепитав Петро.— Совістю своєю! А це немало важить для порядної людини!

— Само собою,— підтакнули інші.

Обіч шляху, в купі солом, порпався якийсь чоловік.

— Мабуть, на засідку вийшов.

— А може, капкан ставить.

— Лисиць тут, як собак.

Вже зовсім стемніло, коли ми дісталися до контори відділку радгоспу. Містилася вона в приміщенні, яке правило і за клуб. В довгій кімнаті, освітленій однією лампою, було повно людей. Одні з них сиділи біля стола, інші — на лавах, треті — на підмостках сцени. Розмовляли люди про знайомі і майже скрізь однакові сільськогосподарські турботи.

Управляючий відділком, казах середніх літ, розподіляв людей на завтрашні роботи. Перед ним на табуретках сиділи полевод Василь Степанов, бригадири тракторних бригад Іван Кавун і Семен Котов, стояли запорізькі слюсарі, муляри, полтавські трактористи. Засмагли до

чорноти на казахстанських вітрах, одягнуті в однакові сині ватянки, вони немов становили одну дружну бригаду. Міцні чоловічі постаті, молоді обличчя, енергійні сильні голоси — все це мало узгоджувалося з цією тісною низькою будівлею, ветхим столиком і тьманим світлом.

Люди приїхали сюди вершити великі справи. Але зміни настануть тут поступово, згодом. А зараз трактористи і причіплювачі по-справжньому були заклопотані тим, як дозимувати радгоспну худобу, повністю підготуватися до весни.

Управляючий посилає вісім чоловік за сіном.

Хлопці переглядаються між собою: кому доведеться їхати? А це ж не близький світ. Сорок кілометрів туди, сорок назад, поїдуть трактором з саньми і двома парами волів. Цілий день їхатимуть лише туди, потім заночують біля скирт, вранці накладуть сіна і цілий день пробиратимуться додому. Але тепер це вже не лякає нікого з присутніх, воно вже звідане, випробуване. От у перші дні, коли прибули сюди...

Айдарликульський відділок радгоспу має понад десять тисяч гектарів землі. Засівається з неї три тисячі гектарів, а решта — цілина: пасовиська й сінокоси. Цього року тут мають зорати п'ять тисяч сто двадцять п'ять гектарів цілини. Господарство в основному тваринницького напрямку — тут понад дві тисячі голів худоби й коней. Щоб доглянути їх, потрібні зусилля не менше двохсот п'ятдесяти робітників, а тут працювало щороку не більше як сто — сто двадцять п'ять чоловік. На сінокіс, напри-

клад, у найгарячіший час посилялось замість ста чоловік двадцять — двадцять п'ять. Зрозуміло ж, що коли й накошували вони сіна скільки потрібно, то не встигали все підвезти до ферм. А тут довга, завальна зима. А тут завдання по освоєнню нових земель. Тож треба побувати в занесеному снігами Айдарликулі, щоб повністю збагнути, що значить для цього відділка приїзд ста дванадцяти молодих завзятих трудівників.

Добровольці з Запорізької області прибули сюди на початку березня, тоді ж приїхала група московських товаришів. Погода стояла в ті дні важка: падали сніги, віяли бурани. Кілька днів добровольці спочивали, знайомилися з господарством, влаштовували собі гуртожиток, пральню, лазню. Цілина, звичайно, спала під снігом, а корівники потребували робочих рук. І москвичі, і запоріжці стали до роботи. Хто їхав сюди трудитися, готовий до всього того, що принесе йому сільське життя, той без умовлянь узяв до рук лопату чи вила; хто ж гадав, що йому тут простелють килим від станції до цілини і він картинно легко буде «вивертати скиби», той виявився нездатним на справжній трудовий подвиг. Тут починалося звичайне трудове життя з усіма закономірними процесами, загостреними і посиленими цілим рядом місцевих обставин.

Організуючою силою в цей переломний момент виявились, як і завжди, комуністи, кращі комсомольці. Першими поїхали за сіном в айдарликульському відділку комуністи Степанов і Котов, комсомольці Кавун і Кузьмін. Дві доби провели вони на холоді і повернулися в

намоклій одежі. Ті, що сиділи дома, дивились на них, як на диваків. А після цього поїхали й інші. І стала ця робота буденною.

— Сніг одкидати... Хто піде? — продовжує управляючий Касенов, перебігаючи своїми вузькими очима по обличчях, знизу освітлених лампою.— Почне танути — вода нас замучить. Вода в степу — добре, вода на базу — погано.

— Полтавчани зроблять,— категорично запевняє хтось.

Касенов знає цей голос, щось відмічає на папері.

— Хто вміє перекладати печі?

— О, будівельників у нас хоч відбавляй.

— Палаци клали. Златанов! Де він?

— Пишіть Златанова.

— Я тут,— озивається від порога дзвінкий молодий голос.

— Давай сюди, робота знайшлася по твоєму розряду,— шпигає хтось.

Ще посилають п'ять чоловік до ковалів: там снігом привалило деякий реманент, треба відкидати. А по цьому розходяться всі, крім трактористів. Вони щодня збираються тут. Приїхали-бо сюди різні люди: одні прямо од тракторів, інші давненько не бралися за кермо. Поки є час, Котов хоче, щоб усі пригадали забуте, підновили свої знання. По вулиці проходить з піснею гурт, а трактористи читають постанови по технічному догляду за машинами і пересипають їх спогадами про свої залишені бригади, своїх бригадирів.

Ми в Касенова дома продовжуємо розмову про господарські справи, про колишнє життя

казахів. В кімнатах Касенова є предмети нового і старого побуту. Тут і піл, подібний до того, що є в українських хатах, і ліжко на сітці, і простелена на підлозі кошма з горою яскравих подушок. На стіні фотокартки: брат Касенова — льотчик, сам Касенов — офіцер-фронтовик, ось він серед курсантів, ось під кипарисами південного курорту. Син казахських степів багато сходив радянської землі, багато побачив, своєю кров'ю скропив граніт набережної обложеного під час війни Ленінграда. Він зустрів росіян і українців, що прибули в радгосп, як своїх друзів, а на роботі від усіх по-партійному строго і принципово вимагає порядку і відданості спільній справі.

Посеред кімнати висить на пружині од культиватора дитяча колиска, зовсім така, які бувають в українських хатах. Чорнооке, широколице дитя бавиться в'язочкою гудзиків, прив'язаною вгорі, намагається взяти їх до рота, гуде. Мати, висока, струнка і худорлява, як і всі казашки, готує вечерю, вкладає спати двох старших дітей, погойдує колиску і бере участь у нашій розмові. Вона розповідає мені, як у них варять сир — курт. Його беруть з собою пастухи, табунники, ідучи в степ. Влітку і взимку він не псується в торбі, хоч носи його цілий місяць. На самому курті табунник, застигнутий бураном, може прожити кілька днів — такий він поживний. Жінка розказує і посміхається: як можна не знати цього? У них відомо це і маленьким дітям.

В кутку на кошмі, злігши на подушки і заклавши руки за голову, спочиває родич Касенова. Він оце кілька днів тому переїхав з іншо-

го аулу сюди, квартирує поки що тут, пасе коней. Його чорне обличчя лисніє, як масний казанок, а білки вузьких гострих очей налиті кров'ю. Здається, цей чоловік зараз встане і скаже щось незвичайне, сердите. Та він зовсім спокійний, він спочиває собі, очікуючи вечері. Це він пригнав на захід сонця табун з степу. З ранку до вечора він — на коні. Холодний вітер засмалив йому обличчя, сліпучі відблиски яскравого світла серед білих просторів нарізали йому очі. Зараз він змастив обличчя вазеліном: нехай на ніч одм'якне шкіра. Завтра він знов пожене табун у степ, далі, ніж сьогодні, на сопки, де менше снігу і коням легше добувати суху торішню ковилу; і знов пектиме в обличчя вітер, і сліпитиме очі відблиск, а він ганятиметься верхи за неслухняним молодняком, на коні обідатиме куртом і бараниною, заїдаючи снігом, і в спокійні хвилини співатиме монотонну пісню мужчини про красу весни і жіночу вроду.

Вечеряємо на кошмі, обсівши низенький круглий столик. Парує і пахне овечиною свіжий суп у мисці, великими шматками нарізано білий пшеничний хліб домашньої випічки, у скляній вазі стоїть цукор, збоку, на підлозі, жде гарячий самовар. Все це: і вечерея, і постіль, і фотокартки на стіні — чимось схоже на те, що є всюди на селі, і в той же час воно відмінне від, скажімо, нашого, українського. Воно, звісно, й не повинно бути зовсім подібним, бо складалося, як і весь побут народу, в інших умовах, по-своєму. Так, відмінне. Але і москвичі, і запоріжці, міські й сільські люди уже звикли до нового, живуть у Касенова, мов одна

сім'я, їдять за одним столом, миряться з тіснотою.

Пізніше прийшов Котов з двома трактористами, які квартирують у Касенова. Вони роздяглися, сіли в першій кімнаті вечеряти.

— Там колосників немає,— каже Котов, встаючи од столу.

— Нехай ковалі нарубають.

— З штабового заліза? — дивується Котов.— На ремонт, кажуть ковалі, невивистачить.

— Будуть люди — буде залізо, багато буде в Казахстані заліза,— просто говорить Касенов і дивиться на Котова серйозним значущим поглядом.

Трактористи з бригадиром лягли один біля одного на полу, вкрилися ковдрами і враз поснули. А ми з Касеновим ще посиділи біля лампи. Йому було про що розповісти. Він хлопчиком пас із своїм батьком великі байські табуни. Однієї весни, коли переганяли табун через Ішим, кінь під батьком спіткнувся, бурхлива вода легко підхопила і понесла їздця. Він врятувався, та в степу не було де зогрітися, переодягнутись. Казахський степ великий, чарівний, родючий і жорстокий. Ще зовсім молодим помер батько Байдильди Касенова.

О, Байдильді було про що розповісти людям з України.

Вранці виїхали до центральної садиби. По санный дорозі жваво тупає невтомний кінь. Над ним не підносять батога, його не підганяють віжками. Так він бігтиме всю дорогу — годину, дві, три.

З шляху попереду злітає степовий шпак — кара-тургай. Він теж, як і качки, рано повер-

пувся з півдня і тепер шукає на шляхах їжі, а спочиває в полі, сівши на вершечок полинини.

Вдалині мріє селище. Давно вже видно його, і наче ми не наближаємось до нього. Яка рівнина! Біле сліпуче саяво тремтить над безмежним простором, сонце облікає обличчя. Вдалині мріє село. Слово «Вишнівка» звучить у думках якось знайомо.

4. ВИШНІВКА

Так і було: наш непоказний на вигляд кінь пробіг двадцять кілометрів і вже біля самого селища, на греблі, де розтанув сніг, пішов ступою. Ми посхоплювалися з саней. Почувши полегшення, кінь знов затюпав.

— Ну й скажений же! — гримав їздовий, притримуючи його віжками.

Їздовий теж був приїжджий тракторист з Опішні, квартирує він у Касенова. Я вчора бачив, як він акуратно прибирав стіл, як сьогодні уміло і охоче запрягав коня. В дорозі він розповів про своє перше знайомство з цим казахським жеребчиком. Одного разу він вивів його до саней, та забувся щось із збруї. Поставивши коня біля саней, сам пішов до стайні. Коли повернувся назад — коня не було й близько: він утік у степ до табуна. Поїздку довелося відкласти... Тракторист розповідав про це, щиро підсміюючись з себе самого. Видно було, що він уже обжився в чужому краю, на всі незгоди дивиться просто і все стерпить, знаючи, що прийде весна і він сяде на трактор і буде орати і сіяти, як робив це на своїй Полтавщині.

Радгоспне селище — три ряди низеньких хат над вибалком, довгі службові будівлі, майстерня з закуреним дахом, контора з антеною, старі й нові трактори і два нові сизі вагончики на галявині біля греблі та ще примітні три топольки на садибі старого Табачника. А навколо на всі чотири сторони — рівний степ.

Біля контори стоять люди, гуде заведений трактор, на широких санках на сіні напівлежать кілька чоловік, у них в погах клунки і жива гуска.

— Їдьмо! — гукає тракторист, виходячи з дверей.

— Почекай... Ще не прийшли з хлібом.

Хтось з тих, що очікують собі, гріючись на сонці, каже:

— До гуски належить півлітра.

— Вони як поснуть в дорозі, то й гуску загублять.

— Жаль, тебе не взяли караульним до неї.

Народ строкатий, різноманітний, жартівливий. Зимові клопоти вже набридли всім — і місцевим, і приїжджим. Де та весна?

— Ви не вербувальник? — звертається до мене жінка з шаллю на руках, зиркнувши на мою польову сумку. Я ще не встиг збагнути, чим я схожий на вербувальника і що відповісти, як вона затарабанила: — Як не дають роботи по моему розряду, поїду звідсіля. Я штукатурниця шостого розряду, в Запоріжжі грамоти одержувала, а тут сорочки доводиться прати. Якби не син, я б ніколи сюди не забилася... Поїду та й поїду, каже. Їдь, кажу, і мене бери з собою. Поперлася, а тепер хоч і назад. У путівці в мене поставлено, що я штукатур,

і гроші держава витратила на мене як на спеціаліста...

— Ну, заходжуйся й шпаруй усе підряд на морозі,— підшпигує хтось.

— У нових радгоспах уже й шпарують. Сиди собі отам, не патякай,— відрубала жінка.

— Он ідуть ваші вербувальники, чого ви завелися,— втручається третій.

Од хат прямують сюди двоє: високий, огрядний, в зеленій шинелі ступає попереду по стежці, а за ним низенький, в чорному довгому пальті з кирзовою господарською сумкою в руках.

Через деякий час я був на майданчику, де містилися трактори.

На невеличкому клаптику просохлої, вивітреної і затоптаної землі, де стоять машини і вагончики, де раз у раз снують люди, де пахне гасом і димом, де то ревуть, то затихають мотори, відчуваєш найближчу до характеру великої роботи — освоєння цілини — трудову атмосферу. Здається, що це степовий табір, що трактори з плугами ось-ось вирушать звідси. Радісне передчуття весни світиться на обличчях людей, воно чується в словах, вгадується в рухах. То нічого, що навкруги біло і з півночі дише холодний вітер! Адже вдень на проталинах уже парує, немов курить земля, вже біля греблі збирається надвечір вода, вже опадають з шурхотом повислі «козирки» підталого снігу. Весна йде! Отож геть млявість, нерозторопність, а тим більше — байдужість...

З-поміж усіх найкраще приготувалася до весни бригада комуніста Андрія Івановича Давиденка. Важливим моментом тут, звичайно,

було те, що цій бригаді першій вручили нові трактори, інші одержали їх пізніше, але поза всім все-таки тут найдружніші й найпрацьовитіші люди. В бригаді 16 чоловік з Оржицької і Яблунівської МТС, Полтавської області, та два москвичі. Полтавчани майже всі приїхали сюди просто од машин, на руках у них ще не одмилися старі сліди мастила; один тракторист недавно демобілізований з армії, товариші — москвичі — теж добре знають свою справу. В бригаді два С-80, чотири ДТ-54 і один КД-35. Якщо підрахувати, скільки кінських сил становить потужність усіх машин, то це порівнювало б величезному табунові коней.

Андрій Давиденко в свої молоді роки працював трактористом у радгоспі, потім, після війни, його висунули на завідувача майстерні. Кілька літ він віддав цій роботі. Та, пішовши з степу «в кабінет», як називав він свою посаду, хоч йому й не доводилося сидіти в кабінеті, Давиденко назавжди полюбив працю в тракторній бригаді серед просторів. Він домагався, щоб його відпустили в бригаду. Керівники не погоджувались. Тут якраз почався рух добровільного виїзду на цілинні землі, і Давиденко, анітрохи не вагаючись, попросився туди. Директор не сподівався, що в тихого завідувача майстерні стільки наполегливості і бажання піти в бригаду. Тепер він запропонував йому посаду бригадира в своєму радгоспі, та вже було пізно. Раз вирішено їхати, значить їхати. Особисте життя Давиденка не ускладнювало такої переміни: сім'я у нього не склалась, після невдалого одруження він залишився один з сином, якому тепер уже було

14 років, отож він залишив його при своїх батьках, зібрався і поїхав. Уже в Полтаві навколо нього згуртувались трактористи двох МТС, він сподобався молоді. Прибувши в радгосп, Андрій Давиденко швидко переконався, що взявся за важку справу, що це бригадирування буде в його житті чи не найскладнішим випробуванням і що завідувати добре устаткованою майстернею чи керувати бригадою у своєму радгоспі було б набагато легше. Однак він дав собі слово працювати тільки на всі свої сили, тільки так, щоб не бути в задніх, не чути про свою бригаду поганої слави. З свого досвіду Давиденко знав, що коли всією душею віддаєшся роботі, ніякі дрібні незгоди не перешкоджають досягти успіху.

Піднесений настрій бригадира передався трактористам, і ось за якийсь місяць бригада стала передовим, дружним, бойовим колективом і вже справилась з такими роботами, які виділили її серед усіх бригад району. Підрахуйте, скільки сіна привезли з найдалших займанок трактористи Давиденка, скільки цим врятовано радгоспної худоби, скільки доставлено зі станції вантажів, і ви матимете красномовні свідчення трудового подвигу. Всі ці поїздки бригадир уміло використовував і для того, щоб обкатати машини та краще пізнати в роботі трактористів, і він досягнув свого: кожного бачив у далекій важкій подорожі. Знає він тепер, кого з ким треба поставити в парі і навіть як з ким можна розмовляти.

У бригадному вагончику, зверненому трьома вікнами до південного сонця, тепло, пахне фарбою і сіном матраців, накритих новими тем-

нозеленими ковдрами. За стіною приємно шумить котел опалювальної установки, створюючи враження домашньої затишності. Перед тим, як зайти в двері, кожний довго шкребе чобітьми по пристулках. Постіль лежить поки що тільки на трьох лавах, схожих на лави пасажирського вагона. Вночі тут, кажуть, холодно, але хлопці вже знають, що перші пожилці лінуються вставати підсипати вугілля. Сьогодні всі з квартир переберуться сюди.

Ми у вагончику лише вдвох з Федором Нестеренком. Серед усіх трактористів він якось відразу впадає в око, викликає повагу до себе, навколо нього завжди збирається гурт, хоч він і не з тих жартівників, які вміють повеселити. Приваблюють його вигляд — він високий, ставний, міцний, — його манера висловлювати свої думки з пристрасстю і захопленням і, головне — його безмежна закоханість в свою роботу. Він тракторист ще молодий, півтора року тому закінчив курси і сів за кермо, але в нього стільки впевненості в своїх знаннях і силі, стільки запалу до роботи, що як він починає розмову про свою колишню оржицьку бригаду чи про те, як їздилося за сіном, то всім теж хочеться скоріше взятися за діло по-справжньому. І зараз Федя раз у раз енергійно змахує рукою в повітрі або з нетерплячки і напливу сил поправляє постіль чи якісь речі. Йому вже здається, що бригадир недооцінює його, навіть затирає і що коли буде так далі, то він викаже це кому завгодно. Ну, а як же зрозуміти те, що його, тракториста з хорошими характеристиками, поставили молодшим до Миколи Риженка, до того, хто кілька літ не чув, як гуде трактор?

— Кажуть, він був непоганим танкістом в армії.

— Танкіста з трактористом не рівняйте,— випалив він одразу.— Там інші мотори, інша система управління. Та що тут говорити,— він поглянув на вікна і замовк. Але невдоволення клекотіло в ньому, і він обізвався знову.— Ось ми їхали з ним уночі, і трактор почав тиркати. Він каже, що треба лізти до форсунки. Я йому підказую: пальне загусло, бо похолоднішало. Він не повірив. Зупинив машину, длубався, длубався і нічого не знайшов. Тоді я підігрів пальне, і поїхали далі... В другому ділі, може, він заткне мене за пояс, як рукавицю, а до ДТ-54 я у нього в учнях не буду... Бригадир іде,— схопився він.

— Сидіть. Разом про це й поговоримо.

— Ну, що ви!.. Наш бригадир не любить, коли втручаються в його справи. Ми ще побалакаємо,— підморгнув Федя і почав застібати.

Давиденко був чимсь збуджений: зайшов, не обтерши на порозі чобіт, сердито кинув шапку на тумбочку. Сідаючи, він строго поглянув на Федора:

— Перетягнув трактор Лаштопи?

— Ні,— ослабим голосом відповів Нестеренко.

— Я вам, Нестеренко, здається, влаштую сьогодні гарячий душ... Такий гарячий, що й...

— Тільки заглушив і знов заводь... Хіба нікому більше, крім мене? — огинається Нестеренко.

— Федоре,— сухо і з нотками натяку на щось, зрозуміле лише їм двом, каже брига-

дир, і той, не чекаючи того, що буде сказано далі, швидко виходить.

Пом'ятою хусткою Давиденко витирає упрілого лоба і, зібгавши її в жменю, поспішно ховає в кишеню.

— Бач, як побіг... Знає, що винуватий.

— Чим же він провинився?

— Та посиляли на одну роботу, а він одмовився. Чоботи, каже, мокрі, не висушли за ніч... І ось зараз: півгодини мотор ганяв, показував курсанткам, як запускати, і тільки сказав я, щоб перетягнув чужий трактор на сухе місце, так і стало шкода. Бач, аби хтось інший це зробив... Отак на кожному кроці: за всіма, як за дітьми, слідкуй, підганяй, поправляй... Хоч би вже скоріше в борозну. А ви, значить, з України? Ох, далеко звідси до неї! — і він замислився.

Ми довго розмовляли у вагончику, потім оглядали господарство бригади. Бригадира бентежило те, що не було ще зроблене і що лежало не од його волі й сил: бригаді не вистачало двох плугів, не підшукано ще казанів, посуду, не знайшли куховарки, не було бензовозної машини. А йому хотілося, щоб уже сьогодні все було готове.

— Завтра їду в обком партії братися на облік,— сказав він, коли ми вже стояли біля його хати.— Раніше я не надавав такого значення цій справі, як зараз. Входжу в нову партійну організацію, значить беру на себе частку всіх її завдань і всіх недоліків. А недоліків тут немало... Вчора я вперше, як то кажуть, по душах поговорив з одним радгоспним працівником. Він, правда, трохи згущує темні фарби,

мабуть, чимсь ображений, але мені на деякі речі розкрилися очі. Парторг про них змовчав.

— Можливо, навмисне не хотів сказати. Пізніше самі все побачили б.

— А я так гадаю, що він уже деяких неприємних явищ і не помічає. Загляньмо на ферми. Тут у деяких приміщеннях для худоби навіть корит немає і корм кидають просто на землю, під ноги. Думаєте, що лісоматеріалу невістачає? Я вже цікавився цим. Дощок завозять щороку стільки, що можна було б наробити корит вдесятеро більше, ніж треба, а їх роздають, розкрадають, витрачають не за призначенням. Он що! О, тут роботи багато, дуже багато...— він похилив голову, помовчав і раптом заговорив гарячіше.— Подумав я про те, яким стане це господарство незабаром, і вирішив залишитись тут. Багатства тут лежать зверху, їх скоро навчаться брати обома руками. Сюди б трохи більше людей та й керівників би завзятих. Ось ми вже п'ятий день не бачимо картоплі в супі. А городина ж тут родить не гірше, ніж у моїй Решетилівці. Он за крайніми хатами починається озеро. Правда, воно називається Батбакуль, значить, замулєне і влітку зовсім висихає. А старики радять ось що: перегатити в одному місці балочку і пустити весняну воду в озеро, звідти вона піде давніми ариками по низині. От вам і поливний город. Звичайно, я буду ціле літо з тракторами в степу, я міг би на всі інші справи махнути рукою, мовляв, нехай роблять там, що знають, а ще легше перевестися в новий радгосп. Там господарства тільки складатимуться, все буде сплановане і передбачене краще, ніж тут, і ди-

ректорами поставлять туди міцніших господарників, одне слово: новий радгосп! Та не в моему характері перебирати і вередувати. Прислали сюди — давай роботу, ради якої я приїхав!

Він уже був обізнаний з усім господарством, бачив його в перспективі. Він знав, що коли побіля озера Тімердана посіяти траву, то кожний гектар дасть п'ятдесят центнерів сіна; що на землях радгоспу може рости кукурудза; довідався й про те, що в коморі крадуть фураж при видачі на стайні. Дізнався він про це в бесідах з робітниками, комуністами, комсомольцями, і не для того, щоб комусь переповідати про це шепотом, а щоб сьогодні ж вникнути у всі справи господарства і з усіх сил боротися за його піднесення. Він — рядовий комуніст-трудівник, людина широкого господарського кругозору, принципова і добродушна, строга і емоційна. Він побачив і безладдя в обліку видачі вівса, і три топольки на садибі старого Табачника, він клопочеться про плуги, казани і про занавіски на вікна вагончика. Він поїхав на цілинні землі з почуття обов'язку і тому, що захотілось знов працювати в тракторній бригаді.

Я повернувся на квартиру до старожила ішимських степів Василя Пилиповича Фролікова. За своїм планом я мав увечері погомоніти з Василем Пилиповичем, і він очікував мене.

Через кілька днів я виїхав до села Вишнівки. Стояв холодний сонячний ранок. Лощини, де вже назбиралась вода, взялися кригою. Казахський коник невтомно біг, сміливо йшов на

кригу, розбиваючи її і шугаючи по груди в воду. Підвозила мене дочка Василя Пилиповича Фроликова, жінка років двадцяти восьми, рахівник споживчого товариства. Вона їхала в справах до райцентра.

— Ви теж під Москвою жили? — спитав я, пригадавши розповідь Фроликова про те, як брат викликав його з сім'єю до Москви, як влаштував усіх в радгоспі поблизу столиці і як через рік їм усім нестерпно захотілося «додому», у Вишнівський радгосп.

— Жила. А що ж там особливого? Тут краще. Я тут народилася.

— А мати ж не тут народилась?

— Мати — на Орловщині. Привикла... Степ у нас он який широкий, а там... Навесні тут краса — не надивишся...

У Вишнівці я розшукав Марію Андріївну Купину, ту саму стару жінку з перших переселенців, про яку мені розповідали в Акмолінську.

Довідався я од неї небагато. Стара на самому початку сказала:

— Що ж я пригадаю? Я вже сама себе не пам'ятаю, не то що якусь бувальщину.

Почасти вона, почасти її сім'я розповіли таке: 1894 року шістнадцять родин приїхали сюди з Харківщини, оселилися над Ішимом і заснували село Харківку. Років три переселенці обробляли землі стільки, скільки хотіли. Тоді казали так: у нас в економіях (майже всі вони робили в економіях панських) не було ні хліба, ні води, а тут і води і хліба, скільки душа бажає. А з часом почалося ворогування з місцевими багачами. Байські прислужники займали худобу і коней; хто їхав до аулу на роз-

шуки, того могли забити там на смерть; баї нацьковували своїх пастухів на росіян і українців, а все ж у змішаних селах біднота жила дружно, одні одним допомагали. Перший чоловік Марії Андріївни помер відразу по приїзді з України. На полюванні з ним сталося нещастя: поранило руку. Поки дістався додому — багато втратив крові. В селі ніякої медичної допомоги не було. Старий солдат взявся замовити кров, але його нашіптування не подіяли на кровотечу. По цьому брали полотно, шкребли ножами і тією «ватою» замошували рану. Чоловікові ставало щораз гірше. Спорядили підводу і одвезли його в Акмолінськ: там була єдина на весь край лікарня. Через два дні він помер... Другий чоловік у 1918 році, тікаючи степом з колчаківського обозу, потрапив на солонці і загруз. Було на ту пору холодно. Він стояв на белебені, дивлячись, як глибше й глибше осідали на його очах коні, і сподіваючись допомоги. Його хтось врятував на третій день. Та після того він тяжко захворів і помер.

— Ой діти, діти,— каже старенька, втираючи скупі сльози на майже невидющих очах,— ви тепер живете і за себе і за нас.

Світловида дівчинка стоїть біля старої, блакитними оченятами дивиться на неї і пухкенькою ручкою гладить сухі вузлуваті руки своєї прабабки.

Станція Вишнівка новенька й акуратна, як намальована. На залізничному полотні і на пероні сухо. Над рейками, що прямо і далеко-далеко прослалися в обидва кінці, переливаються відблиски. Теплий вітер несе смолистий запах нагрітих шпал. Десять за пакгаузами ре-

вуть трактори. Вантажені карагандинським вугіллям і порожні маршрутні поїзди то на південь, то на північ без зупинки проносяться через Вишнівку. В степу над залізницею плавають важкі сувої чорного диму.

Дивишся вслід поїздові, бачиш смаглявого казаха в кожусі, чуєш, як відлунює в рейках стихаючий перестук коліс, і думаєш: яким ти став, край караванів і пустель!

5. ЄЛИЗАВЕТИНКА

Писати мені доведеться, власне, не про Єлизаветинку. Вперше почув назву цього села з вуст молоді жінки-агронома, яка добровольцем прибула туди і зустрілась мені на якійсь дорозі. В похвалах харків'янки воно малювалось якимсь особливим. Єлизаветинка й справді не була рядовим степовим селом. Тут МТС, районна школа механізації, десятирічка, майже всі хати освітлюються електрикою, отже воно цілком заслуговувало, щоб про нього так захоплено говорили. Однак після того, як я пішки добрюхав до нього зі станції, а потім загатами, заметами і мало не дахами хат достався по залитих водою вулицях до центра, інтерес до села в мене зменшився. Трохи пізніше треба було б приїхати в Єлизаветинку, щоб побачити широкі зелені вулиці, площу біля школи, побілені хати, помилуватися красою озера. В жінки-агронома жила в уяві весняна Єлизаветинка, про весняну красу цього казахського села знав уже і чоловік харків'янки, якому вона щотижня слала в Люботин листи.

В Єлизаветинку я забився через того ж таки агронома — Ганну Лук'янівну Куценко. В Акмолінську область мало приїхало агрономів і ще менше агрономів-жінок.

Вона живе при конторі колгоспу, в невеличкій кімнатці, разом із старенькою прибиральницею. В їхній кімнаті тісно: плитка, ліжка, стільці і в кутку один на один складено з десяток мішків бабиної пшениці, одержаної на трудодні, накритих покривалом і газетами. На цих же мішках тепер лежать Ганнині книжки, папери. На стінах, поряд з незнайомими жінці з України людьми, її фотокартки. Їжу вони варять на двох в спільних каструлях і разом сідають до столу. Якщо агроном довго затримується на обід, прибиральниця заходить у кабінет голови колгоспу, де стоїть і стіл Ганни Куценко, і, що б там не відбувалося, скаже:

— Пора й поїсти, люди. Потім наговоритися...

Жити при конторі зручно, та зате й клопітно: хто не прийде, хто не приїде — викличе агронома. Ганна Куценко, правда, поки що не вважає це за неприємні чи небажані турботи. Вона тут уже більше місяця, але ще не все пізнала, не з усіма, з ким треба, знайома, і сьогодні, як і в перші дні, вона багато ходить, всюди буває, щоб більше побачити, більше почути, все знати про господарство, село, людей. Ні, це не легко, аж ніяк не легко, перемістившись за кілька тисяч кілометрів у край інших кліматичних, географічних і побутових умов, все пізнати і відразу ж своєю волею впливати на колектив, допомагати йому здійснювати трудовий

поступ вперед. Після закінчення сільськогосподарського інституту в Харкові Ганна Куценко працювала агрономом при Люботинському спиртовому заводі, тобто наглядала тільки за вирощуванням картоплі, а тут — в господарстві сіють десятки різних культур, обробляють великі масиви землі; тут освоюється цілина. На плечі агронома лягли нагальні турботи. Обізнавшись з господарством, вона сприйняла його недоліки глибше, ніж його успіхи і перспективи, бо їй хотілося бачити колгосп по-справжньому висококультурним, і їй здавалося, що коли вона висловить усі свої критичні зауваження і побажання, скажімо, в обласному управлінні сільського господарства і там чутиливо вислухають її, то можна буде відразу ж, принаймні в підготовці до весни, змінити на краще стан речей. І вона поїхала в обласний центр. На прийомі в начальника управління вона, мабуть, виставила надто багато вимог, бо той, посміхнувшись, спитав її:

— Може, вам прислати й кучера для голови колгоспу?

Це була до деякої міри іронія, і Ганна Куценко пішла з управління невдоволена, засмучена. Дійсно ж, в колгоспі невиспачало препаратів для протруєння зерна, ВІМ стояв під снігом, насіння після протруєння пересипати нікуди... А колгосп насінневий, треба строго дотримуватись сортів і категорій, і за це відповідає в першу чергу агроном. І вона приїхала додому занепада духом, майже розгублена. Їй здалося, що в колгоспі, де не було свого агронома, на її думки і вимоги ніхто не зважає, і вона сіла за папери: складала план весняних

робіт. Практичними справами займалась лише тими, на які вказував їй голова правління.

В такі дні одного разу її запросив до контори на розмову секретар райкому партії по МТС Єлисеєв. Вона виклала йому свої думки. здорові, правильні, але надто збентежені, неврівноважені, що йшло від гарячковості і невміння шукати вихід з становища там, де він є.

— Це добре, що ви, Ганно Лук'янівню, так берете все до серця,— сказав Єлисеєв,— значить, ви любите свою роботу, не миритеся з неполадками. Я допоможу вам усім, чим зможу. Ходіте до ВІМа, в амбари. Подивимось, поміркуємо... З свого боку я хотів би запропонувати вам ось що: може, ми зберемо стариків-хліборобів та послухаємо, як вони на своєму віку обробляли цілину. Це дасть користь і вам, і мені...

— Ой, як це вчасно! — вигукнула вона.— Я ж думала про це. Ходжу, знаєте, по селу, зустрічаюсь з аксакалами¹, вони вітаються зі мною, величають «нашим агрономом», а мені все здається, що я перед ними маленька, просто нікчемна, бо вони ж знають те, чого я не знаю. Я цілком згодна, я запишу все, що скажуть росіяни й українці. Аби хтось записав і сказане казахами.

— Все це влаштуємо, Ганно Лук'янівню.

З часом вона помітно змінилася. Раніше вона чомусь вважала, що голова правління колгоспу завжди хоче применшити її значення і вплив, що її пропозиції і домагання він здійснює навмисне повільно, не в повну міру своїх

¹ Білобородий поважний старик.

прав і сил. Тепер, реальніше осмислюючи і зважуючи можливості господарства, вона, не примиряючись ні з пасивністю декого, ні з недоліками, навчилася домагатися здійснення необхідних заходів, організовувати людей, вивчати матеріальні можливості господарства. Вона не обурювалась, коли їй казали, що немає засівів для перевірного пасіння соняшника, а радилась з комірником і бригадирами, розпитуючи їх, як і де можна знайти таке місце, сама ходила з ними оглядати приміщення. шукала його. Так у повсякденній роботі — своїй, а іноді й не прямо своїй — у бригадах, на фермах, в поїздках на поле, в бесідах з людьми вона душею злилася з новим для неї життям, пізнала і зрозуміла його. Цілина ще лежала під снігом, а вона вже стільки наслухалась про неї од досвідчених і спостережливих хліборобів, наче з ними прожила тут не одне літо. Агротехніка обробітку каштанового чорнозему має свої відмінності. Тут треба враз зорати, задискувати і засіяти. Спізнився хоч трохи, то, як кажуть тут, хоч сій, хоч плюнь. Допустиш дводенний розрив між оранкою і культивацією, і засохлі скиби стануть твердими, як камінь, блищатимуть на сонці, як скло. Що зорав, те й закультивууй і засій сьогодні ж, найкраще це робити одночасно.

По всьому цьому народилась у Ганни Куценко і любов до цього краю, і невичерпна енергія. Дістала вона і препарат для протруювання зерна, і почав працювати ВІМ, і було знайдено нові засіки. І ось уже склали план весняних робіт і договір з МТС і виїхали в степ борознити сніг для затримки талої води.

Це був звичайний весняний день. Зранку було тихо, гріло сонце і відтавала земля. В кузні кували, аж на крайніх вулицях було чути, по селу сипав вуркотливий дріб шкільний двигун, по дворах прокидали в заметах виходи для води, біля комор шуміла зерноочисна машина, а на плескуватих дахах вистрибували, як козенята, діти.

Я записав два епізоди з життя акмолінської Єлизаветинки за цей день. Перший пов'язаний з ім'ям старого казаха Усун Істаєва. Його юрта-земляника темніє серед снігів на деякій відстані від інших, наче вона колись поривалась у степ і зупинилась, жахнувшись його безмежності. Повз неї того дня пройшов великий, як паровоз, трактор, потягнувши за собою якесь дивовижне знаряддя — трикутник з товстих колод. Куди він поволік його і для чого — Усун Істаєв здогадатися не міг. Провів трактора поглядом і копав собі важкий водяний сніг далі. Лише як побачив, що машина звернула з шляху на ниву і пішла навпростець у степ, прокладаючи за собою борозну (перегорнутий свіжий сніг ще яскравіше заяснів на сонці), старий пов'язав ниткою своєї мислі цю роботу з тим, що чув недавно од жінки-агронома в її розмові з аксакалами. Мабуть, трактор прогортав борозну, щоб там збиралася вода. Це добре, міркував старий, мало води втече — багато хліба вродить. Міркував, кидав лопатою сніг і зрідка поглядав на трактор. А той прокладав борозни одну повз другу на певній відстані, глибше відходячи у степ. У посивілій голові Усун Істаєва думок, як пташок на озері. А одна, нова, блискавкою шугнула і прогнала всі інші. Ось

вона: а що коли на тракторі сидять самі тільки прибулі люди і нікого немає з тих, хто знає степ? Там, біля озера, є кар'єри, з яких колись брали пісок... Старого пропизав дрозд. Він уткнув у замет лопату і одсунув з очей шапку. Його очі пильно подивились вдаль.

Куди ж йому швидше дійти: до трактора чи до контори? Він стояв на шляху. На степ — важка путь, води багато, а по воді старий чоловік не пройде, молодий чоловік пройде. Повався Усун Істаєв до контори колгоспу. Стрічного спитав, чи не бачив, хто на тракторі поїхав у поле. А хто ж, як не бригадир, не тракторист і не агроном. Так, усі не елізаветинські. Старий не постояв, не спитав більше нічого і сам нічим не поділився. Агроном... висока, струнка й засмагла, як казашка, жінка з України. Коли Усун Істаєв слухав її на нараді в МТС, йому на думку спадали спомини далекої молодості, поряд з нею він в уяві ставив свого сина. П'ятнадцять літ учиться він, п'ятий рік в Алма-Аті. Чи й він буде таким простим, розумним і потрібним для людей?

В кабінеті голови колгоспу Савідова на всіх стільцях сидять відвідувачі. Одні розмовляють, інші чекають. Усун Істаєв не з тих, що бояться поріг переступити. Зайшов.

Савідов поважно відкидається на спинку крісла і помічає Істаєва.

— Принесли заяву, старий? Кобилу я сам обміняти не маю права.

— Кобил, кобил,— закивав дід.— Дам своя кобил, дай ваш. Старий Усун, живіт болить, кумис пий.

— Жеребну кобилу колгосп не дасть,— скептично крутить головою Савідов.

Старому важко збагнути значення сказаного Савідовим, та він і не звик говорити про своє в присутності стількох людей, його очі перебігають по всіх, немов допитують кожного: «А ти за мене чи проти?» Та він зараз прийшов не заради своєї просьби. Йому треба зараз же сказати про кар'єри.

— Товариш Савідов, слухай мене,— очі Істаєва злякано блиснули.— Трактор в степу, кар'єр в степу, а люди не знай.

Немов щось брязнуло на підлогу і розбилося. Одну мить ніхто й не поворухнувся. Тоді Савідов схопився з стільця, і ще хтось, і ще, всі. Дивились на Істаєва, а думали про трактор, глибоченну яму, завалену снігом, і про людей в кабіні.

Стукнувши дверима, хтось пробіг повз вікна.

— На коня б йому сісти.

Чоловік біг через двори, городами, провалюючись у сніг, розбризкуючи воду. За хатами він побачив, що трактор саме наближається сюди, до шляху. Він замахав руками. Трактор дійшов до шляху і зупинився. Чоловік підкинув над собою шапку. Трактор стояв. Чоловік біг, надаючи, вставав і знову біг. Трактор рушив у напрямку села. Чоловік аж тепер відчув, що він мокрий по пояс і вкрай утомився.

В контору зайшли троє. Вони були раді, що проїхали степом, і вдоволені початком роботи: трикутник з колод виявився достатньо важким, сніг розгортав глибоко.

— Котка не брали? — так, аби що сказати, запитує Савідов.

Ганна Куценко, сяючи від задоволення, обзивається перша:

— І без нього все гаразд, Михайле Івановичу. Снігу на землі залишається чимало, вимерзання не буде.

— Завтра виїдемо з самого ранку,— каже бригадир, закурюючи.

— Так, добре,— констатує Савідов.— А ви чули, як вас гукали?

— Гукали? Чому? — Ганна Куценко вгадує в його інтонації щось тривожне.

Ні, вони не бачили. Вони вирішили повернутися самі, бо з дому виїхали, не заправившись пальним. Може, при розвороті вони б і побачили чоловіка, хто знає. А наступна борозна довела б їх до кар'єрів... Хто ж винен, що вирвалися в степ самі? Усі, бо всім хотілося скоріше почати важливу весняну роботу. Ганна Куценко засмутилася, сидить, нагнувшись над столом, очей не підведе. Не все ти ще знаєш, Ганно з Люботина, ой не все...

Усун Істаєв дома прокидає сніг і думає собі про кумис, про загальні збори. Може, й замінять хворому Істаєву його молоду кобилу на жеребну. Може...

Пишучи про нього, я згадую старого казаха, якого бачив верхи на коні на головній вулиці Акмолінська. Може, то й був Усун Істаєв? Хто знає... Старі казахи дуже схожі між собою.

Епізод другий.

Олександр Гарний народився в Опішні, Полтавської області. Коли він був підлітком, батьки переїхали в Коломак; там він учився в

школі, пройшов курси трактористів і вже працював у МТС. У святкові дні Олександра завжди тягнуло в Опішню, до рідних вулиць, до вірних друзів дитинства.

Однієї неділі він поїхав в Опішню. В селі зустрів сани: на них було повно накладено чеподанів, слідом ішли хлопці. Серед них були й Олександрові знайомі.

— Куди ви?

— Не знаєш куди?

— Він же не тутешній.

— Без насмішок, хлопці.

— В Казахстан!

— На цілину!

— Невже?

Йому так захотілося поїхати з ними, що він ладен був не повертатися додому. Жаль, що в міліції не могли тут зняти його з обліку, а то поїхав би. Чому ж у Коломаку ніхто не говорить про Казахстан?..

Дома, проводжаючи Олександра, батько кілька разів повторив:

— Ідь, та щоб не каявся. Самому жити — не дома...

Давніх друзів Олександр більше не зустрів, а нових знайшов швидко.

Цього весняного дня Олександр Гарний, тракторист з бригади, що обслуговує елизаветинський колгосп, їздив своїм трактором за лісоматеріалом до Акмолінська. Повертався додому надвечір. Широченні сани були завантажені дошками, а зверху ще й сиділи люди: два молоді казахи. Імен їхніх ще не запам'ятав, хоч і стрічався з ними на комсомольських зборах. Їхали, і було всім весело, бо поверталися

додому, і недалеко вже було до села, і хороші дошки й кругляки везли.

В останньому перед Єлизаветинкою вибалку надвечір назбиралося багато води. Олександр зупинив трактор тут, вийшов, подивився, де переїздив уранці. Слід є, та що ж з того? Стало тут глибше... Ночувати в степу не будеш — сів до будки, повів машину. На середині потоку трактор забуксував: мабуть, сани потягло зі сліду. Смикнув Олександр машиною раз, вдруге — ні з місця. Сани були причеплені твердим буксиром, кованою тягою з шворнем, тож вирішив здати трошки назад. Ще смикнув, ще. Потім знов подав назад. Під час цього посмикування якось випав шворінь, і сани відчепилися. Як же тепер бути? Стоять вони серед води, тяга і шворінь десь на дні потоку. Кому ж тепер лізти в воду шукати їх?

Не хочеться мені розповідати читачам про цей момент, як про щось гостро складне, але не можна і обійти в ньому дійсно складного і навіть трагічного. Тут справді потрібна була чиясь самопожертва і відвага, щоб доставити вантаж додому і врятувати людей, які сиділи на санях. Ні прокльонами, ні вичікуванням тут нічого не вдієш. Олександр знав, що позаду йде ще один трактор з таким же причепом. Та що він міг зробити? Витягти трактора? Так. А сани? Однаково ж треба комусь лізти у воду.

Олександр стояв на гусениці, дивився то на юнаків, що були в санях, то на воду, а напарник дивився на Олександра.

Кому ж лізти в холодну воду?

Напарник був у ботишках — він зразу замочить ноги; хлопці-казахи були в чоботях, як і

він, Олександр. Послати когось з них, а потім посадити в будку, де трохи тепліше? Так подумав тракторист і враз відмовився від цього плану. Що як застудиться та захворіє той? Що тоді скажуть люди в селі? Скажуть: сам загнав машину на бездоріжж, а рятувати почав руками казахів. Ні, так Олександр не вчинить. Він скинув ватянку, засукав рукава сорочки вище ліктя і спустився з гусениць у воду. За халяви набралось враз, бо було її тут майже до пояса. Шукаючи шворінь, замочив і всю сорочку. Крижана вода пекла голе тіло. Причепив сани.

Незабаром підійшов другий трактор, він витягнув їх на дорогу. Олександр сидів у будці босий, сховавши під себе ноги. Коли виїхали на сухе, до нього підбігли хлопці-казахи. Вони сказали щирі слова, а один з них зняв з себе ватянку і подав Олександрові:

— Бери, Олександр, замотай ноги... Я буду йти... Мені не холодно.

Якщо комусь здається цей епізод надто буденним і малозначним, значить я збіднив його у викладі. Коли мені розповіли про це хлопці-казахи в тій першій хаті, куди вони привезли Олександра обігрітися, я відчув у їхніх скупих словах гарячий струмінь великої і простої людської дружби.

Пізно ввечері я йшов переночувати до колгоспника, якому припоручили мене в конторі колгоспу. Командировочний люд розуміє стаповище отого приїжджого, який темної ночі іде слідом за постаттю господаря і зовсім не знає,

куди веде ця глуха стежка, далеко чи ні та тепла хата-добродійка. В такі хвилини звичайно господар чомусь уперто мовчить, бо, мабуть, обмірковує, як там у нього вдома, де покласти непроханого гостя, а ти намагаєшся розвіяти незручність мовчанки і починаєш розпитувати про сім'ю, про життя, аби що-небудь говорити. І я спитав свого благодійника, чи він корінний житель, чи переселенець. І ось на тій нічній стежці я довідався, що попереду мене йшов мій земляк, колишній екатеринославський селянин зі слободи Гаврилівки, і що він знає тих давніх переселенців з мого рідного села, до яких у 1927 році приїздив сюди мій батько. У кого б така несподіванка не перехопила віддих, кого б не спинила вона на мить серед заметів! Мій супутник, літній чоловік, не виявив ніякої радості з такої зустрічі (можливо, в нього часто ночують командировочні, і він спохмурнів, подумавши, як знов бурчатиме його жінка, коли ми вдвох зайдемо до хати), а мені дуже хотілося обняти цього дядька. І те сказати: що могли викликати в душі Волошина Сави Васильовича слова «Гаврилівка», «Мало-Михайлівка», назви двох суміжних сіл, близьких пам'яток, які він бачив п'ятдесят років тому шестилітнім хлопчиком? Мені ж пригадалися ті дні, коли батько залишив сім'ю майже на місяць і поїхав у Сибір. Скільки смутку було в хаті й на подвір'ї, скільки нестерпного чекання і виглядання! Нам, дітям, здавалося, що Сибір має бути десь там, де сідає сонце, бо смутним було згасання дня... У ці краї колись приводили мрії і плани й мого батька. Проїхав я його дорогами.

За вечерею Сава Васильович розповів багато цікавого з сибірського побуту, його родина виявилась гостинною.

...Елизаветинка. Забився я до неї з бажанням ознайомитися з роботою агронома, довідатися про особисті мотиви благородного вчинку Ганни Куценко.

В день від'їзду, якимось наодинці з Ганною Куценко, я наважився поцікавитись її домом, чоловіком.

Вона анітрохи не здивувалася з цього і не зніяковіла.

— Не вибачайтесь, мене запитують про це часто,— сказала вона і раптом спитала: — Ви обідали? Ні? Ходіте до нас на обід. На третє у нас будуть сьогодні харківські яблука. Прислав мені чоловік.

Мабуть, не я перший корив себе за припущення, що молода дружина поїхала з українського міста в казахстанські степи після якихось глибоких незгод із своїм чоловіком.

6. ВИБУХ У СТЕПУ

В акмолінському готелі втретє зустрів кінооператорів. Серед інших приїжджих вони вирізняються своїми однаковими куртками, вигорілими в минулорічних експедиціях. В попередніх зустрічах оператори були дуже скупі на слова, зовсім не відкривали мені своїх планів, а тепер охоче і не без гордості розповідають про вже зняті сюжети. Справді, кадри життя вони схопили на плівку неповторні. Ось хоч би приїзд перших добровольців до найдалшого ау-

лу... Найважливіше тут: старий казах — Герой Праці — обіймає Героя-тракториста; або переправа колони нових трактористів через весняний Ішим (тут знахідка: вогнища і смолоскипи над водою); іще виїзд бригади з села в польовий табір, де попереду гусеничних тракторів, показуючи шлях, їхав казах на верблюді...

Вони смакують деталі і творчі знахідки, гірко шкодують за дечим, безповоротно втраченим, і навіперебій радять побувати там і там, написати про те, чого «не міг взяти їхній об'єктів».

Кінооператори ждуть в області двох подій: вибуху в степу і першої борозни. Поснідавши в чайній, вони гуртом вирушають у трест радгоспів, в управління сільського господарства.

— Де ж почнуть піднімати цілину?

— Коли ж, нарешті, буде вибух?

Про вибухи на землях акмолінських радгоспів алмаатинська газета повідомила: «В степу пролунали могутні вибухи, і глибокі котловани заповнюються сніговими водами». Кореспондент явно поспішив. Я певен цього, бо кінооператори, повернувшись з чергового обходу установ, знов посідали на лавках біля готелю, гріються на сонці, спокійно курять люльки і пригадують свої поїздки по Китаю. Ні, вони такого кадру не прогавлять. Але коли і чим виїдуть у степ за сто—сто двадцять кілометрів від Акмолінська, цього від них не доб'ється...

Поїзд у напрямі Джалтира, Атбасара, Есіля переповнений пасажирами. Їдуть добровольці, їдуть уже викликані сім'ї, їдуть поштові працівники, лікарі.

За вікнами вагонів знов пропливає той же рівнинний степ, вкритий снігом. По один бік залізниці, де місцевість трохи вища, де-не-де відкрилася земля. Цілина біліє вимоклими торішніми травами. Чорна рілля під гарячим сонцем парує, аж курить. Нагрів сонця тут дуже сильний, влітку дорівнює тропічному, але сонце не має вирішальної влади над температурою повітря, над снігами. Ось там, на чорній ріллі, де вбирається сонячне тепло, земля прогрівається, парує, а сніг тоне повільно, бо безперестану віють холодні вітри з півночі. Їм ніщо не перешкоджає на рівнині, і вони, особливо ночами, аж сичать на закоцюбілому іскристому просторі. І вдень у затінку замерзають бурульки і не відтає іній. На калюжках вітер підхоплює воду і сипле, як пшоном, дрібними краплями... Весна бариться. Та скоро теплі маси повітря Каспію і кара-кумських пустель переможуть холод.

У нашому вагоні казах середніх літ, смаглявий і сухорлявий, з двома зірочками в петлицях зв'язківця, розповідає супутникам про степові пригоди.

На станції Джалтир зійшло людей чимало. Всі кинулись до машини, що стояла біля самого перону, і до трактора з волокушею, такою мокрою і захлюпаною, немов вона провалювалася на річці під кригу. Біля машини — нікого, але вона ще тепла. Навколо трактора — натовп. У центрі — тракторист, міліціонер і залізничник. Тракторист схвильовано курить цигарку, таку ж забруднену, як і його ґемиті руки, озирається, немов очікує когось, хто б захистив його. З кількох слів вимальовується по-

дія, що сталася перед ним: вночі тракторист переїхав через привокзальний скверик, і під широкими гусеницями С-80 полягло не одне маленьке деревце. Чи не помітивши нічого, чи збагнувши, що наробив шкоди, тракторист залишив тут же, біля станції, машину і пішов ночувати. Їхав він цілу добу і тому проспав до одинадцятої години. Міліціонер і залізничник вважали, що тракторист odmовився від своєї машини. Вони зранку вартували біля неї. І ось він з'явився.

— Ти не бачив кущів? Кущів не бачив? — навідає міліціонер, тримаючи тракториста за рукав.

— Бачив, не перечу, то що ж з цього, — відповідає тракторист, біліючи на виду, і знов озирається довкола. — Кущі ми рідко обминаємо. А от деревець не помітив.

— Заплатиш за всі, то будеш помічати. Фари треба мати справні, — каже міліціонер.

— Це я знаю. А що б ви робили, коли в дорозі погоріли лампочки? Це не моя вина, — хитається тракторист за рятівну думку. — Перевірте, будь ласка.

— От плутяга... І лампочки, мабуть, встиг замінити, — бурмотить хтось, придивляючись до фар.

— А ти не встрявай, як нічого не знаєш... Де б він взяв аж дві згорілі лампочки?

Присутні діляться на дві групи: одні за те, щоб покарати тракториста, бо деревець дійсно шкода, інші виправдують його... Чоловік їхав цілу ніч, світла не було. Коли б тракторист тримався впевненіше, може, ніхто й не припускав би думки, що він бачив деревця.

— Ось іде товариш директор!

— Розступіться!

Літній чоловік у шапці-ушанці з рудим хутром, зимовому пальті і чоботях проходить трохи обіч гурту. Зупиняється, не виявляючи ніякої цікавості. Його оточують, йому розповідають всю історію.

— Денис Кирилович тракториста в обиду не дасть,— шепочуться двоє за спинами.

— І порядочок тримати треба,— додає третій.

— Овдієнко розбереться, будь спокійний.

Розбиралися, звичайно, не тут — в кабінеті начальника станції. Правди неважко було дошукатися. Трактор скоро поїхав на базу. А я завдячував цьому епізодові тим, що він полегшив мені знайомство з директором одного з нових радгоспів Денисом Кириловичем Овдієнком.

Чудова людина цей Денис Кирилович Овдієнко! Мені вже не раз доводилося зустрічати таких людей. Кожного з них пам'ятаєш, бережеш записи і все збираєшся написати про них якнайповніше. Та зараз доведеться переказати на двох-трьох сторінках те, про що треба писати повість або й роман.

Денис Кирилович Овдієнко — господарник-комуніст, справжній керівник нового типу. Він, як і тисячі господарників, досконало вміє розпоряджатися великими скарбами народу, рентабельно вести господарство. Перші знання нових законів радянської економіки і сільсько-господарської техніки він набув у київському інституті. Його перша посада була — інструктор-механік Краснореченського радгоспу, Саратовської області. В Північний Казахстан він

поїхав з посади директора вінницького радгоспу «Ударник». У Москві в розмові про нове призначення йому подали список нових радгоспів, де ще не було директорів, і він обрав радгосп «Красногвардейский». Ця назва нагадувала йому молоді літа, перші кроки самостійної роботи, перші тривоги на відповідальній роботі. Він тоді теж приїхав у нове господарство, тож нехай ще раз повернеться молодість! Нехай ще раз, уже в інші часи, на іншому рівні нашої економіки, звідає він труднощі становлення нового господарства і радощі зростання його!

— Там усе є, товаришу Овдієнко, все вже на місці чекає вас,— говорили йому в міністерстві.

— Я знаю,— сказав Овдієнко посміхаючись,— я знаю, що там уже є і чого ще немає. Умовляти мене не треба.

Через тиждень після цієї розмови він зійшов з поїзда на станції Джалтир. Тут з посвідченням, виданим у Москві, одержав три трактори і сани з будкою, сів у кабінку ДТ-54 і поїхав в аул Алгабас, куди недавно дісталася перша група людей. Оце й усе, що стояло за назвою радгоспу, та ще величезні простори цілини, окресленої на картах і ще не нарізаної в натуру. Але в ці дні для нього уже йшло в Казахстан справді все! Прибували групами люди, в банках відкривався рахунок на кошти, на станції вивантажувалися трактори, утворювалися допоміжні установи — пошта, медичний пункт, школа... І все це — нові працівники з призначенням, матеріали, машини, обладнання — текло на станцію Джалтир.

На станції Джалтир «кабінетом» директора Д. К. Овдієнка було те місце, де він зупинявся: на лаві в залі для пасажирів, за столом в їдальні, в тісній будці вартового, а то й просто на пероні. Пробувши два-три дні на станції, він виїздить то в Алгабас, де в нього було лише ліжко в домі голови колгоспу, то в районний центр Астраханку, де на нього чекали справи і різні приїжджі в готелі... Спати йому в цей час доводилося не щонаочі.

Але його не збивають з робочої врівноваженості і піднесеного ділового настрою ні побутові труднощі, ні неполадки і неузгодження у постачанні, перевозках тощо. То для слабодухих, незагартованих, неміцних характером... Він нічого не вирішує зопалу, а вирішене здійснює з твердою вимогливістю; він не жаліє себе для спільної справи і сам не любить людей байдужих, млявих, нерозторопних. В ці дні він об'єднує і веде всіх за собою до наміченої і всіма гаряче сприйнятої мети, зовсім так, як командир, йдучи попереду, веде свій підрозділ по незвіданій місцевості. Йому в його труді і важко й приємно, бо він відчуває, що за ним іде ціла колона... Цілий загін людей!

Дениса Кириловича здалека впізнають по його ушанці з рудим хутром. Ось і зараз він сидить у залі для пасажирів, його оточили люди, і ті, які вже знають його, і ті, що тільки їдуть в радгосп і хочуть щось поспитати. Ще входить до зали цілий гурт юнаків. Хтось угледів його шапку, і всі пробираються сюди.

Директор розмовляє з експедитором. Той затримав відправку вугілля зі станції в Алга-

бас, а директоріві скаржаться, що невістачає палива.

— Немає саней, товаришу директор, я на плечах не понесу,— насмілюється виправдуватися експедитор. Директор сидить, похиливши голову: чи він так дуже невдоволений, чи щось обмірковує.

— Немає, значить...— повторює директор.

Експедитор уже вважає, що він виправдався, але переконує далі:

— П'ять експедиторів, товаришу директор, один у другого перехоплюють усе... Знайти ніде, товаришу директор.

— Ніде, значить,— повторює директор у тон експедитору, і всіх починає гнітити його мовчанка і похмурість... Дехто переступає з ноги на ногу, хтось одходить вбік. Мабуть, директор зараз гримне крикливою лайкою. Так подумали ті, хто не раз бачив експедитора в буфеті.

І ось з-під рудої старенької шапки раптом блиснули очі — карі, невеличкі, освітлені розумом, вперті і тихі очі. Вони немов промовляють: «Я розумію все... Я все бачу. І тебе наскрізь бачу».

— То який же ви тоді експедитор, скажіть мені, будь ласка? — тихо звертається до нього директор. Таке запитання він ставить перед своїм працівником уперше. Він обмірковував це щойно. — Є рядові вантажники, проворніші за вас. Є, правду вам кажу. Ну що ж, давайте будемо чекати, поки нам усе, до притики, пришлють, тоді почнемо піднімати цілину.

— Я цього не кажу, товаришу директор.

— Це я кажу про вас, слухайте... Ось мені треба вивезти в степ за сорок кілометрів вантаж для вибуху, а дорогу вже заливає, машинами не проїдеш... Немає, значить, можливостей. Давайте ждати, значить, поки просохне? Так, по-вашому? Помовчіть трохи... А ми завтра думаємо відправити вантаж у степ. Обов'язково відправимо. В депо були? — несподівано змінює хід думки.

Експедитор збитий з пантелику:

— Не був, товаришу директор. У них теж немає, я знаю, я чув...

— Були в начальника депо?

— Ні.

— А я ж вам наказував. Там обіцяли нам окувати двоє саней.

— Іду, товаришу директор.

— Та ні, посидьте. Я вам ще дещо скажу, як люди трохи розійдуться.

Присутні зрозуміли, що можна звертатись.

— На роботу береш, товаришу директор? — запитує казах, що сидить поряд з ним.

— Беремо. Що робити будеш?

На запитання той відповідає запитанням:

Верблюди буде? Коні будуть?

— Аякже, будуть.

— Хорошо верблюди, коні хорошо. Пастись буду, гнати далеко-далеко буду.

Протискується юнак з бригади вантажників. Вони живуть увесь час на станції, приймають і відправляють до Алгабаса вантажі.

— Товаришу директор...

— Що таке?

— Хлопці просять... збори в бригаді хочуть... Недоліки є.

— Кучеренко де? — раптом запитує директор.

— Пішов на склад.

— От ідіть і шукайте його. Він уже одержує чоботи на всіх. Отут біля станції зустріньте, і нехай видасть усім під розписку.

— Товаришу директор...

— Гроші завтра будуть. Повертатимусь з Астраханки і завезу... Намет і печі вклали?

— Усе вклали, товаришу директор, — рапортує повеселілий посланець вантажників. — У нас сьогодні комсомольські збори. Організацію утворюємо. Приходьте.

— Буде час — прийду. Ви за чим? — звертається до іншого...

Вечір. На станції зайнялися вогні. Біля пакгаузів споряджається в степ автоколона. На тритонні грузовики вкладаються ящики, в будку саней — господарське знаряддя. Автоколона везтиме вантаж для двох радгоспів — «Новочеркасского» і «Красногвардейского». Її супроводжуватимуть три трактори. Якщо буде потрібно, вони перетягатимуть через балки кожную машину... Сорок кілометрів колона йтиме день, два, але вантаж обов'язково перевезе. Там, в степу, в якійсь Вовчій балці (про це розмовляють біля машин) люди вже копають шурфи, все готують для вибуху. Бойове, відповідальне завдання — доставити вантаж у Вовчу балку — запалило і здружило всіх, кому воно доручено. Одна за одною відходять од вагонів автомашини і стають в ряд. З Джалтира вони виїдуть вночі, коли підмерзне.

На станції я зустрів кінооператорів. Вони приїхали ще вдень, вже розшукали для себе транспорт до Вовчої балки і влаштували свою апаратуру на санках з будкою. За вечерею вони знов якісь мовчазні, про свої наміри не кажуть і слова. Призналися тільки, що їм рекомендували «Новочеркасский» радгосп. Денис Кирилович на це нічого не сказав, лише спохмурнів і почав дивитись кудись униз. Та ось він підвів голову. В його очах світилася весела думка.

— Дивіться, хлопці, щоб ви не прорахувалися. Сусіди, мабуть, рвонуть раніше за новочеркасців.

— У вас буде раніше? — зацікавились ті.

— Та може... А там побачимо,— ухилився від прямої відповіді Овдієнко.

В гуртожитку поїзних бригад директора радгоспу прийняли як старого знайомого. Розправляючи постіль, Денис Кирилович заговорив про дім, про сім'ю. Скільки ночей він провів отак один, далеко від сім'ї — то в командировках, то по приїзді на нове місце, то під час війни! В радгоспі «Ударник», близько Вінниці, він уперше осів надовго і обжився. Уже гадав, що тут засидиться до старості. Та ні, ще виявився він потрібним на велику роботу. Коли йому запропонували поїхати в Казахстан,—не вагався. Дружина суперечила. Умовив її. Нехай діти кінчають учбовий рік, тоді переїдуть всі разом у те безіменне селище, якого ще немає, а на його місці ще бігають лисиці і гуляє степовий вітер.

Він роздягається і лягає в свіжу постіль, примощує на тумбочці годинника.

— Рано ми сьогодні в подушках, рано,— широ каже він.— У нас там ще вечір.

Розповідає, як їздили з секретарем райпарткому Олександром Івановичем Лепетюком обирати місце для центральної садиби, як серед снігів підняли тост за процвітання радгоспу, і засинає на півслові.

Десь поряд, біля їдальні, заревів трактор і від'їхав.

Ніч. Тиша. Тільки зрідка погукують паровози.

Вранці трактором С-80 виїхали до Астраханки. В будці тракториста вмістилося п'ять чоловік — на колінах, на відрі — і ще якийсь «заєць» причепився ззаду на крючку. У віконце видно, як погойдується його голова. Відразу ж за селищем об'їздимо застряглі машини з ящиками. Шофери кличуть, махаючи руками, директор співчуває, але витягати відмовляється: поспішає в банк. Про тісноту в нашій будці він каже:

— Це ще добре. Он Кучеренко віз чоботи зверху на будці. Два рази падав згори у воду, а доїхав.

Дійсно, всі, кого ми обганяємо в дорозі, заздрісним поглядом проводжають могутній трактор, який лізе по воді, через місиво снігу і криги, йде навпростець, прокладаючи нову путь. В ці дні це найбільш надійний вид транспорту. На С-80 під'їжджають до райкому партії директори радгоспів і МТС, цим же трактором їдуть на бази за маслом і яйцями...

Снігова вода стоїть на рівнині широчезними плесами, змішалася з снігом в лощинах. Їй на цій площині, здається, нікуди текти. Телеграф-

ні стовпи стримлять серед води, як патички... Трактор бреде плесом, пасажирів, виглядаючи з будки, посміхаються. Раптом — грюк! Машина перевалюється передком і з страшною силою б'ється об дно канами. Тракторист встигає виключити швидкість. Хто вхопився за лоба, хто за бік, і всі ждуть нової несподіванки. Та нічого особливого не сталося. Тракторист виводить машину з рівчака, а його кепку знаходимо десь аж під сидінням. Всі полегшено зітхнули — канава була неглибока... Та, бач, і для С-80 є свої перепони. Обережніше шукай дорогу по невідомому степу.

Дванадцять кілометрів пройшли за дві години. На вулицях Астраханки майже сухо. Трактор, здіймаючи пилу, на одній точці розвертається перед райкомом партії. Тут уже стоять газик, тритонка, ДТ-54.

Олександр Іванович Лепетюк уже знає всіх директорів нових радгоспів, працівників міністерств, начальників різних груп спеціалістів, які прибули в район. Райком партії — штаб керівництва по освоєнню цілих земель на території свого району. Коли побудеш хоч з годину в кабінеті секретаря райкому партії і збагнеш, які справи розв'язують тут в ці дні, ще раз думаєш про те, що грандіозна робота всесоюзного масштабу, до деталей спланована і забезпечена матеріально, поділилася на безліч маленьких (та не таких уже й маленьких) ділянок.

Секретар райкому вислуховує начальника автоколони, директорів радгоспів, радить шоферам, які стоять тут же, яким шляхом надійніше їхати. Він уже бував на місцях, визначе-

них для утворення котлованів, знає, як там ідуть підготовчі роботи, і підказує директорам, що треба підвезти для людей.

— Поспішайте, товариші, не сьогодні-завтра розіллється Ішим,— каже він на прощання.— Повідомте, коли будете рвати, обов'язково приїду.

— Ішим, мабуть, не пустить, — обзивається хтось.

— Плавом доберемося, нам не звикати...

На дверях знов зустрілись з кінооператорами. До колін замочені і втомлені, вони повідомили, що півдороги йшли пішки за трактором.

В який же радгосп вони поїдуть?..

Виїхавши на околицю Астраханки, машини зупинились, збились на сухій галявині. Шофери стоять гуртом, обмірковують, куди поїхати, слухають поради товаришів, місцевих і приїжджих, які тільки вчора одержали нові машини і вперше ведуть їх незвіданими шляхами. Сходяться всі на тому, що треба їхати цілиною. Під снігом земля ще не відтала, отже колеса менше буксуватимуть. В лощинах машини перетягатимуться тракторами.

— По машинах! — лунає команда.

П'ятитонка Миколи Носова рушила першою, за нею товпляться сміливіші, і ось колона розтяглася довгим ланцюгом серед білого простору, а трактори безнадійно відстали, загубилися десь на сірих розбитих слідах. Поривання вперед опановує всіх, і шофери вишукують об'їзди; машини з розгону, розбризкуючи воднянистий сніг, беруть калюжі і водостої, важко погойдуються на вибоях... Та ось передній грузовик уже забуксував. Його обминув той,

що йшов за ним, поїхав далі, далі, аби прокласти шлях для всіх. Зупинився і цей лідер, і наперед виходить третій. Вперед, вперед! Позаду йдуть трактори, вони допоможуть, а поки ще видно, поки йде машина, треба поспішати; і лише на сухій галявині, біля сопки, де машини можуть самі рушити з місця, передовик зупиняється. Тут можна всім зібратися, порадитись про дальшу подорож. І ось уже прибули товариші, яким довелося поводитися з лопатою і буксиром. Їх оточують, співчутливо слухають розповідь про те, як хтось помилився, подавшись надто вбік, і знов дивляться в далечінь, і хтось пригадує свої осінні поїздки по цих степах, хтось порівнює це з фронтовими рейсами, перекурюють, перекушують, жартують з кумедно одягненого (у величезні, розрізані зверху валянки і кожух, прорваний на спині) шофера Шкури; той викидає для сміху якогось коника (пританцьовує в колі під чиесь триндикання на губах), і знов лунає команда. Микола Носов вирушає першим, і його старенька машина, з надмірного старання пробуксувавши трохи по просохлому і неміцному насту, подалася по незайманому снігу... Вже даленіє вона хтозна й де, а інші застрягли, проїхавши кілька десятків метрів; вони ждуть, поки до них підійде трактор і без зусиль, так собі, між іншим, байдуже вицупить з виритої колесами ями і залишить, немов сказавши: «Шпар далі сама, нічого ледарювати». Та застряв уже й Микола Носов, і йому допомагають ті, що його наздогнали. А десь обіч прокладеної дороги, навпростець, без будь-яких об'їздів, плазує ДТ-54 з саньми; він то відстане — і тоді бов-

ваніє десь позаду темним горбком серед степу,— то наздожене, і видно, як за ним ідуть люди. Вони махають нам руками; а на дахові будки сидить жінка, і коли її добре видно, помічаєш, що вона в блискучих гумових чоботах, гарному пальті з хутряним коміром і білій вовняній хустці.

Перед самим заходом сонця зупинились в аулі Шиликти. Машини стали в ряд на просохлій галявині. Вечеряли: хто в кабіні, хто на приступках, а хто й зверху на ящиках. Юрмою прибігли од хат діти. Потік води відділяв їх од машин, вони лізли в воду, аби стояти ближче. Дивишся на них, хочеться щось спитати. На одній маленькій станції такі хлопчики за десять хвилин до приходу поїзда розповіли мені десять історій: як на Гадючій сопці вони зловили гадюку для шкільного зоокабінету; як до когось в хату заліз отруйний павук кара-курт; як у одного стрілочника вовк розірвав біля порога собаку; як ходили в очерети драти гнізда.

Прийшли до автоколони дві по-міському одягнені жінки. Вони зупинилися по той бік потоку і якимось сумно мовчки дивляться сюди. Їх упізнав інженер Георгій Сергійович Потехін, начальник групи підривників, який їхав з автоколоною, і вони дуже зраділи йому. Ці жінки з загону землевпорядників. Вони приїхали сюди кілька днів тому і ждуть, поки можна буде нарізати поля радгоспам.

Шофер Шкура викопує на галявині солоденькі земляні горішки-бузлики.

— А воно добре? — гукає хтось з машини.

— Аякже. Я малим тільки цим і живився навесні. Хліба мені не давай,— пояснює Шку-

ра, смачно плямкаючи.— Залізяки в селі не найдеш, так я дерев'яною дощечкою викопував... Геть було сорочку порву на пузі. Ех, як напівсолодке шампанське!

Заходить ніч, але ніхто їй не натякає про те, щоб заночувати в аулі. Попереду, на сотні кілометрів на південь, степ і степ. Якби пішов отак просто до озера Тенгіз, натрапив би, може, на одне-двоє маленьких селищ. На цих землях тепер засновано кілька нових радгоспів. Далечінь вабить, кличе.

— По машинах!

Сріблистотьмянний одсвіт мигтить на сніговому просторі. Сонце сідає за обрій. Ось залишився тільки краєчок, тільки рисочка, тільки іскорка. Погасло. Вже непримітно, де воно й було. Імла проковтнула його, лише рожева смуга прослалась над обрієм, та хмарки дотлівають жариками... Машини увійшли в долину, і вже видно тільки чисте синьозеленкувате небо, барви якого поступово переходять від ясноблакитної на заході до темносиньої на сході.

Машини засвітили фари. Минає ще півгодина, і вже видно тільки вогні, що десь рухаються, нащупують дорогу, зупиняються і знов просуваються вперед.

Вночі трактори по одній перетягають машини через Вовчу балку. По глибоких коліях машина покірно йде за трактором, замерзлий сніг рипить під шинами. Шофери вже не збираються в гурти, сидять у теплих кабінах.

Десь там, за пологим перевалом, має бути місце, до якого їде колона. Але передні знов загрузли, і трактор, перетягнувши останню

машину, поспішає в голову колони. А по снігу летить холодний вітер і немов викресує іскри. Зорі поблискують яскраво, по-зимовому. Машини застигли, припишкли, ждучи, коли просунеться передня. В щілинки дверцят дме, свистить. Колона автомашин, простягнувшись на три-чотири кілометри, стала серед безмежного, завітреного, холодного степу. Тихо довкола. Тільки зрідка то там, то там прогуде мотор, брязне капотом шофер, закутуючи радіатор чи примощуючись біля нього погрітись.

А передні, мабуть, доскочили до намету. Засовуючи руки в рукава, кутаючись, заздриш тим, хто знайшов притулок у теплому наметі серед степу. Засинаєш коротким і чутким сном.

По території Акмолінської області течуть три великі річки: Ішим, Нура і Селети.

Річок і озер в Акмолінській області, як і в усьому Північному Казахстані, немало, а води на цілих землях бракує. Справа в тому, що в деяких озерах і річках вода влітку настільки мінералізується солями, що стає непридатною навіть для технічного вжитку, а деякі з них, як говорилося вище, пересихають. Ось чому постачання водою селищ і тракторних бригад в степу на освоєваних землях розв'язувалося в тих же загальних урядових планах, як і будівництво жител. Казахстанські колгоспи і радгоспи мають досвід у цій роботі: для водопойів і для зволоження сінокошних лук вони в руслах річок побудували немало земленасипних і залізобетонних гребель із спусками і шлюзами. В деяких місцях водоймища утворювались також з допомогою вибуху. Могутня сила вибуху вивертає яму глибиною на десять-п'ятнадцять

метрів, довжиною на сто—сто двадцять метрів і шириною метрів на сорок; цей котлован заповнюється прісною весняною водою, отже бригади можуть користуватися нею для технічних потреб.

До однієї з таких намічених точок і прийшла наша автоколона вранці, коли сонце вже піднялося над землею і сліди од передніх машин відтали. Частину вантажу звалили тут же, частину мають повезти далі в радгосп «Красногвардейский». Я вирішив залишитися у новочеркасців, радий можливості випити гарячого чаю і відігрітись у наметі.

А намет після довгої поїздки здався особливо привітним. Коли ввалилися сюди всі шофери і ті люди, що приїхали саньми (серед них були й кінооператори), тут стало трохи тісно. Але це лише біля залізної жаркої пічки та за столом, прилаштованим посередині з фанерної дошки на тоненьких підпірках, а попід стінами є де і прилягти на сіні і присісти з товаришем до ящика. І почалося снідання. Знов, як і у вагоні, навколо кожного ящика чи чемодана зібралось товариство, з'явилися і смажене м'ясо, і нирки в томаті, і пляшка. В консервних бляшанках, прилаштованих і зверху на печі і на жару, гріється чай. Крамниця, яка приїхала разом з нами (два ящики з хлібом і чемодан з цигарками), розгорнула торгівлю.

Робітники — ті ж самі юнаки, чоловіки, дівчата з Москви, Кіровограда, Полтави — з пошерхлими і смаглявими від сонця і вітру обличчями, з плямами мокрого глею на ватянках, з мокрими руками, в мокрих чоботях, вилізши з колодязя перепочити, заходять до намету.

— Що там є у вас курити? — звертається до продавщиці, білявої худенької дівчини, яка сидить на своїй крамниці-чемодані, високий, гучноголосий чоловік з нафарбованими губами.

— «Казбек», — лагідно відповідає дівчина.

— Сюди б везли щось міцніше. «Казбек» приємно у ресторані попахкувати, — педбало і втомлено констатує копач. Йому простягає свій портсигар сусід-юнак, у якого з-під ватянки виглядає голуба футболка.

— Бери «Спорт», трохи мокрі.

— Нічого. Зійде.

Віконні запинала не поприв'язувані, ними тріпає вітер, то закриваючи, то відтуляючи в різних місцях вікна. Від цього в паметі миготливе освітлення і постійні м'які сутінки. Вітер різкими поривами смикає парусину, аж скриплять опори. Люди сидять і лежать на сіні, гріються біля печі. Коли параз обіймеш усе це поглядом, здається, що там, за стінами, не сніг, а розбурхане море, а над ним — солоний лютий вітер.

Високий чоловік, якого всі робітники величають дядьком Василем, висловлює своє невдоволення бригадирові, вродливому круглолицьому юнакові, який присів навпочіпки до вогню, поклавши на коліна червоний сигнальний прапорець.

— Нудна робота — з болота тягти бегмота, — лунає його голос.

— Що ти хочеш цим сказати? — спокійно питає бригадир.

— А те, що ти сам знаєш. Навіщо тут крутився бульдозер?

— Сніг розгортав.

— Нехай би він краще стояв собі в аулі. Де він розгорнув сніг — грузнеш тепер по коліна, і вода наші колодязі заливає.

Втручаються інші:

— Ще тиждень будемо тут сидіти.

— На хлібі та на гарячій воді.

— Не в цьому справа! Як треба, то посидимо й більше,— спиняє молодших дядько Василь.— Дурну роботу не хочеться робити. Наш колодязь обвалюється, і з іншими те буде.

— Нічого,— спокійно каже бригадир, дивлячись в огонь.— Може, й нові доведеться копати. Тобі набридло? — обертає він обличчя до дядька Василя.

— Про мене ти не турбуйся. Я з своїми хлопцями уже викопав один і з новим не одстанемо від інших. Мене сердить безладдя.

— Вірно,— підхоплює хтось.— До сусідів он повезли вагончик з душем і кухнею, а ми вареного не їмо цілий тиждень.

— Сьогодні буде директор... все скажемо,— заспокоює бригадир, встаючи од пічки. Племистий, з розстебнутою на грудях сорочкою, він аж пашить здоров'ям і силою. Застебнувся, поправив шапку, взяв прапорець і енергійно виїшов. За ним гуртом виходять робітники.

Дядько Василь затримується біля дверей. Наче хтось знайомий сидить серед шоферів. Так і є: кіровоградець.

— Ванько! Як тебе сюди занесло?!

Од «столу» схоплюється молодий чоловік у військовій шинелі. Забувши про хліб у руках, він обіймає дядька Василя. Той, піднявши за пинало дверей, розглядає земляка. В очах обох ясніє радість несподіваної зустрічі. Поплескав-

ши один другого по плечах, повертаються до пічки.

— Коли ж ти виїхав з Кіровограда?

— Другим ешелоном... А ти копаєш?

— Копаю, Ванько. Колись учив вашого брата тримати кермо... Контактики і ключики взяв з собою, лежать в чемодані... Треба, Ванько, так треба. В радгоспі всього дві машини. Ти ж в якому?

— У сусідньому. На станції вручили машину і зразу в рейс.

— Добре, Ванько, добре. А пам'ятаєш, на якій старенькій полуторці ти крутився на подвір'ї автобази?

Василь Колісник, шофер Кіровоградської бази радгоспного тресту, колись навчав Івана Куроп'ятника їздити на машині, потім той пішов до армії. І ось вони зустрілися в казахстанських степах. Коліснику трохи незручно з того, що його учень їздить на машині, а він... Колісник виправдується:

— Наш директор тресту недалеко звідси, в Кокчетаві... Якби дізнався, що я досі без машини, сьогодні забрав би до себе.

— Не плач. Ще наїдишся на наших дорогах,— кидає хтось од столу.

Вони згадують спільних знайомих, місто.

— А чого в тебе губи нафарбовані? сміється Куроп'ятник.

— Інакше не можна. Тріскаються на вітрі до крові.

Я сиджу біля пічки, роблю нотатки в блокноті. За мною стоять двоє. Один каже до другого:

— Хороша стінгазета буде, правда?

Записую прізвища деяких шоферів. Трактористи домагаються, щоб і про них не забули. Довелося переписати всіх учасників важкого рейсу. Та ось підходить чоловік, який теж їхав з колоною. Він має призначення в далекий радгосп, йому слід було зійти з машини напівдорозі і пробиратися далі пішки, але він чомусь опинився під цим наметом.

— Записуєте, значить? — питає він.

— Так, записую.

— Записуєте, — повторює він, не наважуючись казати щось далі. — Так прошу вас, запишіть.

— Що записати?

— Запишіть: «идут машины в яростный поход...»

Пізніше, підійшовши до мене, він наодинці сказав:

— От ви записували прізвища. Запишіть іще одне. — І, не лупнувши очима, назвав себе.

Половина машин поїхала до «Красногвардейского». В наметі стало тихіше і просторіше. Дехто заснув. Шкура відмовився далі їхати, бо в його машині нібито вискакує вмикач третьої швидкості. Він лежить, заклавши руки під голову, і погойдує валянками.

Кінооператори тримають свою апаратуру надворі, біля намету. Вони вже давно пораються біля неї, перекладають, оглядають. Цікаві товпляться тут.

Робота копачам випала нелегка, надто ж тому, хто давно не держав у руках лопати. Земля промерзла глибоко. Її довбають ломачами, одкриваючи шматочками, як камінь. Вкопавшись на метр-два, землю витягають відра-

ми. Через певний час робітники міняються місцями. Ті, що стоять нагорі, лізуть вниз. Внизу перешкоджає вода. Не джерельна, ні. Це снігова вода проходить промерзлими щілинами в глибочинь, а там проступає крізь ґрунт. Коли вона відстоюється, то стає чистою, смачною, її п'ють. Щоразу звертаються до техника-геодезиста, присутнього тут же, з одним і тим самим: хіба-таки це не джерельна? Ні. Живі джерела протікають тут десь на великій глибині...

Іноді «підривники», як називають робітники всіх з групи по керівництву вибухом, допомагають людським рукам: невеличкою дозою вибухівки рвуть дно колодязя. В такі хвилини всі вилазять з колодязя і навколо виставляються червоні прапорці. І ось з колодязя, як з ствола гармати, випалює в небо на кілька десятків метрів земля. Легкі грудочки вітер відносить далеко, а важчі падають прямо-висно: лопотять по парусині намету.

Після обіду приїхав трактором директор радгоспу, привіз мотор для відкачування води. На маленький моторчик накинулося відразу кілька спеціалістів. Завели, потягли до колодязів. Директор мовчки обійшов усю галявину, заглянув до колодязів, запитав, що є в «кранниці», посидів біля пічки, вислухав усе, поцікавився, хто це приїхав сюди із своїми розкладушками, випив чаю з консервної бляшанки і поїхав. Мабуть, йому теж не сподобалося, як живуть тут люди, як повільно посувається робота. Поїхав, не попрощавшись. Може, він сподівався сьогодні ж повернутися сюди з підміною і гарячою їжею. Але не повернувся. Чому — невідомо.

Надвечір, після маленького вибуху, біля колодязів знявся галас, вигуки. Всі, хто був у наметі, сприйняли це тривожно, а коли вибігли надвір, побачили кумедну картину: по снігу великими стрибками утікав земляний заєць-тушканчик, а за ним гналися люди. Тушканчик так хитрував, що його не могли спіймати і тоді, коли оточили суцільним колом,—він перестрибнув через того, хто падав на нього, намагаючись схопити. Всі зареготали з невдахи і вже ладні були примиритися з думкою, що тушканчик втік. Але ображений кинувся за ним. Од намету біг кінооператор з своїм апаратом. Він уже присів і намірився з коліна взяти на плівку кадри, та в цю мить юнак наздогнав тушканчика. До нього подалися всі. Ось він стоїть з переляканим, мокрим звірком на руках, гладячи його круглу голівку з тупим рильцем і маленькими вушками.

— Фотографуй! — гукають хлопці, що стоять поряд з «героем», сміючись і набираючи гордовитих поз.

Передчасно вискочив тушканчик з своєї нори, на руках він зовсім не цікавий для глядача. Ось коли він підстрибує на метр вгору, метляючи своїм хвостом з китичкою, непогано було б його схопити об'єктивом на фоні могутнього вибуху. Власне, це було б те, про що мріяли оператори, їдучи сюди. І вони вирішують затримати тушканчика до дня вибуху. До речі, він і обсохне, і поправиться трошки. Як він помчить у степ, коли його випустять на волю!

Вечір. За дверима намету темно, холодно. Примерзли до землі машини, які ждуть повернення другої частини автоколони. Вітер смикає

і колише дах, тріпоче якимось одним неприв'язаним віконним запиналом; блимає вогонь у пічці, і блимає світло коптилок, прилаштованих на опорах, рухаються постаті й тіні. В різних кутках свої розмови й жарти. А в гудінні голосів чуєш сильний бас Василя Колісника. Почавши сьогодні новий колодязь, Колісник з своїми друзями-кіровоградцями, колишніми формувальниками і слюсарями, викопав уже більшу частину. Вечеряє його бригада разом. Вони на вогнищі нагріли у відрі чаю, зварили дещо, до них підсідають і «підривники». Колісник розливає кип'яток і приказує:

— Пий, народ, моїм хлопцям вистачить... Вода з нашого колодязя... Своїми руками добули.

Але, ясно, всім чаю не вистачило.

Біля пічки стоїть молодий чоловік у шкіряному шоломі льотчика, босий, і тримає перед дверцятами онучі. Поруч, примостившись хто як, сидять інші. Кінооператор, незнайомий мені, в новій зеленій куртці, прикручує дротину до консервної бляшанки, щоб поставити її на жар. Хлопці, які щойно розмовляли про Урал, про гори, притихли, стежать за невмілими рухами оператора.

— Ви ж не так,— зауважує один і, прийнявши бляшанку з його рук, враз пристосовує дріт.— А довго ви будете знімати?

— Доки ви тут працюватимете,— байдуже відповідає оператор.

Мовчанка. Стежать, як оператор наливає воду, ставить у пічку.

— Це по всьому Союзу показуватимуть?

— Не тільки... І за кордоном.

Вода полилася на вогонь, засичала. Юнак спритно підхопив, поправив бляшанку. Хтось проказав мрійно, багатозначно:

— Ось вони, хто підіймає цілину!..

— Тебе там не буде,— скептично зауважує інший.

— Усі хороші трудівники будуть,— каже Колісник, появившись за спинами.

Оператор помічає його, жвавішає:

— Будуть, товариші, будуть. Швидше б закінчили роботи.

— Післязавтра рвонемо, — обзивається бригадир з постелі.

Кінооператору подають з вогню кип'яток. Той бере його, як скарб, увесь зосередившись на тому, щоб не розхлюпати.

— От би сюди заварочки,— шепоче він і ставить закіптявілу бляшанку поряд з банкою варення і викладеними на шматки білого хліба уже всім набридлими нирками в томаті.

Попід стінами лягли люди, знов стало просторо й тихо. Десь з кутка мене просять щось прочитати. Москвичі й куряни охоче погоджуються слухати українською мовою. Василь Колісник ставить одну умову:

— Я люблю таке, щоб герої між собою розмовляли.

І думаєш собі: отут би виступити поетам, співакам! Виїжджаючи з Акмолінська, я бачив у місті афіші з іменами заслужених майстрів мистецтв. Концерти відбувалися тільки в обласному центрі, а на афіші було написано: «Працівники мистецтв — трудівникам колгоспного села». Це вже пізніше, мабуть, в край ці-

линних земель приїдуть артисти, такі ж сумлінні і самовіддані, як і оці трактористи й шофери, що зараз стали копачами.

Ми з Георгієм Сергійовичем Потехіним довго не могли поснути. Багато було переговорено за ці години. Обгортаючись пальтом, інженер каже:

— Вашого брата, письменників, частенько критикують... Все за безконфліктні твори. А конфлікт ось він, перед нами: масовий ентузіазм і бездарний директор... Холодно!

Другого дня вранці машини і трактори поспішно пішли назад, на Джалтир. Було тепліше, ніж учора, сніг танув інтенсивніше, вода прибувала. Працювати ставало щогодини важче. Дехто з робітників пропонував припинити роботу.

— Скільки поклали сил і все пустити на вітер? — обурився Василь Колісник. Його підтримали всі сумлінні люди. Бригадир сам поліз в один з колодязів. Роботу продовжували.

Надвечір вдалині показався трактор. Він ішов без ніякого причепа. Почали вгадувати, хто їде. Нічого не могли придумати. Все стало зрозумілим, коли трактор зупинився і з гусениці бадьоро, як верхівець з коня, стрибнув на землю тракторист.

— Де тут кінооператори? — спитав він, охоплюючи поглядом тих, що стояли біля намету.

Бригадир підступив до нього:

— Нащо вони тобі?

— Я з ними хочу говорити, — незалежно відповів тракторист і пройшов до намету. Ті, що стояли надворі, прийшовши сюди од коло-

дязів, чули, як прибулий сказав операторам: «Завтра вранці... У нас все готове».

— Випередив нас «Красногвардейский»! — мовив бригадир. — Пізніше почав і випередив.

— А в нас хто винен, що ми загрузли в ямах? Не робітники винні, а господарники! — гримнув басом Колісник. Він різко махнув рукою. — В першому ділі вже пасемо задніх. Ганьба! Вислали нас з двома ломами і трьома сокирами. Дехто за три дні процюкав три метри... Сором! Я за все життя на всіх роботах не знав такого сорому. Відстали...

— У нас не ті умови, що в них, — проспівав хтось несміливо.

— Умови не ті? — обернувся до нього Колісник. Його великі очі іскрилися злістю. — Люди створюють собі умови — ви це знаєте? Треба було не мовчати, а по-комсомольському вимагати, щоб підвезли нам усе необхідне. Та зараз уже пізно філософствувати.

Бригадир вийшов на середину гурту.

— За одну добу, товариші, уже нічого істотного не зміниться в умовах. А як нам добре працювати, то завтра увечері і ми можемо покласти вибухівку.

Всі притихли. Кожного пронизала одна думка: так чому ж ми марнуємо час? Негайно ж за діло! Завтра увечері все підготувати, а післязавтра вранці... Вранці. Це ж прекрасно!

Кінооператори вийшли разом з трактористом. Старший з них говорив:

— Отак і скажете, що ми залишаємось у новочеркасців. Тут у нас уже все приміряно, все знайоме.

— Правильно! — вигукнуло кілька голосів.

— Ми не дуже відстали!

— Вони завтра спитають нас: «Як у вас?», а ми їм післязавтра гукнемо: «Все в порядку!»

Під схвальний гомін бригадир потиснув операторам руки. Тракторист подався до машини. Він піднявся в будку і, мабуть, спересердя проревів кілька разів мотором. Обернувшись на одній гусениці, трактор погував через балку.

Наступного дня, коли в нас довкола уже майоріли виставлені червоні прапорці і починалася робота, яка всіх зробила мовчазними і строгими, десь після обіду несподівано і так вражає, як постріл на тихій вулиці, гримнув могутній вибух. Усі поглянули в степ: там уже стояла кинута вгору чорна стіна землі. Люди дивились, забувши на мить про те, що було в їхніх руках, куди вони йшли... А по цьому всіх поійняло таке піднесення, яке знали хіба що в перший день приїзду у Вовчу балку. Допізна носили вантаж до колодязів, не почувавши ні холоду, ні втоми. Вранці зняли намет, поклали все на сани і від'їхали в степ. У балці залишилося лише кілька чоловік. Було видно, як спритно вони моталися між колодязями, як потім бігли звідти далі й далі. І ось долина знов стала пустельною, і було трохи сумно дивитися в той бік. Але це було враження миттєве. Кожен з трепетом в душі чекав тієї хвилини, коли тут ось-ось незабаром відбудеться щось незвичайне, ніколи не чує й не бачене і породжене їхніми власними зусиллями. Вони тепер стоять,

сидять і навіть лежать на снігу, ждуть. Були всі виснажені, зарослі бородами, засмаглі, з пошерхлими обличчями. В ці хвилини чекання кожний пригадував і свій покинутий край, і подорож до Казахстану, і позавчорашні вагання, і мріяв про те, як влітку під'їде машиною до водоймища у Вовчій балці.

В роздуми і тихі короткі перемовляння вдарив оглушливий вибух. За мить перед тим, як почути його, побачили: чорна хвиля землі піднялася вгору, а тоді ухнув могутній, ні з чим не зрівняний вибух: гу-ух! І стало дивовижно тихо. Так тихо, немов довкола на десятки кілометрів все заніміло, зачароване народженням нового в цьому колись безгомінному степу.

Кілька хвилин осідала земля, високо пливла над білим степом темна хмара. Замалими й недоречними були тепер найгучніші слова торжества, але в короткий вигук «ура!» могли вкластися всі почуття душі. І ось цей вигук, кинутий різними голосами, полинув над степом, і люди побігли до місця вибуху. Грузнули в снігу, падали, підводилися і бігли, задихаючись, а то й не чуючи себе, немов їх несла якась сила. Біг бригадир, бігли «підрильники», біг Колісник, гідротехнік, бігла продавщиця. Біг випущений на волю тушканчик...

А на весь цей збудоражений сонячний простір Вовчої балки дивилося од будки далеко відтягнутих саней пильне око фотооб'єктива Кінооператори знімали неповторні кадри весни 1954 року.

Через кілька днів я вилетів літаком з Акмолінська до Москви. Виїздив я з Казахстану раніше, ніж передбачав, і через те душу гнітило невдоволення. Не ступив я ногами на свіжу ріллю переораної цілини, не побачив перших сходів на нових землях і першого поставленого будинку в степу... Не довелось мені зустрітися з моїми знайомими киянами, не побував удруге в бригаді Андрія Давиденка, не довідався, чи здружились у роботі Федір Нестеренко і Микола Риженко.

...Літак пливе над просторами. Видно, як розлилися ріки, як розступилися озера. Там, вдалині, вода здається суцільним морем, на ній сяють відблиски сонця, а то раз у раз пропливають густі тіні хмар. Добре нап'ється земля цієї весни: снігу було багато, розтає він повільно, води мало збіжить з степів. А ось далі на захід, близько Кустаная, на просохлих шматках поля вже стоїть табір. Біліє квадратик намету, стоять машини, снують люди. Один трактор проклав першу борозну і чомусь зупинився: мабуть, ще мокро. Он ясніє вогнище: готується степова вечерея.

Приглядаєшся до всього і параз усвідомлюєш, що ти вже живеш цим краєм, що він тобі, як і тисячам тих, що залишилися тут, став рідним і зрозумілим усіма своїми турботами. І тобі хочеться віддати йому всі свої сили, щоб заколосився увесь цей простір хлібами, розквітнув новими селищами й садами. Так, ти хочеш, але ж ти їдеш звідси, а покорителям цих малообжитих земель ще треба подолати

чималі труднощі; і ти ще повніше досягаєш значимість подвигу добровольців, високе благородство їхньої відданості народу, і тобі хочеться якнайсердечніше розповісти про них.

Я поділився своїми враженнями. Мені залишається ще подати листи Андрія Давиденка. Справа в тому, що через два місяці після від'їзду з Акмолінської області я несподівано одержав з Вишнівського радгоспу загадковий пакунок. Ще не розкривши його, я зрадив йому, як дорогому гостеві. І не помилився. Андрій Давиденко прислав мені свої записки, які він постійно вів у формі листів до безіменного друга. Десяток сторінок дрібно списаного тексту він пропонував як «декілька слів про життя бригади після виїзду в поле». Записи бригадира виявились продовженням моїх нотаток.

«Мій друже! Я знаю, тобі хочеться довідатись, як ми почали нашу почесну роботу, як живемо серед цілих просторів. Я напишу тобі про це.

Перше травня ми відсвяткували дома, на центральній садибі радгоспу, в нашому вагончику. Погода на ці веселі дні припала похмура: віяв холодний вітер, пливли низькі хмари, часом пускався дощ із снігом. Місцеві люди розповідають, що така пізня весна тут буває рідко, і це втішало нас, бо ми все-таки з малих літ звикли виходити на першотравневу демонстрацію в костюмах чи й у білих сорочках.

Святкували, веселились, а думки наші були про степ. Коли ж, нарешті, почнемо робити? Радіо повідомляло, що на Україні, в наших ра-

йонах, уже обсіялись. Та й у сусідній Кокчетавській області подекуди орють, а ми стоїмо. Признатись одверто, я з своєю бригадою вже виїхав би на просохлі ділянки і почав би хоч вибіркову оранку, та ще й у ці дні дирекція радгоспу не забезпечила бригади потрібним посудом і харчами на виїзд.

Четвертого травня зранку засяяло сонце. Хлопці й дівчата бригади заговорили в один голос: виїжджаймо! Всім їм хотілося, щоб перша борозна була нашою. Я пішов до контори. Директор знов чомусь не дозволяє, вагається. Можливо, його не зовсім переконують мої запевнення в тому, що всі машини й агрегати готові до роботи? Якщо так, треба діяти енергійніше. Я повернувся в бригаду, ми завели всі машини, вишикувалися колоною і з піснями і гуркотом моторів під'їхали просто під вікна контори радгоспу — мовляв, дивіться, готові ми чи ні. А ви, господарники, готові? Тут і стався цілий переполох. На складі не виявилось потрібної кількості печеного хліба на перші два-три дні, і навіть солі.

Виїхали ми в степ п'ятого травня в другій половині дня. Наш приклад наслідували й інші бригади: вони так само вирушали не з своїх стоянок, а від контори. Дорога в степ була важкою. Нам доводилося раз у раз перебиратися через грузькі лощини, іноді двома й трьома тракторами витягали застряглі агрегати. Пізно ввечері прибули на визначене місце до озера, на четверте поле. Було хмарно, йшов дрібний дощ. Навколо — ні житла, ні вогника. Та ми приїхали сюди з своїм житлом. Незабаром запалало багаття, запахло димком. Хлопці

на це сказали, що дівчата-кухарки вже «піднімають цілину». Повечерявши, почали влаштовувати нічліг. А це було нелегко: в бригаді понад 40 чоловік! Розмістилися у вагончику і в землянці чабанів, покинутій з осені.

Вранці обрали для табору зручніше місце, розташували все знаряддя і одним трактором виїхали орати. Вся бригада пішла за плугом. Ось лемеші вивернули перші скиби ніколи не тривоженої плугами землі. Вигуки «ура!» пролунали в степу. Люди поздоровляли одне одного з святом. Але цього дня ми змогли прокласти лише одну першу борозну — орати далі було неможливо. Спробували інші загінки — теж мокро.

Три дні ми ждали погоди. Послали трактора за продуктами, газетами і сидимо у вагончику серед степу. Без вістей, без зв'язку з світом тяжко перебути й один день. Знудьгувалися всі. І ось увечері на третій день, немов у нагороду за все пережите, до нас прибуває з нашим трактором бригада художньої самодіяльності Вишнівського районного Будинку культури. В таборі раптом усе пожвавішало, всі повеселіли, хлопці почали голитися, діставати з чемоданів костюми і галстуки, дівчата — своє краще вбрання. Концерт відбувся біля вагончика, кожний номер виконувався по два і три рази, так що довелося й ліхтарі засвітити.

Мабуть, ніхто з нас ніколи не слухав з таким задоволенням гри на баяні, співів, художнього читання. Скільки насолоди дали нам ці невідомі лікому з нас митці! Скільки слів вдячності було сказано їм у нашому таборі! Вишнівці повечеряли разом з нами, переночували у

пас, а вранці баяніст маршем проводжав трактори в загінки. Сталося так, що в цей прекрасний сонячний день, мабуть по-справжньому перший весняний день, ми почали роботи широким фронтом.

Розлився лукий рік моторів по степу, як недавно розливалась вода: і там гуде, і там, і там. Іду від машини до машини, під ногами чую м'яку переорану землю, і на душі так радісно. Це від усвідомлення, що ти здійснив свою мрію, що робиш почесну справу.

Та по хвилинах втіхи знов проймаєшся своїми турботами. Бентежить одне: якби ж отак все і йшло, як сьогодні, щоб не перешкождала негода, не заважали всякі господарські незлагоди. Що мене хвилювало останнє — це не випадково. Мої стосунки з директором радгоспу складаються не зовсім сприятливо. Я людина трохи різка, в хвилини обурення не змію стримувати себе, а тим більше приховувати своїх думок, що стосуються роботи. Я покритикував директора за відсутність солі і хліба, це дуже розгнівило його. Я помітив це, коли ми виїжджали другого дня: директор не подав мені руки, не побажав успіхів, як інші. Цьому можна б не надавати значення, якби... Це «якби» вже дещо означає для мене. Казах, який привіз сьогодні пальне, сказав, що бачив директора в інших бригадах, він вишукував їм просохлі ділянки. Там уже зорано більше, ніж у мене. Он як! Про мою бригаду вже піклуються менше, і я відстаю. Та нічого. Нехай я почав роботу пізніше за інших, нехай втратив кілька десятків гектарів, попереду ще є простір для розгону і для змагання.

Ожив цілинний степ. Вночі то там, то там рухаються електричні вогні: ходять трактори, бензовози везуть пальне. Коли йдеш у темряві й подумаєш про те, що навколо незнайомий тобі степ, стає моторошно. Та наблизиться яскраве світло трактора, і про все це забудеш...

...Тільки через два тижні вибрав я часинку взяти в руки перо і продовжити свою розповідь. Допоміг мені в цьому дощ. Сьогодні всі машини стоять. У вагончику повно людей: дехто ще спить, дехто читає, пише листи; Федір Нестеренко біля радіоприймача. Шукав у ефірі Полтаву, натрапив на Київ і заслухався. Співають «Ой піду я понад лугом». Після слів «там мій милий оре плугом» Федір вигукнув:

— Стою, не орю!

— Це не про тебе вона каже,— обзивається хтось.

— А що, вже приглядається до іншого?

— Так само, як і ти,— вколов земляк, і той почервонів.

Слухаючи Київ, трактористи завжди пригадують свої села, МТС і ще живуть їх турботами. Ось зараз усі стривожені тим, що на Полтавщині мало випадає дощів, і всі цілком щиро бажають їм хоч би половину того, що дає цього року природа Північного Казахстану.

За минулі півмісяця найвидатнішою подією в житті нашої бригади було вручення нам перехідного Червоного прапора радгоспу. Як я вже відзначив, роботу ми по-справжньому почали 9 травня. За 6 днів, до 15 травня, ми, як виявилось, випередили своїх суперників по змаганням. Вручити прапор приїздив парторг радгоспу тов. Рахімбеков, зачитав наказ по

радгоспу, потім поздоровив нас з першими успіхами і під оплески передав у мої руки прапора.

Перша перемога надихнула колектив, і моя бригада вже підняла тисячу п'ятсот гектарів цілини. Отже, за сімнадцять робочих днів виробіток на кожний трактор становив сто тридцять шість гектарів, а в інших бригадах — трохи вище за сто гектарів. Добре працюють у бригаді всі трактористи і причіплювачі, а серед них відзначилися Нестеренко і Риженко. До речі, вони так порозумілися в роботі, так здружилися, що їх і водою не розіллеш... Заробітна плата тракториста за півмісяця становить вісімсот—тисячу карбованців.

Табір наш уже кілька разів пересувався, ми знов стоїмо біля озера — їх тут таки чималенько. Після зміни люди йдуть до озера купатися, ловити рибу. Озеро не тільки забезпечує нам здоровий відпочинок: ми частенько їмо рибу та й з дичини дещо.

Мої стосунки з директором все ще не налагодились, принаймні так мені здається. Буває він у моїй бригаді рідко, запитає дещо, загляне сюди-туди і їде. Коли починаю говорити про якісь перебої в постачанні, він хмуриться:

— Ви знов, Давиденко, вимагаєте.

Недавно простояли кілька годин через затримку пального, продукти теж одержуємо не завжди вчасно. В моїх сусідів таких перебоїв менше. Я не думаю, звичайно, що нас навмисне обминають возії пального. Однак піклуються там, у конторі, про мою бригаду не дуже. Одного разу директор натрапив на приховану в когось з трактористів пляшку горілки. Я запев-

нив директора, що ми самі вплинемо на винуватця, хоч і не помічав, щоб той захоплювався спиртними напоями. Директор пробрав мене при всіх за те, що, мовляв, бригада «розкладається», і поїхав. Згодом одержали наказ по радгоспу: мені оголошено догану за «слабку постановку дисципліни в бригаді». Значить, сіль потрапила директорові на вразливе місце!

Казахи кажуть: що зійде і зацвіте в травні, те неодмінно вродить у серпні. Травень тут дійсно вирішальний для врожаю і найбагатший барвами місяць. Тепер я бачу, що особливість клімату цього краю полягає в тому, що після довгої зими, а іноді й затяжної весни тепло тут настає враз, буквально за кілька днів. Недавно ще на степу лежав сніг, і ось уже на цілині бує трава, цвітуть дикі квіти, уже вдень температура сягає 35 градусів, земля прогріта глибоко, вологи в ній багато, і все росте, розвивається просто на очах. Отож поспій тільки все посадити і посіяти вчасно, і врожай буде. Наші ниви уже врунилися густими сходами, приозерні луки вкрилися травою, полин уже вигнав гінкі молоді стебла. У нашому вагончику тепер щодня свіжі букети польових квітів: дівчатам є де нарвати їх.

Хороший тутешній степ навесні!

...Як би мені коротенько викласти найголовніше, що сталося у нас за останні цілих півтора місяця? Насамперед про найболючіше: ось уже кілька днів бригада стоїть, не працює. Чому? Це питання складне. Як я вже писав, у травні моя бригада вийшла на перше місце по радгоспу. Попрацювавши як слід у червні, ми зайняли у змаганні всіх трак-

торних бригад Акмолінського тресту радгоспів друге місце. Це вже була трудова перемога. Ми підняли три тисячі шістсот гектарів цілини, ще сіяли соняшник по кулісному парку, боронували, всього ж в переводі на м'яку оранку обробили десять тисяч гектарів землі. Інші бригади нашого радгоспу набагато відстали від нас. І ось, як грім серед ясного неба, приходить наказ: бригаду на нову ділянку не переводити, трактористам переключитися на виготовлення лампачу для будівництва. Мабуть, начальство вирішило нас трохи стримати, підрівняти всі бригади. Мотиви, звичайно, нікчемні, я про це відверто сказав на партійних зборах, які відбулися позавчора, але ми все-таки стоїмо. Директор, очевидно, і цей мій виступ сприйняв по-своєму і наше становище не змінить. Я повідомив про все секретаря райкому партії і директора тресту, жду їхньої допомоги, щоб моя бригада мала можливість виконати своє зобов'язання: дати на трактор ДТ-54 виробіток в чотири тисячі гектарів умовної оранки. Трактористи палають бажанням працювати, та, бач, без перешкоди не обходиться. Хто гадає, що тут землі менше, ніж машини можуть обробити, той помиляється. Правда, наш радгосп уже наближається до виконання свого плану підняття цілини, та навколо цілина і цілина.

Тепер щодня вранці з'являються в контору, щоб одержати лопати, відра, форми для цегли. Кажуть: ще не одержали. «Що ж ви робили досі? — запитую я їх у думці. — Чому не передбачили потреб у знарядді?» Директорові я сказав про це досить лагідно.

— Знову невдоволений?.. — відповів він мені.

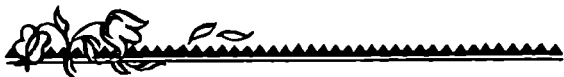
Ось які справи. Та розв'яжуться й ці вузли. Нам би тепер ще додатковий план оранки. Чого ж стояти, коли є земля і сила є.

Іще новина: тут, в степу, ми скромненько одгуляли весілля. Андрій Риженко одружився з дівчиною з нашої бригади. Весілля, бачу, буде під осінь ще не одне. Хлопці й дівчата одружуються, надіються одержати квартири, думають обживатися сім'ями, ставати справжніми сибіряками. Я, звичайно, благословляю все, що робиться серйозно, ґрунтовно, як належить, і радію чужому щастю. Свое ж особисте життя, виходить, ніяк не влаштую. Подружнє життя моє якось не склалось, кілька літ я живу одиноко, ось думав, що зустріну милу молодичку та й одружуся. Сподівався. А вийшло трохи інакше. В своїй бригаді я виявився найстаршим (хоч я ж ще не старик, мені ледве за 35 перевалило), і мене всі почали величати «батьком». До мене пішли за порадами і хлопці, і дівчата: «Як мені бути, женитися на ній?..», «Виходити мені за нього?..» І прийшлося батькувати. Аякже, найстарший серед молодих. А тепер уже мені й ніяково залицятися, знаєш. І я весь знов віддався роботі.

На цьому й кінчу. Наступного листа напишу, мабуть, не скоро. Заходять жнива, а хлібів тут — море».

Квітень — липень, 1954

ПЕРШИЙ СЛІД

Двадцять три грузовики один за одним, ре-вучи й перевалюючись на вибоях, повних каламутної снігової води, повільно проїхали селом.

За крайніми хатами, на просохлому під вітрами вигоні, машини покотили швидко й весело, як зраділі хлоп'ята. На буру землю лягли чіткі відбитки мережаних шин.

Але вигін кінчався, і передні спинились. Звідси починався безкрай, скільки сягнеш зором, рівний, ще вкритий снігом і сяючий під високим квітневим сонцем цілинний степ.

Начальник колони Фомін, немолодий, чорновусий, млявий чоловік у авіаційній куртці з обвислим поясом, по-командирському стояв на підніжжі і милувався, як шикувались на вигоні

машини. Про себе він тільки відзначав, де зупинялись ветерани автороти.

Так, Амосов уже стоїть, п'ятитонка Жолдаспаєва підїхала, громіздкий старий ЗІС Рудого з білою дошкою в борті ще погойдується на вибоях, але ось він вибрався на сухе, помчав швидше і, вдершись в гущу новеньких, забризканих газиків та обминаючи їх, протиснувся в перший ряд.

Фомін стукнув дверцятами і пішов вздовж шеренги машин. Коли вся колона збиралася в одному місці і він обіймав її поглядом, всі тривоги важкої подорожі у нього влягались, а почуття відповідальності доповнювалось приємним вдоволенням.

Рейс колони був дійсно відповідальним. Машини везли в степ, на місце майбутнього далекого радгоспу, амоніт і порох для вибухових робіт. Фомін збирав колону вночі. Шофери-добровольці просто з платформ ешелону одержували нові автомашини. Між них вкраплювали місцевих водіїв з автороти, які знали шляхи. Технік Фомін рідко виїздив у район. Тенер йому треба було порадитись, якою дорогою їхати далі.

До Вовчої балки, куди пробивалась колона, було два шляхи. Один ішов через греблю, яка чорніла недалеко звідси відталим боком, і виводив на грейдер. По цьому шляху, казали, тиждень тому пройшов бульдозер і розгорнув сніг до самої Вовчої балки. Другий, довший шлях пролягав по цілині, в обхід лощин; влітку він вився вільно й легко, як мотив тутешньої пісні, і йшов десь до колгоспних відгонів і дальніх озер, відомих лиш мисливцям та пере-

літним птахам, а тепер був схований під снігом, без єдиного сліду.

Яким з них поїхати?

— Отакий би нам шлях! — кивнув Фомін у бік вигону, наближаючись до гурту.

Шофери підтакнули начальникові і розступились перед ним. В колі навпочіпки сидів Рудий і щось виколупував із землі залізякою.

— Еге ж, якби... — прокректав Рудий. — Якби тому не тини та не перелази... — він замовк, сопучи.

— Що ж тоді?

Рудий обернувся, почервоніле від напруги обличчя на незнайомий голос, пробіг по обличчях шоферів, шукаючи того, хто вихопився з таким наївним запитанням, і враз упізнав його по посмішці. Вона, як і голос добровольця-юнака, обурила Рудого.

— Що тоді? — перепитав він і сердито копирснув землю. — Такі жовторотики, як ти, та ще й присмалені, звісно, без поняття в цій справі.

— Го-го-го! — загуркотів басом високий білявий чоловік у чоботях з коротенькими халявами.

Петро Глиця справді був у присмаленій, не по його росту шинелі. Коли сьогодні на станції, одержавши фуфайку, він натягнув її поверх усього, хтось із земляків пожартував над його майже круглою постаттю:

— Боксер в халаті... Перед виходом на ринг. Ха-ха!

Але чому так неприємно відповів шофер, з яким він ще не перекинувся й словом?

— А ти, Андрію, скажи йому, що було б

тоді,— радив білявий чоловік басом.— Хлопцеві кортить знати.

Рудий сидів у тій же позі, тільки вдоволено поклав на коліна руки. Його тішило те, що Глиця почервонів і розгубився. «Лізеш поперед старших...— міркував він.— Не осікти вас відразу, то дуже швидко за вами тут проходу не буде...»

Сьогодні вранці, на станції, Глиця запам'ятався Рудому. Стоячи в черзі під навантаження, Рудий задрімав у кабіні машини і не почув, коли передня п'ятитонка просунулась далі. Його гукали, він не прокинувся, тоді новакові наказали, і він в'їхав у колію. Як сміялись тоді з Рудого!

— Хоч скажи, що тобі снилося.

— Мабуть, жінка.

— Напевне. За інше чергу не уступив би.

Поява добровольців у селищі взагалі справила на Рудого якесь похмуре враження. Дізнавшись, що серед них чимало шоферів, Рудий так і сказав у гаражі:

— Ну, шпаків прилетіло багато... Тримайтесь, сибіряки, за руля руками й зубами.

Порівняння юнаків у чорних фуфайках і сірих шапках з шпаками і тепер спливало Рудому на пам'ять. Його теж тіпнув сміх. Він озирнувся до білявого.

— Сказати? Це можна. Та боюсь, що як багато знатиме, рано полисіє... Тоді жінки не любитимуть,— Рудий безнадійно плюнуv перед собою і, відсунувши на потилицю напівоблізлу шапку, почухав свою лисину.

Гурт сміявся і з дотепів, і з шапки, і з лисини Рудого. А Петро кипів у душі.

Хтось підступив до нього. Петро краєчком ока впізнав, що це був Амосов, водій тритонки з трьома п'ятірками, за яким він став у чергу і потім їхав усю дорогу. Петро полегшено зітхнув.

— А ти, парубче, не мовчи. Кажі: не всіх лисих жінки цураються.

В ту ж мить Амосов збагнув, що сказав зайве, і навіть прикусив губу. Місцеві шофери добре знали про два розводи і нові невдалі женихання Рудого.

Рудий підвівся. З залізкою в руках, напружений, він видавався лютим і грізним. Підступив до Амосова. Коло розширилось. Всі сподівалися, що Рудий зараз скаже Амосову щось уїдливе або й брутальне.

Після того як старший брат Амосова, залізничний стрілочник, одружився з його колишньою жінкою, Рудий ненавидить усіх Амосових, увесь їх рід. Те, що в Амосових щасливо складається життя, що вони всюди мають успіх, страшенно дратує Андрія, він вважає, що все це досягається хитрощами, обманом і підлістю. Він не бачить ні в кому з них ні розуму, ні вроди, ні чесності. Виставивши вперед ногу у валянку з червоною гумовою калошею і покрутивши нею, Рудий з вихилясом подав Амосову на чорній долоні маленький земляний горішок.

— Вам, бачу, гірко, Миколо Остаповичу... Посолодіть свою душу.

Регіт вибухнув знову. Амосов узяв горішок і, весело поглядаючи на всіх, спокійно розлуштив його і кинув ядере в рот.

Фомін сміявся і не міг вирішити, чого в цій

перепалці більше: жартів чи прихованого сперечання. Пора б уже й кінчати з жартами та переходити до справ. Він аж зрадив, коли побачив шоферів, що поверталися від греблі.

Гребля, виявляється, серйозно підтала, перебратись через неї буде важко, та й на грейдері снігу мало, але понад шляхом їхати можна, як і всюди. Амосов пропонував рушати цілиною.

— По ріллях далеко тепер не проїдеш! — відрубєє змахом руки кожне слово Амосов. — На ораному колесам ні за що чіплятись. Це знає кожний підліток.

— А коли біля Таволжанки лощину вже залило водою? — доскіпується білявий чоловік. — Тоді назад крути, на греблю? Якщо Амосов заплатить за пусті кілометри, я їду.

— Не буде «назад крути», — втручається Жолдаспаєв.

— А ти там був?

— Зима їздив, весна їздив, виріс там.

Амосова підтримують всі добровольці. Він завоював їхні симпатії тим, що припинив насмішки над Глицею, та й, крім того, їм хочеться їхати цілиною, а не битим шляхом... Хоч вона й під снігом і не видно її, але ж — цілина!

Фомін шукає очима, де стоїть Рудий. Що він скаже на це? Але в гурті його немає. Десь за машинами промайнула його шапка.

— Чого це ти ховаєшся за кузови? — наближається до нього Фомін.

Рудий дивиться на свою тінь і мовчить. Фомін теж прихилився до борту. Смуток в очах Андрія вразив його.

— Я все бачу, Андрію, — обзивається Фо-

мін.— Тут дехто старається завоювати собі авторитет серед приїжджих... Амосови всі такі. Їм подай тільки перше місце. А не даси — з рук інших вирвуть. Натури!

Рудий мовчить.

— Ну то як, поїдемо через греблю? — і, не ждучи відповіді, продовжує: — Ти на своїй машині рушай першим.

— Давай, — знехотя буркнув Рудий. Але його білясті очі говорили, що думає він не про дорогу.

Фомін обводить поглядом всю його постать і якось мимоволі затримується на брудному, пожмаканому комірці сорочки, що витикається з-під кожуха. Нікому доглянути чоловіка: ось уже з рік Андрійова хата без жінки... Тільки стара німічна мати сидить влітку проти сонця. «Нащо той красень Амосов заговорив про жінок?» обурюється Фомін і, рішуче вдавивши в землю камінець, відходить.

З вулички села виїхали, один за одним, три гусеничні трактори. Вони мають супроводжувати колону. Шофери гуртом посунули їм назустріч.

— Так чого ж ми гаємо час? — чує Рудий Петрів голос.— У нас на Україні раді толоці, якщо вона є при дорозі. Тільки на неї й звертають... Ми цієї весни на вигоні за містечком і їздити навчилися. Рушай, товаришу Амосов, а ми за тобою...

Рудий удав, що йому ці балачки ні до чого, він навіть поліз до кабіни, але прислухався до кожної репліки. Він знає, що в доводах Амосова, як і завжди у всіх його вчинках і словах, чується сила, воля, спрямованість, які здатні

підкорити інших, знає, що колона зараз рушить по цілині, як наполягає Амосов.

«Їдьте куди завгодно, все одно трактори витягатимуть», думає Рудий. Розмова йому здається зайвою, навіть безглуздою, як і багато чого з того, що діється в ці дні на станції, в селищі. Навіщо стільки гамору й галасу? Все мусить робитись якимось інакше. Як саме? Нехай про це думає той, у кого голова велика... Мільйони гектарів землі зорати в одну весну! Чому за одну весну? Куди так поспішати? Лежала, лежала, наче ніхто й не помічав її, а тоді зненацька: ори мільйони!..

— По маши-инах!

Вигук Фоміна обриває роздуми Рудого.

Десь поряд загук мотор, ще один, ще.

Підбіг Фомін.

— Заводь! Ідемо першими.

Андрій повільно поставив валянок на стартер, натиснув. Мотор вуркнув і заглух. Знову завів. А з лівого крила вже котилась легко і якимось визивно машина Амосова. За нею вприпул ішов газик Петра Глиці.

— Давай! — майже крикнув Фомін.

Андрій в'яло увімкнув швидкість, і вона виприснула.

— Бачиш, вибиває. Всю дорогу держу її, — визвірився Андрій. — Скільки вам не кажи, що пора ставити на ремонт, ви як не чуєте. Куди мені лізти наперед з такою бандурою? — і він опустив руку на коліно.

Амосов на якусь мить затримується перед машиною Рудого. Помітивши, що Андрій не поспішає рушати, він їде далі. На тихому ході мінає старий ЗІС і виривається вперед.

Товплячись, стараючись скоріше втиснутися в ряд, за ним і за Петром рушили інші.

Восьмим чи дев'ятим їде Андрій. Вдає, що дуже важко вести машину по глибоких коліях, сидить прямо і дивиться тільки вперед.

Фомін стежить за Амосовим. Його машина, одірвавшись від інших, їде й їде вперед. На відстані, серед неозорого простору, вона здається маленькою, безпомічною. З-під коліс в'ється слід. По ньому їдуть всі інші машини, торуючи одна одній шлях, і вже перед колесами старого ЗІСа він стає твердим, укоченим. Круті повороти свідчать про те, що намащувати слід нелегко.

Фомін зовсім забув, що він у машині Рудого. Йому здалось, що сидить у тій, у першій, бачить, як Амосов вправно і впевнено крутить руль і кидає машину то в один, то в інший бік, як сміливо жене її через калюжі, безпомилково вгадуючи їх глибину.

Петро не відхиляється од сліду. Знаючи, що тут проїхав Амосов, він на повному розгоні бере широкі плеса, розбиваючи сніг і воду. Дві смужки ведуть далі й далі.

Рівнина сліпуче блищить під яскравим сонцем. Її немає ні кінця, ні краю. У своєму житті Петро ще не бачив нічого подібного. Коли на мить він забуває, що попереду й позаду їдуть машини, почуває себе дивно, немов бачить все це уві сні... Куди б він зайшов, якби попростував отак прямо й прямо? Де кінець рівнини? Мабуть, там, де море, де дрімучі нескосимі ліси... А потім приходить думка про Україну, рідне містечко. От би зараз побачили товариші, де він! На другий день після при-

їзду уже серед цілини, під сибірським сонцем і вітром.

Але що це з Амосовим? Невже застряв? Так. Стоїть. Уже виразно видно три п'ятірки на борту. Чому ж він не виходить з кабіни? Тільки дверцята відчинив. О, та до нього й підійти не можна: забуксував серед калюжі.

Петро зупиняється біля води.

— Плаваємо? — вигукує з підніжки.

— Давай сюди, — обзивається Амосов, не визираючи з кабіни.

Він розгорнув перед собою пакунок і апетитно уминає пиріжки. Петро дивиться і раптом відчуває, що голодний. А він же не взяв нічогосінько з собою.

— Хочеш пиріжків — лізь до мене, — говорить Амосов, блиснувши білими зубами.

— Наздоганяють нас.

— Нічого. Нехай поpróbують перегнати. А не хочеш ніг замочити, то лови!

Пиріжок, високо підкинутий, летить до машини.

— Та не треба.

— Лови ще! Приїхав сам, без сім'ї?

— Тут оженимось, — сміється Петро, кусаючи запашний пиріжок з печінкою.

— Значить, не скоро домашні їстимеш... Трос є?

— Є.

Підходили машини, зупинялись. Шофери вилазили з кабін, оглядали колеса, поштовхуючи їх ногами, і, закуривши, йшли в голову колони, щоб дізнатись, що сталося.

Витягти грузовика з лощини було не так просто. Скати ковзали по кризі, машину зносило на глибше, трос рвався. Амосов і Петро підпиляли в борти, вода сягала майже до колін, так що Петрові довелося й шинелю скинути. Проморочились довгенько, поки підійшов трактор.

— Сів у калюжу,— сміявся Рудий, взявшись у боки.— Поліз наперед і завів колону на бездоріж. А похвалявся!

— Го-го-го!

— Чого регочеш? — обізвався кремезний хлопчина.— Пішли полхнемо — швидше виїде.

— Саме туди з моїми халявами.

Повз машини проходить Жолдаспаєв, дивується:

— Застряв по вуха.

— Під твоїм керівництвом,— обзивається Рудий.

Жолдаспаєв відповідає на ходу:

— Покажи ти, куди їхати.

— Треба буде — покажемо.

Сказав і тут же подумав: а чого стояти та дивитись на Амосова? І раптом запалився бажанням довести, що він не боягуз, що не звик ходити по чужому сліду.

Машина вийшла з ряду і подалася вздовж колони. Вона просувалась по цілині. Її кидало. Вона йшла вперед, ревучи й розбризкуючи мокрий сніг. Було щось невідповідне між тим, як старенька, розхитана, з білою свіжою дошкою в борті машина сміливо їхала одна по неходженій цілині, а нові, вилискуючі на сонці, широкогруді, на високому ходу ЗІМі і акуратні, невеличкі газики байдуже стояли на вкоченій дорозі.

Андрій вирішив переїхати лощину в іншому місці і взяв ліворуч. Тепер його помітили всі шофери, що витягали машину Амосова.

— Хто це?

— Та хто ж, Рудий.

Фомін збагнув, що той рушив без його дозволу. Потупцювавши на місці, він вилаявся і теж чекав, що буде далі.

Повернувши в лощину, Рудий щось ніби завагався, а може, швидкість знову виприснула. Всі дивились на нього, забувши про своє діло, і в цю мить по обличчях людей пробігла тривога: «І цей застряне!» Та з кінця колони хтось вигукнув:

— Давай, Андрію!

— Натискуй!

Машина тихо, але вперто рухалась через лощину. На рівчаку її кинуло так, що аж підскочили ящики в кузові.

— По машинах!

Це хтось із задніх подав команду, і по новому сліду один за одним пішли грузовики.

А тим часом трактор перетягнув через водостій машини Амосова, Глиці та інших. Фомін сів у кабінку до Амосова. Їхали мовчки, Фомін дивився в далечінь, де на тлі надвечірнього червоного неба чітко вирізьблювались машини. Йому згадалася незакінчена розмова на стоянці, сумний вираз обличчя Рудого, брудна сорочка. Знов чомусь стало шкода Рудого, і Фомін скося поглянув на Амосова.

Амосов їхав далі й далі. Обережно намацував рівні місця. Взявши навкіс, він швидко наздоганяв Рудого. А той петляв, як заєць. Прокладений ним слід пагадував проточину чер-

в'яка під корою. Було в ньому щось напружене, дрібне і непевне. Машини, які йшли слідом, почали зрізувати круті зигзаги і розсипались, розбрелись по степу, а деякі вже й зупинились.

Переїжджаючи через грейдер, машина Рудого загрузла в ще не замерзлій в'язкій грязюці. Рудий намагався виборсатись і зарив машину по самий дифер. Вистрибнувши з кабіни, він сів на купі снігу.

Степ занурювався в сутінки. Далеко-далеко над станцією встав дим від паровоза. Десять там спалахнув вогник, потім другий, третій. Серед них Рудий не шукав вогника свого дому. Йому уявилась чайна, переповнена у вечірню пору людьми, вчувся смак холодного дива, і він сердито плюнув перед собою.

Шофери, що поїхали за Рудим, мовчки брьохали по загуслому місиві води й снігу, прикручували тріси, бігли до кабіни і, не зачинаючи дверцят, рулили. І в цій гарячій роботі помічали, як мінявся згасаючий степ, як заяснів тремтливий вогник на станції, як зайнялась перша зірка в небі, як на сніговому горбку щось з'явилося... Може, то стара напружена ворона, летючи на ніч до березового гайка, сіла перепочити... Може... Та ніколи придивлялись.

Не бачили, як далеко попереду на тлі блідорожевого небосхилу зменшувались і зменшувались темні силуети.

То їхали і їхали машини за Амосовим.

Колона всю ніч пробивалась до Вовчої балки. Трактори перетягували машини через ви долинки, та знов застрявала якась, і всі, що були позади неї, спинялись: де вже там шукати в

темряві іншого проїзду! Завмирала вся колона, доки не рушав перший. Перед кожним вибалком стовплювались, бо всім хотілося скоріше опинитися на тому боці. І вже не додивлялись, хто їхав спереду, хто позаду, впізнавали, з ким випало їхати поряд, лиш тоді, коли стикались руками на грубому, непіддатливому холодному тросі, зав'язуючи вузол. Засинали коротким сном у кабіні або присівши на буфері спиною до теплого радіатора; чийсь окрик або й лайливий докір враз розвіював сон і будив у ногах силу, а в руках проворність.

Десь серед ночі, їдучи по глибоких вибоях, Петро крізь запітніле скло кабіни побачив попереду старий ЗІС з білою дошкою в борті. Не встиг придивитись, чи то справді машина Рудого, як помітив — упав ящик і вгруз в сніг.

Петро загальмував. Вискочив з кабіни, але передня машина вже зникла в темряві. Попробував поворухнути ящик — важкий. Що ж робити? Ждати, доки хтось наздожене?.. Петро перевернув ящик раз, вдруге, підкотив до машини. Великим зусиллям підняв його на приступку, а потім посунув на крило і, нарешті, підставив під ящик спину. Ні, такого тягара йому ще не доводилось брати на свої плечі. Щодалі дужче запалювався бажанням покласти ящик до кузова. І таки звалив його між свої ящики, що лежали врівень з бортами.

Витер рукавом шинелі піт, віддихався. Позаду вже сигналили. Сів за руль і, вдоволений, навіть гордий від думки, що зробив щось хороше, відчуваючи себе зовсім бадьорим, жвавим, немов після доброго відпочинку, поїхав далі.

Вовча балка. Балки, власне, немає ніякої. Така ж, як і інші, плоска лощина, заметена снігом врівень із степом. Вовчою її називають тому, що влітку тут багато вовків водиться. Вони не покидають балки навіть тоді, коли вода заливає її. На острівцях, по кущах, сидять цілими зграями...

Правда це чи ні — Петрові байдуже. Він не зводить очей з намету і червоного прапорця, на якому грають промені сонця, що ось-ось виткнеться із-за обрію. Червона цятка зворушує його. А намет будить таку відчутну уяву про затишок і тепло, що хлопця охоплює дрімота.

Здається, що в наметі немає нікого. Та як тільки наблизились машини, звідти вийшли люди. Вони чекали колону. Вони вже викопали шпури—колодязі, куди можна було ще вчора закладати вибухівку. Ще один день не привезли б її, і наполовину змарнувалася б така важка робота. Колодязі заливає снігова вода, вони замулюються, обвалюються. Як це добре, що колона прибула сьогодні. Тепер зранку ж почнуть закладати вибухівку, а завтра вже й гримнуть на весь степ могутні вибухи. Нехай тоді вода тече до котлована, збирається цілим озером! Стане вона в пригоді тим, хто влітку оратиме тут, будуватиме селище, возитиме в спеку зерно з далеких радгоспів.

Петро чує цю коротку розмову, зайшовши до намету. Навколо пічки, зробленої з газової діжки, стоять люди. Обличчя в них темні, аж чорні від степового вітру й сонця. Зодягнуті всі у такі ж, як і він, фуфайки. Йому хочеться заговорити з ними, розпитати, звідки вони, сказати, що він тільки позавчора прибув сюди з

України, розповісти, як важко було дістатись до Вовчої. Але хіба їх цим здивуєш? Та якщо й говорити про груднощі поїздки, то перше слово тут належало не йому, Петрові, а іншим. Ось хоч би й Амосову.

Амосов сидить біля печі, гріє коліна, дивиться на вогонь і смачно курить. Петро підійшов до нього.

— Так оце вона така, Вовча балка?

— А ти якої хотів?

— У нас коли балка, так видно, що балка. Без містка її не переїдеш.

— Вода піде — вона себе покаже.

Петро сів поруч. Згадав про знахідку.

— Ящик підібрав уночі.

— Який? — сірі очі Амосова подивились допитливо й строго.

— У когось випав з машини, може й у Рудого... Наче він їхав попереду мене.

— Добре, що побачив.

— Лежав біля шляху.

— Довелось би комусь їхати шукати...

Вони замовкли. Обидва думали про те, що могло б бути, якби раптом не вистачило одного ящика вантажу. Амосов ледве вловимо посміхнувся, мабуть, бачив уже Рудого в ту мить, коли той недолічується одного ящика. А Петрові уявилося, що це він загубив у дорозі вантаж, йому стало жарко і важко в грудях. Хлопець зняв з себе шинелю і кинув на сіно, що лежало попід стінами.

Прибували відсталі машини, проїздили біля намету.

Відхиляючи полотнище дверей, виходили шофери. В наметі ставало на часинку світліше,

тоді роздивлялись, пізнавали, хто де сидить; та опускалось полотнище, і знов ставало сутінно, тільки ясніше спалахувало полум'я в пічці. Підсідали до вогню, мовчки терли руки, курили. Хтось коротко згадував найпам'ятніше з поїздки.

Зайшов Фомін. Просунув руки до вогню, мляво тернув долонею об долоню і одійшов.

— А це хто вже спить? — штовхнув ногою шинелю.

— Я,— сказав од пічки Петро.

Хтось розкотисто зареготав, і всі озирнулися в той бік.

— А де Андрій? — спитав Фомін.

— Біля машини, мабуть, — байдуже відповіли йому.

Рудий втретє перелічує ящики на своїй машині. Одного немає. Немов шукаючи чогось на землі, Андрій іде поміж грузовиками і крадькома зазирає через борти — чи не лежить де зверху мокрий ящик. Не видно. Збентежено оглядається навкруги, чи за ним ніхто не стежить. Тривожно завмирає серце...

Де випав ящик? Що тепер буде? Хто його підбере в степу? Що скажуть, коли він признається в своїй біді?

Біля машини Петра Глиці він навіть не зупиняється. «Якби й побачив той сосунець, не спинився б. Побоявся б відстати від Амосова...» думає Рудий. Пробирається далі.

У наметі відпочили, почали снідати. Шофери автоколони не раз отак всідалися кружка, розкладаючи свій харч на розстеленому піджаку чи фуфайці. Та раптом усі відчули, що серед них когось неvistачає.

— Стривайте, де ж Андрій?

За стіною щось гупнуло.

— Чи він не ящики звалює? — здивувався Фомін.

Гупнуло ще раз.

Всі, один за одним, висипали з намету. Рудий саме брав через відкритий борт своєї машини на плечі ящик. Побачивши перед собою гурт шоферів, він, зігнутий, розгублений, так і завмер, не знаючи, що діяти далі. Гадав, що скине кілька ящиків із своєї машини, потім з іншої і цим приховає, що саме в нього бракувало одного ящика. Тепер не вийде.

Фомін підступив до нього.

— Найнявся розвантажити всі машини, чи що?

Рудий повільно опустил ящик назад, в кузов, і прихилився до борту. В його очах Фомін помітив знайомий вираз безпорадності і смутку і не знаходив, що сказати йому.

Амосов збагнув, що було на думці в Рудого. Гаряча хвиля пробігла по його тілу. Йому стало бридко дивитись на Рудого. Але він стримав себе і сказав зовсім спокійно і навіть весело:

— Знайшли диво... чоловік хотів першим рушити додому. А може, і ящики треба було перелічити.

По голосу Амосова Петро відчув, що треба залагодити справу так, аби менше людей про неї знало, щоб полегшити становище Рудого. Протиснувшись наперед, Петро глянув усміхненими очима у все ще розгублене обличчя Рудого і сказав до всіх:

— Товариш Рудий, мабуть, зовсім забув,

Що вночі ми вдвох переклали ящик з його машини в мою... Два рази падав, капосний, на вибоях. Наморочилися з ним і вирішили вмотити до мене. Сонні були, звісно...

— Ух ти, чортяка! Справді забув. Це через те, що мене малим часто били по голові макогноном.

Рудий мотнувся до Петрової машини і побачив поверх щільно укладених ящиків один обмерзлий. Пританцьовуючи валянками по скрипучому снігу, він заходився закривати борт.

Повернулися до намету, знову взялися за сніданок.

Рудий сів до гурту, де були Фомін, Амосов, Глиця. Дістав з торбини подавлену, обшипану хлібину, кілька цибулин, шматок сала, вийняв з-під кожуха півпляшки горілки. Першому налив у кухоль Глиці і затримав на колінах пляшку. Глибоко зітхнув, сказав голосом, в якому звучала мало кому зрозуміла розчуленість:

— Багато народу наїхало до нас... різного народу. От дивишся на когось із вас і думаєш: аж куди забилося! А молоде ж, як курча, що тільки-но від квочки...

— Або як теля-сисунець. Го-го...— підхопив бас.

Рудий сердито подивився на сусіда:

— Не в тому смислі кажу! Гогочеш... Важко буде молодим обживати наші Вовчі балки. Візьми, к приміру, дороги, відстані, воду... До всього силу дай.

— Наливай,— звелів Фомін, нетерпляче розпанахуючи білу високу хлібину.— Все чоловік зробить для себе, як той птах, що на го-

лій гілці гніздо мостить. Аби вибрав собі місце і полюбив його...

Амосов розкладав перед кожним хліб, сало. Проказав так, немов між іншим:

— Свою дорогу кожна людина повинна мати і йти по ній прямо. Не плутатись, не блукати серед людей, як той на базарі, що нічого не думає ні продати, ні купити.

— Дорога у нас у всіх одна, наша,— прихильно і урочисто сказав Рудий і почав наливати в кухоль Амосова.

— Ти мені трошки, щоб порівну,— відвів той пляшку.— Тобі не вистачить.

У душі Рудого тенькнуло щось тепле, приємне, наче в серці озвалась давно незаймана струна.

— Цілина,— мрійно сказав Петро, дивлячись кудись перед собою.

Випили і прихопились до їжі. Розмова затихла. Лиш коли вгамували голод, Фомін сказав діловим тоном:

— Поснідаємо, звалимо вантаж, заснемо годинки чотири і — назад.

— Вранці, як підмерзне, краще буде,— порадив Амосов.

— Встанемо на світанку, то до снідання й дома будемо,— підтримав Рудий, гучно плямкаючи.— Дорога тепер як на долоні.

Покотом лягли на сіні попід стінами, хто щось прославши, а хто й так. Петро розкинув свою шинелю. Рудий все м'явся біля нього. Побачивши, де той примостився, сів поряд.

— Лягайте, Андрію,— запросив Петро, розгортаючи обсмалену полу.

— Та ні, дякую,— відмовився Рудий,— я

ось тут, як бог у хмарах.— І він пірнув у біле і пухке, як шумовиння мила, забите в купу полотнище — підкладку великого намету.

Надворі чулися голоси, лопотів двигунчик помпи, що відкачувала воду з колодязів, біля самого намету рубали дрова. Це зовсім не заважало людям поринути в той глибокий сон, що приходить після важкої праці.

Не спали тільки двоє: Глиця і Рудий. Перший — від незвичайності оточення і напливу вражень, навіть від того, що вітер раз у раз смикав намет, наче намагався зірвати його, а другий — від напосілих думок.

— З України, значить? — лагідно спитав раптом Рудий.

— З України,— протяжно відповів Петро.

— Я теж десь відтіля... А відкіля, і сам не знаю... Не я, значить, а батько й мати. Я родився хтозна й де.

— Як це так? — обернувся на ліву руку Петро обличчям до Рудого.

— А так, що світ побачив на возі, серед степу. Їхав батько сюди, на вольні землі, і мене везла мати в утробі. З України, значить, в Казахстан. Коли підріс я, мене в школі питають, де народився, а я кажу: не знаю. Сміються. Дома батько сказав мені, десь між Курганми і Турганми, села такі є на межі двох республік. От і розбери де. Ну, пізніше встали. Трапилось це на межі, так що коні стояли на землі Турганів, а віз на землі Курганів, то записали не по возу, а по конях... Ех, валяночки ви мої, промокаточки, — несподівано позіхнув він, байдужий до того, що оповідав.

За хвилину так же несподівано звернувся до Петра:

— Так це ви з Амосовим підібрали ящик? От спасибі. А я виявився, значить, як валянок розквашений. Відповідальний вантаж не доглянув...

Петро не відгукнувся. Рудий підвівся на руку. Хлопець спав. Рудий подивився в його невеличке обличчя з ріденькою щетиною на щоках і, мабуть, першим порізом бритви. Взяв було соломинку, хотів полоскотати нею по губах, та й покинув.

Приліг і враз заснув з тихим смутком усвідомлення неповноцінності свого життя.

А сибірський вітер мчав і мчав над вкритою снігом цілиною і терзав міцну парусину одинокого в степу намету.

ВЕЧІРНЯ ДОРОГА

Десь на півдні Казахстану, в пісках Муюн-кума, річка Чу розмила полотно залізниці, і на тихій, занесеній снігами станції Бабатай черговий стер на дошці всі написи про запізнення алма-атинського поїзда.

А пасажери терпляче ждуть доброї звістки. Їх тут ніколи не буває багато. Коли ж по лошинах глибокий сніг береться водою, тоді до поїздів збирається людей ще менше.

Сьогодні на міцній дубовій лаві зі спинкою в невеличкому залі, біля грубки, сидять кілька чоловіків. Серед них вирізняється огрядний, балакучий будочник, якому треба доїхати до наступної, такої ж степової станції, та ще — тихий, чисто поголений городянин у куртці з хутряним коміром і в шапці з такого самого

хутра. Перший з них охоче розповідав пригоди зі свого життя, а другий прихильніше за інших слухав і навіть переживав усе.

Тихо. Чути, як під вікнами часто, з плюскотом розбиваються краплі.

— Борсук, це віть звірок на вигляд, вважай, нікчемний, а хижий. І головне — підлий, цілиться вп'ястись зубами, де найболючіше. От.

— Жах! — городянин нервово перебрав пальцями рук, схрещених на круглому животикі.— А я сьогодні вранці сам ішов степом. Абсолютна, значить, безлюдність, і щось перебігло через дорогу.

З великих обтягнутих кишень плаща будочник дістав куриво. Городянин повернувся до юнака, що сидів поряд на чемодані і весь час читав книжку.

— Читаєш?

Юнак підвів голову і здивовано глянув на незнайомого. Городянин ввічливо взяв у нього книжку, і його обличчя набрало ділового зосередженого виразу. Якимсь професійним, спритним рухом він перебрав пальцями аркуші і повернув.

— Ранувато... А взагалі молодець, інтересуйся.

Юнак почервонів. Будочник подивився на книжку, на хутряну шапку і, нічого не склавши в думках про свого сусіда, глибокодумно затягнувся цигаркою.

До станції зайшов гурт вантажників. Це були добровольці, всі молоді, в нових ватяних штанах і куртках та парусинових рукавицях. Невеличкий зал відразу став тісним, сповнився гомоном і свіжістю провесни.

— Ресторану тут немає,— сказав один, з білим шовковим шарфиком на шиї.

— Миші з'їли,— пожартував хтось.

— ...Караганда — Москва... швидкий, чотири доби,— прочитав третій. — От би з'їздити!

— О, Василь Самійлович! — вигукнув той, що з білим шарфиком, і всі підійшли до городянина.

Василь Самійлович добродушно заглядав кожному в обличчя і, коли потиснув руку останньому, спитав:

— За боронами?

Будочник здивовано зиркнув на свого сусіду і так затягнувся, що цигарка спалахнула полум'ям. Хлопці зареготали.

— Василю Самійловичу, чи не втекти надумали?— спитав хтось явно несерйозно, бо тільки вчора ж бачили його на заняттях курсів трактористів. Цей немолодий чоловік сидів, як завжди, поряд із своїм сином.

Наближався товарний поїзд. Двигтіла земля, і бряжчали шибки. В залі раптом потемніло. Металевим перестуком, виплеском короткого гудка, клубками пари й диму, як вихор, пронісся попід вікнами довгий ешелон. В приміщенні знов стало тихо, світло і пахло, як в сільській хаті, підгорілою глиною.

— Зустрічаю свою стареньку,— сказав Василь Самійлович, все ще дивлячись в молоді веселі обличчя хлопців.

— Ось чому просився Жорик на станцію!— сказав той, що в білому шарфику.

Василь Самійлович схопився з лави, ніби його хто вжалив.

— Жорик? І ви його взяли з собою?

— Ми б узяли, чого не взяти, та бригадир не дозволив... Хлопець просився, мало не плакав.

— Пішли! — гукнув один з вантажників, і вони, штовхаючись і регочучи, вийшли.

Василь Самійлович пройшовся по залу і сів на своє місце. Він уявляв собі, як Жорик залишився один на подвір'ї радгоспу і довго дивився вслід тим, що поїхали в степ... Потім йому уявився поїзд, що десь уже мчав серед порябілих, у проталинах карагандинських просторів, уявив дружину, що сиділа біля вікна з накинutoю на плечі вовняною хусткою.

Коли він, наче прокинувшись, поглянув на будочника, той дивився на нього.

— Так віть і ви з радгоспу? На роботу приїхали? — спитав раптом будочник.

— Як бачите.

— Не подумав би.

— Чому?

— Скажу. Дерево, котре постарше, не пересаджується.

— Як треба — пересаджується. — Василь Самійлович обернувся до будочника. — Я приїхав сюди заради сина.

Юнак підняв од книжки очі.

— Читай, юначе, читай, це не для тебе, — по-батьківському звелів Василь Самійлович і повів невеселу розповідь. — У наші з вами роки декому доводиться більше жити для дітей, ніж для себе. У мене ось один син і той нерідний, тобто її, од першого чоловіка. Я всиновив його. От з ним і приїхав сюди...

Після війни я залишився без сім'ї, рідний син загинув. Оце б я вже онуків мав... Офіцер

був. Загинув на чужій землі. Приїхав я до жінки в Алма-Ату, а мене на вокзалі зустріли чужі люди. Померла й жінка.

— У всякого на віку своє,— співчутливо сказав будочник.

— Так. От і zostався я один. І знаєте, не міг покинути місто, в якому була свіжа могила моєї подруги, залишився тут. Знайшов роботу, живу. Десь через рік одружився. Ми були щасливими. Обоє ніби знайшли другу долю... Але згодом почалися в нас незгоди. І почалися вони через сина.

У неї був десятирічний хлопець. Розумний, жвавий, а вихований погано. Воно, звісно, так і буває, коли мати залишає хлопця без догляду. На вулиці він набрався всяких звичок, ріс неслухняним. Я хотів був одразу все повернути по-своєму, взяти сина в батьківські руки. Аж, бачу, ні: дружині це не подобається. Вона вже втратила над дитиною владу і кориться її примхам. Не хоче Жорик їсти вранці каші рисової — мати бігом біжить до магазина по ковбасу... Якось Жорик дивився «Загибель «Орла» і знову просить грошей на цей фільм. Я не даю, кажу: побудь дома, а вона тикнула йому гроші так, щоб я не бачив. Потім і призналась мені, а іншим разом знову вчинила так само.

Якось я в Жориковій кишені знайшов гроші. За столом спитав його, де взяв. Він почав плутано розповідати якусь історію: йому доручили купити м'яч, а він не знайшов... Бачу, зиркає на матір, просить, щоб заступилась. Видно вже, що гроші добуті десь з вуличними товарами. І стало мені і сумно, і страшно. Невже оце поряд зі мною сидить кишеньковий зло-

дій? Мені став він противний, якийсь чужий, навіть ворожий. Після того я не міг дивитися йому в очі, чомусь дивився тільки на його завжди погано вимиті руки. Під моїм поглядом його довгі пальці тремтіли. Відлупити б тебе, думаю, ременем, примусити б зізнатися у своїх гріхах. Я таки й смикну його іноді за вухо. Лишенько, скільки ж плачу наробить Жорик! Мати накинеться на мене: «Рідного не зайняв би!» Рідного, каже... Свого сина я виховав непогано. На війну він пішов студентом. Поліг у бою героєм... Задушив я в собі почуття неприязні і вирішив: якщо я не носив дитини на своїх руках малесенькою, значить і тепер не маю права нав'язувати їй свою волю. Нехай росте, думаю, та хоч як-небудь учиться. Гуркне біда — тоді й мати отямиться.

А біда й не забарилась. Спершу на Жорика скаржились учителі: то він шибку розіб'є, то в клас принесе мишу, а то вчинить бешкет. Не мою і не материну мораль увібрала в себе його душа. Я так і сказав дружині: тепер він уже належить не нам, а своєму сумнівному товариству. Воно йому ближче, ніж ми, він до нього біжить щовечора. Треба, кажу, піти якимось за ним, простежити та, може, й міліцію повідомити, щоб пристрахали. Дружина з плачем напала на мене: ти, каже, хочеш зганьбити дитину. Може, думаєш зовсім позбутися мого сина! Он як.

Розведусь, міркую собі, поїду в рідне місто, буду жити один. Ніхто, бачу, не замінить мені моєї втраченої сім'ї. Другу жінку полюбити можна, а з другою сім'єю зрілій людині житись дуже важко.

А в ці дні і впала на нас біда. Жорика заарештували!

Вночі було пограбовано й поранено чоловіка на вулиці. Він примітив когось з Жорикових товаришів. Зачинили їх усіх. Дружина кляне свою м'якосердість, плаче, я спокійніше дивлюсь на все. Але кинув думати про розлучення. Почали клопотатися про сина.

Одного дня викликав мене до себе начальник міліції. Зайшов я до кабінету. Начальник запросив сідати. Спитав, чи я вважаю себе батьком Георгія. Я відповів: так, вважаю. Тоді він почав пробирати. Я мовчу, а він чистить мене. «Чоловік з сивиною!» каже. Тоді на планки зирк: «Під снаряди,— каже,— йшов, а тут спасував... В школу,— питає,— заходив?» — «Ні». — «До нас чого не з'явився досі? Не знайшов,— каже,— стежки до душі чужої дитини. Тобі, значить, була потрібна тільки жінка, її догляд, цим ти і вдовольнився». — «Порадьте ж, товаришу начальник, як його врятувати».

Він різко обірвав мене: «Я запросив вас не для того, щоб слухати ваші моління. Вони зовсім ні до чого. Послухайте, що я вам скажу, як мужчина, як батько. Хто бере жінку з дитиною, той і стає справжнім батьком дитини!» При цьому він так строго подивився мені в очі, що я не знав, де подітися.

Потім сказав, що Георгія незабаром випустять. «А вам тоді негайно треба,— каже,— змінити оточення свого сина. Перемініть,— каже,— місце проживання, знайдіть йому нових товаришів, наверніть його до якоїсь справи. Головне тут — ніяких зв'язків з старими дру-

зями, ніяких! Від вас вимагається самопожертва в ім'я дитини, можливо, й зречення найкращих благ і вигод заради зміцнення сім'ї».

Я повернувся додому. Через кілька днів Жорика випустили. Тут ми повідомили його, що переїздимо жити в далекий радгосп, де був у мене знайомий механік. Хлопець здивувався, але не сказав проти й слова. Він був тепер покірний, мовчазний і пригнічений. Коли я сказав, що мати на півроку залишиться в Алма-Аті, він подивився на неї підлесливо — мабуть, хотів щось просити. Мати на цей раз виявилась мужньою. «Їдьте сьогодні ж!» рішуче сказала вона.

І ось третій місяць ми живемо в радгоспі. Я ще молодим вивчав трактор, знаю машини; мене зразу взяли б у бригаду або в майстерню. Я відмовився. Пішов до секретаря партійного бюро, виклав йому все, порадився, тоді написав заяву директорів. Мені дозволили ходити на курси трактористів з сином.

Ми сидимо з ним у класі за одним столом, а ввечері іноді разом ходимо в клуб. Я гуляю з старшими в шашки, він учить грати на баяні. Листи на пошті я забираю сам. Все це робиться, зрозуміло, так, щоб не принизити гідності хлопця.

Живемо поки що в найнятій кімнаті, самі собі варимо, прибираємо. Мій Жорик і картоплю чистить, і долівку іноді замітає. А в його конспектах, серед рядків про мотор часом знаходжу такі пісеньки, що тільки держись. Повикреслюю, присоромлю, та й беремось читати підручник і сперечатись про зазори і виступи.

— Змінюється все-таки? — з цікавістю промовив будочник.

— Змінюється.

Відчинилось віконце каси. Будочник, не дослухавши, подався туди. Він розштовхав інших, когось вилаяв і таки пропхався до саміського віконця.

Пасажири вийшли на перон. Уже вечоріло. По той бік станції в рівному степу сідало за обрії сонце. Прихвачував морозець. Дорогою, що вела з радгоспу, хтось ішов.

Поїзд було видно здалека. На станцію він влетів з усього розгону, зупинився швидко й нетерпляче. Од закурених, посірілих від пилу вагонів віяло спекою піщаної пустелі.

Пасажири розбіглись по перону. Василь Самійлович стояв один проти м'якого вагона і жадібно дивився на вікна. У крайне од дверей постукали. Не розглядівши нічого, він вхопився за поручні і піднявся в тамбур. Дружина стояла з двома чемоданами.

Коли речі були вже на землі і Василь Самійлович подав руку дружині, почув, як до вагона хтось підбіг, захеканий, збентежений. Ще не оглянувшись, вгадав, що то був Жорик.

— Мамо!

— Жорочка!

Він стояв, знявши кепку, упрілий, забрюханий до колін. У його очах, в отому поривному русі здійснених назустріч матері рук було так багато чистої, майже дитячої любові, що мати і батько, глянувши на нього, навіть забули привітатись.

— Орел віть! Хоч пливти, а прийти.

Хто це сказав?

Василь Самійлович озирнувся.

— Орел, кажу... Бач, як змок,— говорив будочник, стоячи в тамбурі, а подивився на хлопця неприязно.

Поїзд відходив. Василь Самійлович махнув рукою будочникові. І всі троє — мати, батько і син — чомусь звернули погляд на нього. Стояли, на мить забувши одне про одного.

— Щастя вам! — сказав будочник, проїжджаючи повз них.

— Всього вам доброго! — відповів Василь Самійлович.

Йому було радісно на душі від того, що їх трьох бачила людина, яка розуміє, що означають в їхньому житті ці хвилини.

Пройшов останній вагон. А троє ще стояли серед рейок, ніби їм не хотілось покидати місце, де вони вперше відчули щастя справжньої близькості, щастя, з яким в житті людини починається щось нове.

Сонце вже сховалося. Степ іскрився зеленуватоблакитним одсвітом. Вдалину, аж до горбкуватих силуетів будівель на обрії, слалася нелегка вечірня дорога.

Буковинські доли

ОЛЕНЯЧІ РОГИ

Був вечір теплої осінньої пори. Ми сиділи біля ватри ¹ в долині, яку тісно обступили гори. На чистому небі яскріли дрібні зорі. Недалеко від нас і трохи вище світилося кілька вогнів. Там рівно гув мотор електростанції і — то високо й різко, то розслаблено — дзижчала циркулярна пилка. І зовсім близько шумів і шумів потік.

Серед цієї мішанини звуків виразно чулись перебори кларнета.

В цій глухій пільмі вечора, вже нахололого гірською, знобливою вогкістю, перебори кларнета і вигуки труби та гупання барабана свіжо нагадували про залитий сонцем весняний сіль-

¹ Багаття.

ський майдан, про дівчат та хлопців у барвистому вбранні, про бурхливий гуцульський танок.

Над зрубамі розпочатих будинків стирчала одна, сьогодні зведена перша кроква.

Я оглянувся довкола. Тихий одсвіт вогню яснів на тоненьких, струнких стовбурах вільшин і яворів, що густо росли над потоком, і позначав у темряві розташовану недалеко від нас земляну піраміду — бокшу, з якої на всі боки виходив, просочуючись крізь землю, білий дим.

Тиміш Дроздик, відомий усім гірській стороні вугляр, саме й мешкає тут, при цій бокші, у вкритій корою колибці — вдень і вночі вартує, аби присипані землею букові дрова стлівали на вугілля повільно, щоб ніде не пробирався назовні згубний для вугілля сизий дим.

З Тимошем Дроздиком я познайомився в день мого приїзду на дільницю.

Після п'яти годин їзди на змокрілому, заболоченому під саме черево коні глухими гірськими стежками, заростями і розмитими долинами я, нарешті, побачив людей, якусь будівлю, отже дістався до лісової дільниці, куди мав призначення. Тут, на галявині, покотом лежали щойно спиляні височенні ялини й смереки, гуркотів трактор, снувались димки вогнищ. Між крутими, порослими одвічним лісом схилами було по-осінньому тепло.

Першим я побачив на цій галявині старого гуцула. Він стояв з палицею в руці, в накинутому на плечі кожушку, крислатому капелюсі. Дивлячись кудись вдалину, задумано попакував люлькою. Біля його ніг сидів чорний неве-

личкий песик. На якійсь віддалі і трохи нижче курілась чорна, розжарена гостроверха купа землі.

Мені, степовику, той гуцул в першу хвилину здався казковим володарем усіх цих гір і лісів. В його образі було щось древнє, горде і владне. Він, мабуть, справді počував себе в ці хвилини гордим з того, що, впоравши бокшу, мав право отак стояти на галявині й слухати, як долина сповнюється ніколи не чути́м гулом; стояв і спостерігав, як чотири довжелезні важкі ялиці, схоплені на гак, нехотя скоряючись, перевалюючись на пнях, повільно посуваються за трактором; стояв і міркував над тим, що ось за якихось десять днів ожила й зовсім змінилась віками неходжена, загублена далеко в горах долина; стояв і милувався світлими, трохи прижовклыми полянами.

Я наблизився до нього, привітався. Поважним рухом він підніс над головою капелюх. Я спитав, де тут начальник дільниці. Побачивши в моїй руці речовий мішок, старий узяв коня за повід і показав на крайній серед новеньких зелених наметів, що стояли ген далі.

На дільниці поки що провадилися тільки будівельні роботи: теслярі закладали будинки, транспортники підводили до лісосік вузькоколійну дорогу. Я поринув у свої службові справи, мені щодня доводилось обходити ділянки, розкидані на 10—12 кілометрів, і був дуже зайнятий. Проходячи повз колибу вугляра, я завжди бачив його там; він порався біля бокші або сидів над ватрою, щось майстрував і пильнував казанок з нехитрою лісовою стравою, над якою здіймалася легенька пара.

Я все ще жив враженням від зустрічі з старим у день приїзду. Але тепер до всього того романтичного захоплення додавалось і все інше — буденне, трудове. Лісовики бачили, що старий вугляр стійко терпить усі труднощі роботи й життя на цьому, закинутому далеко в гори, будівництві; Тиміш Дроздик, наприклад, не їздив, як інші, щосуботи додому, бо не хотів переривати на кілька днів випалювання вугілля; іноді, коли не встигали підвезти йому дрова для нової закладки, він сам брався готувати їх. Серед усіх турбот мене не покидала одна думка: от би поговорити з цим старим лісовиком; стільки ото він знає про життя цього гірського краю! Та знов і знов доводилось відкладати свій намір.

Проте незабаром події самі якось звели мене з Тимошем Дроздиком.

У наметі червоного кутка редколегія випускала стінну газету, присвячену збиранню підписів під Зверненням Всесвітньої Ради Миру. До цього номера газети майстри, бригадири й техніки подали дописи про кращих людей діленьці. Про боротьбу за мир, про наших передовиків розмовляли в той день всюди. Над наметом червоного кутка майорів прапор.

Я забіг туди поглянути, як ідуть справи з випуском газети, і на дверях зіткнувся з Тимошем Дроздиком. Мене здивувало його засмучене обличчя. Воно було похмуре, сіре, мені навіть здалось, що в його очах були сльози. Дроздик хутко відступив убік, щоб дати мені дорогу, і, не привітавшись, попрямував до бокші.

— Товаришу Дроздик, як справи? — спли-

тав я навздогін більше для того, щоб він зупинився.

Він зробив ще кілька кроків і неохоче затримався.

— А все гаразд, дякую, товаришу начальник. Вугілля маєте досить.

Я був певен, звичайно, що вугілля вистачає не лише ковалям, а й для розтоплювання електростанції. Правда, в цьому мене переконали не зведення (ця справа мене безпосередньо не стосувалась), а те, що завжди я бачив у кузні купи вугілля. І коли Дроздик заговорив про вугілля, я насторожився. Невже щось трапилось?

— Вугілля в нас досить. Але ви чимось стривожені?

Я попрямував до нього. Повісивши на руку палицю, він почав набивати свою люльку. Коли я зовсім наблизився, він обернувся. Очі старого були повні стриманих сліз.

— Нічим я не стривожений, товаришу начальник, — вимовив він пригнічено. — Моя єдина тривога — то є вугілля. За три місяці моєї роботи не було на мене жодної скарги? Не було... І ви скажіть, як ви є виконроб і начальник над людьми. Я свою роботу маю над усе, навіть до хати не ходжу третій тиждень. Платню, дякувати, маю добру, я вдоволений. Лиш болить мені душа з того, що не знаю, при кому я є і хто надо мною старший. Я, товаришу начальник, теж хочу почути слово — який я робітник, передовий, а чи якесь ледащо... Чи стою я на варті миру, а чи байдужі для мене оті слова на червоному... — Він ткнув пальцем на слова, виписані на кумачевому плакаті, на-

пнutoму між двома молоденькими, полишеними на майдані смереками. — Моя вся робота на варті миру стоїть! От що я вам проголосив, та й усе.

Він повернувся й пішов.

Я дивився йому вслід і не міг сказати й слова.

В червоному кутку на столі лежала вже наклеєна на щит, в яскравих барвах газета. Член редколегії конторниця Калина, примостившись коло ослона, щось малювала на аркушику. Я перебіг очима шпальти, написи, прізвища. Газета була урочиста і бойова. Серед імен кращих трудівників я не знайшов Тимоша Дроздика. І я замислився. А дійсно, хто ж у нас оцінює працю і вугляра, і тих, що змашують вози, лагодять збрую, топлять лазню?

Я звернувся до Калини. Вона стрепенулась.

— Ой! А я прийняла вас за редактора. Він писав тут щойно...

— Скажіть мені, Калино, як виконує свої норми наш вугляр?

— Тиміш Дроздик? — спитала вона і зніяковіло опустила долу свої тихі сині очі. Коли вона глянула знов, її щоки рум'янилися, а тоненький прямий носик біля ніздрів побілів. — Він прибув сюди раніше нас... У нього, він каже, свої норми...

— Як це?

— А так... Щомісяця вдвоє більше виробляє. А як почне щось розповідати у нас в конторі... Смішний він...

— Не знаю, з чого ви там смієтесь? А чому

він не в списку передовиків? Ось хоч би в господарській бригаді? Калино, прошу вас, складіть про нього замітку.

Калина почервоніла по самі вуха.

— Я... я не вмію...

— Ну, що ви, Калино, жартуєте? Передайте редакторові мою думку і пишіть замітку зараз же.

— Доручіть мені що хочете, а замітку нехай хтось інший лише. Так треба... Ви самі погодитесь потім, — і вона, затулившись рукою, вибігла.

Смішна дівчина.

Я розшукав редактора. В нього я намагався вивідати, в чім тут справа, але він теж тільки здвигнув плечима. Ми вдвох вписали прямо на шпальту газети кілька теплих слів про вугляра і розійшлися.

Увечері стінна газета красувалась під однією з молодих смеречок, біля столу, на якому лежало Звернення Ради Миру. Велика лампочка сяяла перед плакатом, між зеленим гіллям.

Митря Кирчу, відомий на всю діляницю пиляр і віртуозний кларнетист, тут же прилаштувався із своїм квартетом.

Ось уже затихло. Промовець виголосив заклик вдосталь дати лісу країні, одноставно підписатись під Зверненням. Я із-за столу президії вдивлявся в обличчя, шукав Дроздика.

Невже його ніхто не повідомив, що буде мітинг і що про нього написала газета?

Підписи ставили на двох аркушах. Я підійшов до тієї групи, що юрмилась біля черво-

ного кутка, схилювся над аркушем і побачив, що під самим текстом Звернення було карячкувато виведено: «Тиміш Дроздик». Я поставив свій підпис, відійшов. Хтось вхопив мене за руку. Я обернувся. Дроздика не можна було впізнати. Був він, як на свято, виголений, вимитий, в нових чоботях, поважний і навіть гордий.

— Дякую, товаришу начальник. Серед усіх і я в пошані стою. Яку днину пам'ятну маємо нині! Подаємо голос за мир, світ увесь іде за нами... Закурюйте мого тютюну!

На його очі навернулися радісні сльози...

І ось, нарешті, я вибрав часинку і прийшов до Тимоша Дроздика покурити, погомоніти при чарівній лісовій гірській ватрі.

Старий привітав мене, як давнього знайомого і як гостя в його колибці, вкритій корою бука. Був він чоловіком, охочим до розмови, надто ж тоді, коли помічав, що його уважно слухають і розуміють. Пообіцявши розповісти, як полював колись у цьому лісі на оленів, він вигукнув кілька разів своє багатозначне «го-йо!» — та й подався принести дров до вогнища. Йдучи десь туди, де обтісувались колоди, до розпочатих будівель, Дроздик, як завжди, взяв з собою і свою товсту палицю з кривим роговим наконечником — носив її при собі, повісивши на руку, — а за ним побіг і його невеличкий, простої породи песик Бобця, який ніколи не залишав свого господаря.

Чекаючи старого, я думав про нього, як про людину ширю, працьовиту, мені пригадувалось усе, що відбулося в червоному кутку,

але я ніяк не міг пов'язати імена старого Дроздика і молодой вродливої Калини, у якої було зовсім інше прізвище...

Та ось, здається, уже йде і сам Дроздик.

Бобця викотився з темряви, глянув на вогонь жовтими прозорими очима, відвернувся, полащився і приліг під колодою. Вугляр ніс оберемонок свіжих скіпок і обрубків.

Присів до ватри, підгорнув недогорілі кінці трісок і підкинув нових. Полум'я спалахнуло.

Старий, мабуть, роздумував над тим, що мав розповісти, і помітно спохмурнів.

— Життя, скажу вам, деривається, тече, як той гірський потік. Воно геть відносить все те, що опало, струхлявило, а камінь тримається. А дивіться, як перелилось, перемінилось усе за кілька літ на нашій Буковині. Я нині проходжу лісом з краю в край, од Банилова до самої Румунії; українець, румун і мадьяр у горах як брати... Хочу, то беру собі рушницю та й полюю... А що було досі? Го-йол..

Примовк, замислився. Палахкотів вогонь. Поблискував роговий наконечник цупкої сучкуватої палиці.

— Я вуглярюю давно. А вугляр у лісі завжди сам, біля своєї бокші, при ватрі. Чуєш поблизу шелест, тріск, тупіт — то десь там стороною пробіг табун диких кабанів; блисне щось з темряви — то, може, й сама рись зорить, стежить за тобою, вичікує. А там вище, на полонинах, грають та рекочуть олені... Я до полювання мав смак змалечку. Тамтоді, за румунських та й австрійських панів, простому чоловікові рушницю тримати було заказано.

Най лише побережник¹ забачить тебе з рушницею, то вполюєш тюрму або відробіток. Одначе, скажу вам, звіра ми вбивали. Міркували так: ліс не наш, земля не наша, то нехай хоч звір наш буде, та й полювали час від часу. Мав собі чоловік рушницю, ховав у дереві, ішов у гори та й стріляв. А вночі повертався. Не попадайся тільки зі своєю здобиччю побережнику або жандарму в селі. Потрапиш їм на очі — кілька літ твого життя розтопчуть отак, як розтоптують той недокурок. А я саме й попався. Та ще ж кому, своєму лютому ворогові. І ось як все це склалося.

Одного вечора вистеріг я оленя й забив. Але який то олень був! Роги в нього — хоч віз сіна клади на них! Від кожного рога по сім паростків, всі чорні, а на кінчиках білі-білі, аж просвічуються. За такими рогами пани полюють на базарах як шалені... Жив я тоді без ґрунту, тримався на самій отакій вуглярці, заїдали мене нестатки. А коли заніс я до хати роги й шкуру, то нараз нам з Анною здалось, що ми таки в селі не найбідніші.

Розвісив я шкуру в комірчині, а з рогами тієї ж ночі гайнув до Чернівців. Мав я там одного знайомого чоловіка, котрий служив у сторожинецькому суді адвокатом, та чомусь не мирився з нашим суддею, паном Биндьою, і мусив виїхати. Адвокат частенько врятовував людей од напасті, бідних не сторонився, як інші. Чоловік був добрий. Хотілося мені продати цю прикрасу саме йому, бо знав, що і він таких рогів не зречеться.

¹ Охоронник лісу.

На ранок дістався я до Чернівців. Адвокат вийшов на дзвінок. Запрошує до передпокою. То, кажу, відчиняйте другу половинку дверей. Він здивувався. А коли побачив, що маю в руках вкриті вереткою розкішні оленячі роги, так і захолов на місці з радості. Але які то були роги! Го-йо! Як поклав я їх посеред покою, то ніяк було пройти збоку. Господар і господиня лиш в долоні сплескували. О, то були роги!.. Великих грошей я не правив, мені їх як стій подали до рук ще й пригостили кавою, поговорили ми трохи та й по всьому.

Повернувся я надвечір додому з гостинцями. Дітям купив постоліки, Анні — хустку. Всі були раді, але Анна моя чомусь невесела. Як погляне іноді на мене, то аж морозом мені по спині посипле. Робить щось і раптом перепинить. Чи то їй вчувалися чийсь кроки під вікнами, чи, може, то жіноче серце таке, що біду наперед чує. Я того не відаю, а в житті я завжди сподівався і сподіваюсь на краще. Та стрічаючись з очима Анни, я здогадувався, що в неї було на гадці. Думала вона про нашого давнього ворога — жандарма Кирчу Штефана...

У житті, скажу вам, так усе переплетене, як гіллячки в тій купі хмизу. Одну хворостинку висмикнеш з купи, а все поворушиш. Так і в цій пригоді. Тож маю казати дещо з попереднього, як то воно все склалось.

У нашому селі жило та й тепер живе чимало румунів. І Анна моя з румунського роду. Прості люди — українці й румуни — жили в дружбі. Однаково землю порали, однаково любили вино й кулешу та й в одному танку весе-

лились. Все те я добре пам'ятаю, бо то йшло на моїх очах. І не один легінь¹ брав собі за жінку чорняву румунку, та й не одна гуцулка йшла за румуна. Закохався і я в румунку. Був я вже немолодий, мав три десятки літ. Анна була молода і гарна, як квітка, широко полюбила мене. Стрічались ми таємненько, і все йшло у нас, як тому належить бути. Та ось до моєї, таки до моєї, бо вже наші батьки й змовини попили, вчепився молодший за мене і красень, син багача — Штефан Кирчу. Був він на той час уже сам господар, батько його перед тим підірвався й помер, тож тримав себе Штефан першим легінем на селі, ходив у будень і в свято вбраний у нове, завжди посив при собі кованого топірця. А закохався він у мою Анну не в жарт. Серце його кипіло ненавистю до мене. Перестав він зі мною вітатись і при кожній нагоді пускав похвалки — аби те до мене дійшло, що «Анни мені не бачити». А намір мав такий: спіймати мене десь темної ночі та й побити так, аби я лиш доплазував до домівки. Певно, було б мені тоді не до весілля...

Перестрівав він Анну, погрожував:

— Будеш за мною або ні за ким!

Але скажу вам, що нас Штефан не залякував, бо немає на світі сили, яка відірвала б одне серце від другого, коли вони великою любов'ю злиті. Так, немає! Людська любов не поступається ані перед самою смертю... Побрались ми з Анною. Весілля гуляли — тісно було і в хаті, і на подвір'ї. А Штефан, чи з горя, а чи для якихось підступних намірів, того ж дня

¹ Парубок.

зник із села. Господарство полишив на стару матір і подався. І не було його вдома майже півроку. Йшли чутки, що бачили його в Сторожинці, що він живе у своїх родичів, до якоїсь служби добивається, але тому не йняли віри. Та незабаром чутки підтвердились. Штефан заявився у село, і не просто Штефан Кирчу, а домну шеф, жандарм по-нашому.

Штефанові була до вподоби його служба. Він ходив, задерши високо голову, при мундирі й пістолі, гримав на людей, здирав податки, пив, збиткувався. З часом він і одружився, але не перемінився, як то кажуть. Все був таким нелюдям і жорстоким, наче ладеп був усе живе звалити собі під ноги та й топтатись по ньому своїми чобітьми. Не любив він і свою жінку, бив її. Боялись його люди. А я то вже з усіх сил старався, щоби він не мав за що кинутись на мою сім'ю та й пазури ввігнати. Податок сплачував до строку, церкві дров привозив більше, ніж наказували.

Штефан іноді й заговорював до мене, але коли вступав на подвір'я загадати до роботи, то гукав з порога і йшов геть. Не міг він і досі спокійно бачити мене поряд з Анною. Мовити правду, я не вірив, що в нього кипіла душа од закоханості. З Анною вони зналися мало, щирості між ними не було, тож ішло те, гадаю, більше з самолюбства чванькуватого заможного чоловіка. Так думав я. Але нам на разі до того байдуже.

Тепер ви розумієте, чому тривожилась моя Анна? Боялась, щоб на сухі дрова не впала жарина. А вона якраз і впала.

Другого дня вранці я щось лагодив у сінях.

Розклав собі інструменти, клепаю. Синок подає мені то гвіздок, то залізячку, допитується, белькоче. Мені так любо з того. Анна в хаті поралася біля печі. Думки мої вертілися біля леїв, покладених за божницю. Розмірковував я, чи платити мені податок зараз, чи зачекати. Коли рано поткнуся, то підозру накличу на себе. Де це, скажуть, Тиміш стільки грошей настарав?.. Патякаю з малим, постукую, прикидаю в мислях, що треба купити синкам, Анні. Аж тут хтось на поріг — у сінях так і потемніло. Підвів я очі — Штефан!

— Доброго ранку! — каже по-румунському.

— Доброго ранку й тобі, — відповідаю йому, а в душі в мене так і похололо. Двері до комірчини хлопчик залишив відчинені, і крізь них видно, як від самої стелі до підлоги звисла сира оленьча шкура.

— Чому обминаєш примарію, Тимо?.. — та й не доказав слова.

Стоїмо: ні він, ні я не зрушимо з місця. Хлоп'я побачило Штефанові очі та в плач. Вхопилося за мої штани. А в мене сили немає простягти руку і зачинити двері. Та й навіщо?

— То пан Дроздик забив оленя? Дуже приємно, — промовив, нарешті, Штефан, а я чую в його словах інше: «Ось коли ти потрапив до моїх рук».

— Забив, — кажу. — А ти в моєму домі мушиш на все витріщати очі.

Гаряча кров ллється мені від серця до голови, і дзвенить у пій, немов голова стала залізною і хтось б'є мене в потилицю. Думка нараз пронизує мій мозок, як блискавка хмару: взяти б тебе, катюго, за горлянку, як ти мене

тепер маєш взяти, та придушити б до землі праведної, щоб ти й дух випустив!

Він, певно, відчув, який струм по мені пробіг або й побачив, як стиснулись мої пальці, і хутко смикнув із-за плеча карабін. От як обернулася справа!

Дроздик раптом замовк і прислухався. Я ще всією увагою був у тім, про що він оповідав, жадібно стежив за кожним його рухом, ждав. Але старий мовчав: почав пабивати свою люльку. Видно було, що він прислухався до музики, яка незмовкно вирувала десь за наметами. Я теж вслухався.

Таку динамічну буковинську мелодію міг окреслити тільки кларнет. Тільки йому, нащадкові простої флюяри¹, дано оповідати про те, як гуде в лісі вітер, як біжить і на бризки розбивається об каміння чистий гірський потік, як вівці, вчувши небезпеку, кидаються стрімголов з полонини на долину; як співає душа гуцула, коли він один іде по вузькій стежці в затінку смерек, над тихим джерельцем; як палко кохає буковинський легінь і як радіє він, коли до його грудей схиляється люба дівчина... О, багато про що вміє оповісти кларнет чи флюяра в руках доброго гравця-гуцула!

Я давно не чув такої музики і, потроху позбуваючись враження од розповіді, аж зачарувався нею. Мені уявлялось, як хлопці й дівчата після танцю стали гуртками побіля червоного кутка, а кларнетист Митря Кирчу, якого я вранці бачив на роботі біля циркулярки, високий, чорнявий юнак, підперезаний широ-

¹ Сопілка.

ченним ременем, вцяцькованим мідними блискучими бляшками (цей пояс заповіданий від діда-прадіда для роботи в лісі), стоїть серед музик і, здійнявши над ними свого витертого старенького кларнета, грає щось таке, чого не можуть одразу розпізнати навіть трубач і альтист. Вони ждуть, доки ця мелодія нагадає їм якусь уже знайому, щоб негайно підхопити її, але Митря Кирчу так добирає звуки, так зливається чуттям і уявою з якоюсь своєю думкою, що все в нього виходить нове, неповторне. Він, мабуть, окинув своїм зором отой голубіючий простір, затоплений сизим туманом, побачив, як прояснюється небо над горою, де вже сходяв місяць і ніс сюди, в долину, своє блакитне сяйво, а може, він затримав свій погляд на обличчі Калини, невеличкої білявої нормувальниці в червоній хустці.

І, мабуть, правда, що він задивився на Калину. Таж усі вже знають, чому Митря так багато і весело грає. Як тільки він увечері не на зміні, то бере кларнет, виходить з намету і перш за все посилає на всю долину, в гори, аж туди, на румунську сторону, лункі і просторі звуки однієї і тієї ж пісні:

Верховино! Світку ти наш,
Гей, як у тебе тут мило!..

А потім сипоне таким хвацьким перебором, що ніхто вже не встоїть десь там осторонь, а всі потягнуться до втоптаной галявинки біля червоного кутка. І коли прибігає сюди з контори дільниці Калина, тоді Митря грає з особливим захватом, грає невтомно, не зводячи очей з неї.

Дроздик слухав, перегортаючи палицею біля своїх запилених вугільним попелом ніг пригасаючі жаринки.

— Митря грає, — мовив він у роздумі. — Соловейко, а не хлопець. Од його пісні всім весело.

Знов слухали. Кларнет перебрав певне чергування звуків раз, вдруге. І ось зраділо ляснула труба, зататакав альт, гупнув проворний барабан. Ритм танку був такий, що під нього можна було проказати сотні частівок, і, мабуть, кожний з нас щось промовляв у думці. Я згадав чуті од дівчат слова приспівок, які немов бриніли у тих спритних переборах:

— Співаночки мої любі,
Де я вас подію?
Заберу вас у платочок
Городом посію.

Ляскливим, смішним викриком відповіда-
ла труба:

— Послухайте, браття любі,
Як буду вмирати,
То лиш музику закличете,
Я піду гуляти.

— Поставимо чай, — промовив по паузі Дроздик, примощуючи до жару воду в закіптявілому, масному зовні казанку. — Скоро й Митря прийде. Будемо вечеряти.

— Хіба він тут почує? — здивувався я.

— Вечеряємо разом, — байдуже, ніби не помітивши мого подиву, відповів вугляр і звів розмову на попереднє. — От оповідаю вам, то-
варишу начальник, бувальщину, а вона й вам

і мені здається казкою. А тамтоді, за ті хвилини, як я стояв перед Штефаном, можна було посивіти. А так. Киньте гадкою: в мене була молода люба жінка, діти, ось-ось мало налагодитися господарство, а тут тобі — карабін до грудей. І жалю чоловік не мав до тебе анінайменшого...

Жінка моя вибігла до сіней. Тисне кулаками скроні.

— Штефане, що ж ти з нами дієш? Пожаль діток!

— Не проси! — кажу їй. — Сам, собака, колись проситиме нас.

Ніколи я не терпів людської слабості, а надто моління перед дужими своїм багатством а чи зброєю.

Не дивлячись в очі, Штефан згорнув шкуру, поклав під руку і наказав мені йти з двору. Пішли.

Склав Штефан протокола і попровадив мене до Сторожинця. І ланцюги на руки надів. Он що!.. Іду по рідному шляху. Тяжко мені на душі і лаю себе: ні за що в біду потрапив. І, мабуть, не викручусь. Штефан сопе за спиною, аж чути часниковий запах його віддиху. Заговорити б з ним, нагадати б йому, як разом колись катались на льоду. Та й про те, що ось і в нього незабаром буде син чи дочка і що розлучатися з дітьми дуже боляче... Але навіть що? Він тепер либонь прикидає, яку пан Биндя дасть йому винагороду за таку гладеньку і велику оленячу шкуру. Уже розголосився з нею на все село. Не відступить.

Кинули мене до тюрми. Сиджу день, другий... тиждень... місяць. Не кличуть на допити.

на розслід. Кинули — мов худобину до хліва. Грію своїм тілом холодну бетонову підлогу. Втішаю себе тим, що, можливо, на цьому все й скінчиться. Але це був лиш початок... Обійду бокшу, вогонь мушу вгамувати.

Він підвівся — довга тінь випросталась і метнулась від вогнища в темряву. Постояв, пакнув люлькою і, повісивши на руку палицю, пішов. Песик викотився з його колибки і подався слідом за ним.

Думки мої поривались вперед, намагались розгадати, чим скінчиться вся ця історія. Але тут знов голосно озвався кларнет і знов кликав до верховин, манив на стежки, порослі зеленим мохом і хобзою, милувався лісовими квітками-бриндушками, зарками, невісточками, завмирав у нестямі над проваллям і, передихнувши, заливався дріботливими трелями соловейка.

І я уявив собі Митрю. Бачу, як він стоїть біля циркулярки, весь осипаний жовтуватим пахучим деревним пилом. На вагонетці підвозять до нього товстий бук з гладенькою, ще живою корою, у краплині соку на місці відрубаних гілок. Меткий погляд, короткий рух — і колода обернута, націлена. Сталевий диск дзенькнув, бризнув опилками і, вгризаючись в тіло дерева, завив, заплакав. Міцні руки Митрі впевнено просувають колоду. Він напружений, уважний і несхибний. Колода розпалась на обаполи, пила зітхнула і заспівала...

Митря Кирчу... Але чому це він вечеряє разом з Дроздиком?..

В долині почало світлішати. Дим, що рівно здіймався над бокшею і вився вгору, став зовсім білим. Аж ось крізь темні дерева, що вкри-

зали хребет гори, ясними іскрами блиснув місяць. Ось він уже виглянув смужечкою над верховіттям. І, мабуть, до нього Митря озвався своїм кларнетом. Звуки його мелодії були схожі на срібні зблиски першого місячного променя, що торкнулись схвиленої подихом вітру тихої води. Потім він чомусь повторив широке і просторе «Верховино» і замовк.

Затихла електростанція. Тиша зійшла з похмурих схилів у долину. Було схоже, люди і природа на мить оніміли, зачаровані ясним, повним місяцем, який, нарешті, заглянув і до цього тісного міжгір'я. На освітленому схилі у блакитному мареві німотно стояли ледь помітно окреслені струнки смереки і ялиці, лисніли своїм викоханим широким листом явори і буки, і ще чорнішою здавалась крута стіна затіненого стрімкого узбіччя.

Повернувся Дроздик. Він виніс із своєї колибки тайстру. Присів, зняв капелюха, як дома за столом, мабуть, лагодився вечеряти, але тут же забув про їжу, повів далі розповідь.

— Геть через місяць вивели мене на подвір'я. Ага, сподіваюсь, оце вже скажуть, скільки маю відбути за ту шкуру. Та ні, чекай, не радій, Дроздику. Рубай дрова для тюрми. Рубаю день, другий, третій. Все, що наготую, хтось забирає, і ніяк я не вгледжу, хто ж такий. За вільними людьми вже скучив. Хочеться хоч побачити когось.

А одного разу таки побачив. Мене ще не встигли відвести до камери, коли прийшла за дровами молода заклопотана служниця. Побачивши мене, вона аж сахнулася — був я страшний: заріс бородою, брудний, виснажений.

— Це ви самі стільки дров нарубали?

— Сам,— кажу їй.— А ти ж куди їх стільки діваєш?

— Спалюю. У пана Бинді аж чотири печі.

Так ось кого я зігріваю! Самого пана суддю. Ось із ким бачиться щодня служниця!

— А за що вас, вуйку, зачинили? — питає і тихо оглядається.

— За шкуру,— кажу.

— Як-то за шкуру?

— А так, за оленячу шкуру та й уже.

— Ой! — вигукнула вона.— Ви вже з місяць тут?

— Правда, дівчино. Може, щось знаєш, то скажи...

— Нічого... нічого... Я завтра в цей час буду,— і пішла хутенько до залізної хвіртки.

Що ж вона знає? Здогадок у мене — за ніч не перебрав. Але одне вирішив твердо: просити дівчину, щоб передала про мене судді.

Рубаю дрова, поглядаю на хвіртку. Невже не прийде? Невже нічим не допоможе? Від сім'ї ні вісточки, горить моя душа... Працюю, жду. Іде. Дивлюсь на неї і мало не плачу.

Вона заговорила першою.

— Ваша оленяча шкура лежить у покоях пана Бинді. Жандар її приніс та й при мені казав за вашу провину.

— Аби то була, сестро, провина... Прошу тебе, голубко...

Вона спинила мене рукою, стояла, дивилася кудись убік, говорила далі:

— Пан суддя дуже шкодував, що при ній не було рогів. Він так давно мріє придбати оленячі роги.

Я аж затремтів:

— Сестро моя, рятівнице! То перекажи своєму папові, що я принесу йому оленячі роги. Добуду йому роги на краю світу... Нехай він... Ти, дівчино, румунка? — спитав я її так, аби впевнитись, що вона щиро мені співчуває, бо пан Биндя теж був румун.

— Я румунка, вуйку, але кажіть, що маєте казати. Я бачу добре, як пан Биндя збиткується над людьми. Усе в його дім тече...

— Розшукаю йому роги, нехай він подавиться ними, голубко! У мене вдома двоє діток, жінка бідує, і з мене, поглянь, уже один кістяк залишився.

— Ой, бачу, вуєчку.

А на другий день мене й покликали. Повели просто в дім пана судді.

Тепло, світло і пишно в покоях пана Бинді. Коли я зайшов, він сидів у кріслі. Я зупинився біля порога. Він обернув до мене голову. На підлозі була простелена моя оленяча шкура. Пан Биндя помітив моє здивування, посміхнувся.

— Значить, забив оленя, Дроздику?

— Так,— кажу йому,— застрелив. Бідність примусила до того вдатися, пане суддя.

— Зажди, я про це тебе не питаю,— різко перебив він мене.— Кажіть краще, де ти заховав роги з того красеня.

Я чекав цього запитання, але відповідати не поспішав. Нехай почекає, думаю. Хоч цим, гадаю, дошкулю тобі.

— Роги, пане суддя?

— Та роги ж! Кажіть, не тягни!

— Продав.

Він схопився з крісла.

— Як продав? Коли встиг? Кому?

— Постоли мав купити собі й дітям...

В Чернівці одніс, пане суддя.

Він сердито заходив по кімнаті просто побіля мене.

— Значить, ще мало сидів, коли берешся дурити мене.

— Кажу правду, пане суддя,— відповідаю, а сам зважую, як би то йому пообіцяти замислене.

Та він параз зупинився передо мною, розгорнув поли піджака і повільно опустив руки в кишені.

— Ось що, пане Дроздику. Даю тобі три дні, щоб ти пригадав, куди сховав роги... Поклади їх отут, біля шкури. Олень мусить бути цілим. Розумієш?

— Так,— відповідаю йому.

— Ти, я бачу, на оленях добре розумієшся, коли вбив такого красеня. За нього належить відсидіти не менше двох років. Але ти ж собі не ворог. Пригадаєш,— зовсім впевнено, з усмішкою закінчив він.

Я мовчав. А що я міг сказати? Де я йому дістану такі роги, де? Я не осмілюсь йому глянути в очі, щоб він не помітив мого розпачу.

— Іди. Та не здумай утікати, коли не хочеш зазнати каторги. — По паузі додав: — Матимеш з чим зайти, там дзвінок на дверях... Ліпше, звичайно, пізенько. Ввечері я напевне дома.

— Красно дякую,— сказав я і вийшов на двір.

Що то за щастя для людини—воля! Огля-

даюся я довкола, на сині гори, на небо, все б обіймав і цілував. Сам собі не вірячи, що я на волі, вийшов тихо за місто, а далі майже побіг. Віддих мені спирало, слабість валила мене з ніг, перепочивав я і знов поспішав. Ішов на-впростець, колючою стернею, через рови і тернища, щоб скоріше бути вдома. За єдину мить щастя подивитись на дітей, на Анну, дихнути повітрям своєї хати — я віддав би тоді все життя.

Дістався. Діти злякались мене, не впізнали. Жінка заплакала. Подала вечерю. Сіли до столу, були щасливі. Жінка сказала:

— Нехай він їм вигорить, отой ліс... до останньої гілочки! Не підеш ти до нього більше ніколи. Довіку!

— Стривай,— кажу їй,— не закликай всього лісу. Мені ще треба добути оленячі роги.

Радилися, підраховували наші достатки та й порішили позичити грошей і йти до адвоката в Чернівці. Може, той відступить роги... Гей, гей, то ми й не бачимо, як наш чай кипить,— іншим тоном раптом заговорив Дроздик.

Він неспішно, весь у полоні потривожених споминів, зняв з вогню казанок, вийняв з тайстри склянку і металевий кухоль, якісь вузлики, обв'язаний горщечок, хліб, потерте печиво.

— Пізня вечеря та й не багата, але прошу. Якщо попелина влетіла, то не шкодить. І коржики їжте. Їжте. Це Митря позавчора приніс. Йому й щодня б ходити до Банилова — дорога не тяжка... Молодість! Ех. Митря. Митря... Затих уже... А бач, не розходяться... Не наговорились.

Дійсно, довкола було дивовижно тихо, аж

ставало моторошно, тільки біля намету червоного кутка хтось когось кликав та часом лунко злітав дівочий сміх.

З хашів уже виповзла ніколи не займана сонцем лісова вогкість, повітря стало холодше. Зорі піднялися вище, а місяць у голубому світлі купав гори і долини.

— І пішли ви до адвоката?

— А куди ж я мав іще піти? То була одна-єдина стежка. Позичив грошей та й подався. Привітав він мене, як гостя. Я йому сказав прямо: так і так, або врятуєте, або у в'язниці гинутиму.

Слухав він мене і пальцями потирав лоба. Бачу, повірив у мою скруту. Чекаю, що скаже, а сам оглядаюсь по кімнаті. Ой, мабуть, мої роги вже далеко звідси!

Нараз звів на мене свої очі.

— Я,— каже,— слухав вас, Дроздику, як адвокат. Це моя професіональна звичка. І мусив би я взятись захищати вас від того сторожинецького барона-знущальника. Так повеліває моя совість. Над вами чинять таке саме насильство, самоправство, як колись князьки за кріпацтва. Але я наперед знаю, що ми з вами не переможемо. Пан Биндя за свого сірого коня двох чоловік засадив до тюрми, а за оленячі роги не пожаліє ще двох. Він має перед собою лише одну мету — нажитись, розбагатіти і заради цього ладен затоптати своїми чобітьми і підсудного, і адвоката, і того дурня-жандара, який сподівається, що і йому кинуть кусень. Я, Дроздику, сам виїхав з Сторо-

жинця, щоб мені не стикатися з ним в залі суду, суд у нас продався пажитку, користі, слугуванню особам. Ви розумієте, Дроздику, про що я говорю?

— Як не розуміти,— кажу йому.— Великі слова мовите. Я про це теж міркував. Колись, гадаю, буде кара і на судочинців невірних.

— Буде, Дроздику, буде!

Він устав, заходив по кімнаті. А потім нараз відчинив двері до свого кабінету.

— Ось вони, чудові роги, Дроздику. Шкода мені їх, але не для вас, а тому, що потраплять ненажері Бинді. Знімайте.

Який я був радий, того словами не передати. Дістаю роги, а сам ще не вірю: чи не жартував зі мною пан адвокат, чи не заскочить сюди з плачем його жінка?

Коли адвокат випроводжав мене, сказав біля дверей:

— Я сам тепер, Дроздику, без роботи, бо мав сміливість виступити на стороні страйкуючих залізничників... Ходіть здорові.

Хотів руку йому поцілувати, а він не дався. Он яка людина адвокат!

Дорога дуже стомила мене. Коли б присів — мабуть, і не звівся б. Пізно ввечері дістався я до Сторожинця. На дзвінок вийшла служниця.

— Ой, це ви! Хвилиночку...

Чую важкі кроки.

— Проходь, Дроздику. О, та ти з дарунком!

— Так,— кажу,— але відчиняйте ширше двері.

— Зараз, момент,— забігав біля мене пан Биндя.

Зайшов я до покою.

— Фе, ви такий брудний,— обурилась повногруда, у довгому халаті пані.— Хіба надворі дощ?

— Сідайте,— присунула мені стільця служниця.

Коли я відкрив роги, то не відаю, що з панами й скоїлось. Тіпаються, торкаються пальчиком вістря ріжка, жахаються, приахкують, вихваляють. А роги мої розвалилися на всю кімнату — тож казав уже: півфіри сіна клади на них!

Биндя, нарешті, приміряв їх до шкури, розісланої на підлозі.

— Отакого оленя підсидів. Ну — мисливець! Зберусь на полювання — неодмінно візьму з собою.

Запрошують мене до столу.

— Дякую,— кажу їм,— я дуже заболочений, забрудню шкуру, та й далеко ще додому. То як мені далі бути, пане суддя? — питаю.

Биндя враз змінився на лиці: нахмутив брови, напустив на себе службову поважність і високість.

— Що ж, Дроздику, я тебе пустити додому не можу. Закон є закон, сам знаєш. Є судді і надо мною. Приходь завтра... Попрацюєш у в'язниці, в мене на подвір'ї — там маю дещо будувати. Голодний не будеш... З місяць відбудеш примусу, тоді якось зафіксуємо. Тобі припадало, Дроздику, не менше п'яти років. Такого оленя, Дроздику, належало застрілити самому королеві! Так. Віддячу тобі за ласкавість — відпускаю тебе на ніч, а завтра приходь.

На дверях служниця ткнула мені щось у руку. Вже за містом вийняв я згорток з кишені. Дуже смачно пахнув, поклав назад дітям на гостинець. Іду. Ніч. Надворі холодно, а я потім обливаюсь. Був слабий, та й думки пекли мене. Два місяці багато забрали сил, змучили мою душу.

«Що ж це за життя, що за світ людський?— міркую собі.— Один сидить у теплі, в добрі, у світлих покоях, на чужих сльозах нажитих, а другий з року в рік жили свої рве в роботі і лишається жебраком, ледве тягає свої ноги. Он хата в мене завалюється, діти, жінка голодні й голі, а я мушу останнє, що маю, віддати задарма. Де ж суд, де правда?» І здалося мені, що я вже йду не додому, а до Сторожинця і дзвоню до пана Бинді. І ось вони мені відчиняють двері. І я хапаю ті роги і починаю лупити ними по панських головах, по люстрах і стеклах, по фарфорах отих всіляких!..

На тій нічній дорозі я був повний ненависті, повний, як той колос зерном, що ось-ось осиплеться. І про що я в тій дорозі не мріяв! Найперше ж про те, щоб правда між людьми настала...

Дроздик замовк. Відгорнув жарину, взяв на долоню, поклав у люльку і пакнув звучно. Підворушив ватру. Жаркий дим з іскрами злітав між нами вгору, а мені здавалось, що старий сидить десь далеко-далеко і його голос приглушено чується з тієї далини. Та ось він знов зовсім близько. В темних глибоких зморшках його лиця, мабуть, згустився біль тих літ, світиться срібне волосся, пламеніють розумні очі.

В ці хвилини мовчання, коли я саме хотів його спитати про Штефана, непомітно, мов вирісши з самих сутінків, що облягли ватру, підійшли до нас вони — Калина й Митря. Вступили під червонясті спалахи вогнища і зупинились, мружачи очі й посміхаючись.

— Добри вечір! — привіталась Калина дзвінко.— Ой, і Бобця гріється...

Вона опустила на колоду, обсмикнувши на коліна спідничку, і погладила білою рукою по чорній лискучій шерсті песика.

А Митря стояв, взявшись у боки, високий, на пружних ногах, обтягнутих вузькими білими штаньми, у накинутому на плечі киптарику. Десь аж на потилиці його розкуйовдженої кучерявої голови тулився повстаний з прикрасами капелюх. У широких міцних грудях виказувалась дужа, молода сила. Його очі сяяли, а губи пломеніли.

Дроздик повагом оглянув Калину, потім звів очі на Митрю і, чи тому, що в них було так багато неприхованого молодого, чи тому, що їх поява перервала нашу бесіду, а може, за все разом, невдоволено, по-старечому пробурчав:

— Ліс полохаєте. Уже все спить...

Калина опустила очі і ще раз обсмикнула на колінах спідничку.

— Ніч яка, тату,— виправдувався Митря.

— І Митря завтра надовго їде,— несміло обізвався Калина, а її губи, очі, голос, вся вона, опромінена щастям, казали: «Нам любо удвох, не гнівайтесь на нас».

— Сідайте, поп'ємо чаю.

Митря не поворухнувся.

— Я не хочу. Будеш, Калино? — поміжшив голос, звернений до неї.

— Ні.

Помовчали.

— Рано їду до майстерень. Що привезти з дому, тату?

— Що ж старому треба... Привези кожуха. Вже холоднішають ночі.

— Взяти б мені тайстру.

— Забіжиш вранці, викладеш усе та її візьмеш.

--- Гаразд. На добраніч.— Митря ледь помітно вклонився до мене. Калина простягла йому руку. Я перехопив Калинин погляд.

— Ось чому ви червоніли, Калино,— жартома насварився я на неї пальцем. І хоч я говорив про те, що було відоме тільки нам двом, всі враз порозумілись і розсміялись. Вони пішли. Дзвінкий сміх Калини торкнув тишу щедесь біля наметів.

— На весілля заходить,— проказав Дроздик, попакуючи люлькою.— Стає Митря на свої ноги... Далеко одкотилось яблуко од яблуні.

— То він що ж,— Штефанів син? — не стримався я.

Дроздик, мабуть, не бажав розмовляти про це. Він коротко зиркнув на мене з-під брів і по паузі заговорив:

— Так, Митря — Штефанів син. Але виріс він у моїй хаті... Я йому другий батько.

— Як же це сталося?

— Го-йо! На світі всього буває... Коли батько синові не залишає по собі стежки, син іде по іншій... Слухайте. Життя геть знесло Штефана, як той потік тріску. А то було в ті

дні, коли наближалась до Сторожинця Червона Армія... Пани втікали до Румунії, підпанки за ними, бо всі вони боялись свого рідного села а чи містечка, як вовк вогню. І Стефан подався з паном Биндею. А його хату хтось тієї ж ночі підпалив.

Почули ми з Анною серед ночі гуки, прокинулись. В хаті видно, як удень. Вискочив я надвір. Горить Стефан... Подався я на пожежу. За мною прибігло ще два чоловіки, кинулись ми до дверей,— а вони закручені дротом. Я гну, ламаю дріт, жар сиплеться мені на голову. Думаю собі: «Значить, комусь дужче, ніж мені, проїв ти печінки, Стефане».

В хаті було повно диму. Витягли ми надвір Стефанову й хлопчика. Обое вже почаділи. Вона отямилась, кинулась кудись бігти. Нічого не бачить перед собою, біжить, падає в ями, кричить, рве на собі одержу.

Згоріла хата, прибудовки, полеклись дерева, і на місці розкішного подвір'я враз стала страшна пуста. На ранок Стефанову одвезли до лікарні в Сторожинець. Її рідня жила далеко, то Митрю, хлопчика, моя Анна взяла до себе, до наших. Шостий ішов йому тоді.

В Банилів того дня вступили червоні кіннотники. Люди забули про те, що сталося вночі, і святкували: пригощали солдатів, ходили по селу з музикою та піснями. То був радісний день... Минав час, а Стефанові родичі чомусь не з'являються в село. Згарище лежить, чутки розплоджує. Уже йде і ось яка: Дроздиків дріт був на дверях, ото він і підпалив хату. Як почули ми таке з Анною, засмутилися. Його, катюгу Стефана, я би і сам телер спровадив до

суду за збиткування над людьми. Але щоб віддати вогневі дитя й беззахисну жінку... Ні, до того я не доживу ніколи. Я й сказав Анні: а коли так, то візьмемо Митрю в сім'ю і виростимо його, як і своїх. Зробимо так, то поганий поговір сам згине. Моя погодилась.

Штефанова з лікарні не верталась. По якомусь часі сповістили в сільраду, що вона померла. Штефан, переказували, затонув у річці на переправі. Тепер з'явилися і родичі. Прийшли до мене за Митрею, бо з ним, бачте, могли забрати землю, город. І сказав я тим родичам: беріть землю Штефанову, тягніть собі усі недогарки, а дитина залишиться в мене, бо вже вона, бачте, прижилося. Не погодились вони, подали й до суду. Виклик прибув, пішов я. Аж ось зовуть в кабінет до судді. Входжу я — а за столом знайомий мені сторожинецький адвокат. На радісах обнялися ми, як брати. Ну, міркую собі, доброму чоловікові дала влада закони до рук. Вислухав він мене, зрозумів усе, як належить, і розсудив по справедливості. Отак і став я за батька синові мого лютого ворога. І викохала Анна трьох легенів у моїй хаті. Один учиться в Чернівцях на машиніста, другий біля матері, а третій біля мене, в лісі... От і вся моя бесіда, товаришу начальник. Почали з оленя, а зійшли, бачите, на все життя наше. Чого на світі не буває... Го-йо!

Золотий, мерехтливий жар перегорілої ватри вкривався сірим легеньким попільцем. Тиха місячна ніч ішла за перевали. Шумів незмовкний потік, неначе ніс з собою приглушений гомін уже десь народженого дня.

ЧАБАН

Влітку на пасовиську з ним був син Іванко, помагав: водив отару, з дому борщу приносив. Та пішов до школи. Уже з тиждень Яким у полі один. Чабаном він недавно, до самоти не звик та й скучав за чиїм-небудь голосом. Взяв од хати собаченя. А воно, мале, виросло серед людей, ні на кого не гавкало, лише хапало овець за хвости. Яким сердився на нього.

Вівці брели по толоці. Яким спирався на гирлигу руками і дивився з цікавістю, як Рябчик нюхає нору.

— От і гавкай, хоч мишу налякай. Ет, дурне, не чує духу...

Вранці, коли отара стояла ще в кошарі, сюди приїздила одною конячкою з каструлями і відрами на візку куховарка Марія. Привози-

ла Якимові з села яблук чи помідорів, розповідала новини, важила і брала бринзу для бригад та й їхала за бугор. Там удень і вночі гули трактори, в тихе надвечір'я було чути, як погейкували орачі. А Яким знову залишався сам.

Ішов попереду отари, зупинявся, вівці темною рухливою масою обтікали його, скубли траву біля постолів, мекали, підводячи голови. А він розмовляв з думками:

— Ото як то є. Один робить на всіх, а всі на одного. Овець я доїв, бринзу я робив, а, маєш, взяла та й повезла. Смакують хлопці і, відай, не спитають, хто робив. Не спитають, бо що їм до того. Аби було, та й уже. А Яким уночі бігає по селу, шукає того глягу¹, щоби таки дати бринзу. Е, та хто знає, що без того глягу і бринзи не їсти? Або він на думці молодим? То не машина, не трактор. Лиш баба Зубариха знає, чого він варт, та й лупить гроші. Мусив-таки шістку дати, а бухгалтер і віри не йме, розписку вимагає. А де тій бабі написати її? Та най ліпше карбованці ті на мене лічать, тільки би люди не думали зле про артіль та й про мене. Бо трактористові їжу таки треба добру, як і тому ковалеві, що молотом вихає. Агей, Синице, куди ведеш, капосна? — гукав до передньої старої вівці.

Виходив з отарою на бугор. Було видно село, степ аж до лісу, чорні-чорні ріллі і трактори. Оглядав простір. А все те гнало його думки, і він розмовляв з усім.

— Таке мале, як жук, а скільки, маєш,

¹ Речовина для закваски бринзи.

землі перевернуло. А їй від того ой як гарно, як голові змитій та причесаній. А де-то машина така робилася? Казали — аж на Волзі. Гай, піди пошукай того міста-заводу. А скільки-то рук до нього бралось, і голова не годна злічити. А тепер маєш, — прийшла і хлібом нас годує.

Затримав погляд на своїй тіні і вирішив, що пора вівцям до стійла.

Як пригонив отару до стійла, роботи було дуже багато: бринзу треба відкинути, щоб стікала, слабих ягнят і овець доглянути, кошару докривати та й собі зварити гарячого.

Вівці стирлувалися біля кошари, ховали голови одна одній під животи, було видно тільки вовну, схоже — мов величезний кожух розкинувся.

Яким запалив вогонь під триногами, налив води у казанок і пішов до землянки. Вистояний міцний дух овечого молока бив звідти. Хотілось їсти. Взяв шматок хліба, яблуко, їв, не присідаючи, і мив білу цинкову мірку.

Відкинув на чисту полотнину бринзу, натрапив на бараболю під лавкою та й згадав про воду.

Сухе бадилля тліло жаром, вода нагрілась. Глянув на овець і зупинився на ягняті, що стояло осібно. Струпи вкрили йому вуха. Зоотехнік мазав їх і радив чабанові мити теплою водою з милом. Яким часто поглядав на нього, стежив, як пасеться, жалів його і боявся, щоб не загинуло. Шістдесят артільних ягнят Яким виносив на своїх руках, всі вони живі, уже взялися вовною. Десятків зо два і тих, що дали з дворів на ферму, були справними, а одне чахло.

Взяв мило з стовпця, налив у корито теплої води, тримав ягня колінами і мив.

— Худий ти, баранцю, як скіпка, аж хрушиш, от і хвороба пристає до тебе. Не артільний ти, зарано тебе взяли од лійки. А коли б я тебе приймав од матері мокренького, зріс би здоровим, грав би ти, як мої.

Ягня тремтіло на тоненьких ніжках, покірно тримало голову над коритцем і прислухалось, як після дотиків шкарубких пальців лилась на вуха тепла вода.

— Не бійся, бо роблю це для тебе. Ось змию, змащу, та й полетить твоя хворість за вітром. Будеш і ти бараном, будеш.

Почув перестук коліс, розігнувся. Їхала куховарка Марія. Чому це вона серед днини?

Кінь зупинився перед вогнем. Зійшла Марія і хтось чужий — без капелюха, з шкіряною торбинкою на грудях. Яким сердито глянув на Рябчика за те, що не гавкає.

Марія з батогом підійшла до Якима.

— Обідали, Якиме?

— А то що, угошати маєш чим?

— Так, маю. Привезла боршу од трактористів. Напались і напались: повези і скажи, що це од нас, за бринзу.

— Так і кажуть?

— Бігме, правда. Каже бригадир, що в інших артілях бринза не така смачна і тривка. До жарту чи ні, а всі говорять, що за таку бринзу ми вже он як догодимо артілі.

— Так і кажуть?

— Бігме. Беріть, обідайте, а каструлю я візьму завтра. Та й кореспондента он до вас привезла.

Яким не помітив, коли ягня відійшло од нього. Спohватився — воно струшувалося і дибало до гурту. Яким помив, обтер руки, сказав:

— То ходіть до землянки, там є де сісти.

Але приїжджий, молодий, жвавий чоловік, прилаштовував фотоапарат.

— Отак і постійте, Якиме Івановичу. Трошки ближче, отак. Хвилинку.

Яким стояв з сивою непокритою головою, засуканими рукавами. А за ним — велика отара, степ і гори вдалині.

Колгоспний чабан.

Потім сказав прізвище, скільки овець випасає, скільки здає бринзи, скільки ягнят виростив. Просив до землянки, бринзи скуштувати, але кореспондент сказав, що їв у трактористів, похвалив, та й поїхали.

А через кілька днів Марія привезла газету. Яким був на фотографії мов живий. Стояв з сивою непокритою головою, стояв над степами і горами, а за ним темніла велика отара...

І було так, немов він встав над усім прикарпатським краєм.

1948

ПЕРЕМОЖЕЦЬ

Мала й ріденька тінь одинокого деревця при дорозі, але й вона пригодились людям у жаркому полі. Тут поставили цебер з водою, склали тайстри та кошики з їжею. Тут присів і косар Іванко Гейда поклепати косу. Заховав у тінь змокрілу спину та й клепає. Легко змахуючи молотком, б'є по вістрю, коса здригається на рейці і глушить своє брязкотіння в міцній, оголеній по лікоть, загорілій руці Іванка. За кожним ударом підстрибує парубоцький чуб, навислий на очі, а під напнутою полотняною сорочкою ходять дужі м'язи. Іноді крапля поту впаде на косу і хутко висохне, а Іванко кладе удари по сталі енергійно, спритно, з насолодою.

А чому б йому й не бути задоволеним? Хіба

він не чекав цієї пори, коли вийде з косою на лан і стане в ряд з молодими і літніми господарями? Або він не годен помірятися з ними своєю силою і вмінням? Чому ні? Ади, на Іванкові тримають свої очі і косарі, і в'язальниці.

Найдужче відчував Іванко на собі сердиті очі Василя Зозуляка і милі, лагідні Марійчині. Ой, як він їх відчував. І тепер Іванко бив по косі, а думав про Василя.

— До петельок кидаєшся, топірця носиш, та я не боюся. Лиш рук не хочу бруднити об тебе. Сама подивиться та й скаже, котрий з нас вдаліший.

Це Іванко відповідав Василеві, пригадуючи вчорашню сутичку на стежці. Вчора, коли вже геть стемніло, Іванко йшов до Марійки, здирався по стежці на гору і наткнувся несподівано на Василя, який виступив з кушів. Креснулись поглядами, як залізо об кремій, постояли хвилю і пішли на гору обидва.

— До неї? — обізвався Василь, важко дихаючи.

— А то моє,— сказав Іванко, спокійно йдучи попереду.

Як здерлися на рівне, Василь раптом заступив дорогу і схопив Іванка за груди.

— Чому лізеш сюди з долини? Ади, яка вона глибока, так і полетиш.

Іванко швидко стис Василя обома руками під пахви, придавивши топірця до тіла. Іще б мить, і він би кинув його за себе, вниз, на кам'яні урвища. Та пальці Василя розслабили, він пустив сорочку і зареготав.

— Ха-ха! Налякався, долинець. Не розумієш жартів. Давай вогню, закуримо.

Ходили по вулиці під кленами, розмовляли про всячину, пригадували, як пасли овець біля Черемошу, і запівніч розійшлися. Ніхто з них не був біля Марійчиного двора, знали: завтра всі бригади виходять на один лан, зустрінуться там усі троє.

А вранці вони стали до загінок, нарізно, а Марійка в'язала за літнім косарем з своєї ланки.

Косили.

О, як Іванко відчув на собі Марійчині очі! Її не видно було за стіною жита, за копами, та серце вгадувало, де вона. Гострив косу брусом, кидав погляд, помічав і знов косив не розгинаючись. В'язальниці бурчали — завалив їх Іванко, не встигають.

А ведеться цей поєдинок між Василем і Іванком уже давно, ще від зими.

Василь і Марійка живуть на Горішньому куті. Василів батько мав колись міцне господарство: кілька моргів землі, коня, шмат лісу, худобу. Василь ріс гордим легінем, на вулицю виходив завжди в новому вбранні — в сардаці з тонкого сукна, сивій шапці, чоботях-лаківцях, при цяцькованому топірцеві. А відтак і серед парубочтва тримав себе королем, хоч був іще малим. Тоді Василь не помічав вдовиної дочки Марійки, хоч вона шоліта відробляла на їхньому полі за коня чи за дерево.

Іванко жив на долині, під кривотир'ям, порався з матір'ю на своєму клаптику поля. був за господаря, все стягався на нову хату та й ніколи не ходив гуляти на Горішній кут. Гримнула війна. Молодь пішла до Червоної Армії. Іванко сходив і білоруські ліси, і землі Німеч-

чини, заслужив нагороди, а Василь просидів три зими вдома. Лише як прийшла Червона Армія в село, побував Василь трохи в боях. А повернулись вони додому разом. Іванко був комсомольцем, вступив одразу до колгоспу, працював у полі. За рік він хату поставив і приглядав собі дівчину. Отоді й здибався в клубі з ланковою Марійкою.

А Василь тільки минулої зими вступив до артілі. В полі бував він рідко, а з Марійкою стрічався на вулиці. Марійка схилялась більше до Іванка, виходила на його знайомий по-овист під клени, мовчала, коли Іванко клав руку на плече і розповідав, як він гуляв десь на весіллі або яке б весілля він справив у себе, але не наважувалась відштовхнути від себе Василя, обходила з ним привітно. Отак хлопці частенько почали стрічатися на вузькій гірській стежці, а змагання гарячих закоханих сердець виносили і на простору колгоспну ниву.

З притиском ударив Іванко кілька разів по п'ятці коси і опустил молоток. Поруч хтось шкрябнув об цебер...

Іванко глянув — перед ним стояла Марійка. Розшаріла, з запиленими ногами, жадібно пила, відкинувши голову, і поверх кухля дивилась чорними очима на Іванка. Високі груди її хвильно дихали. Іванко встав.

— Марійко!

— Ой, добра яка...

— Не пий багато, застудишся.

— Не студена. Іванку, обиду жінки на тебе мають.

— Яку?

— Юрчиха каже, що ти косиш, як машина.

Якби, каже, його жінка за ним в'язала, так би не спішив.

— Он що! А я гадав бозна-що... Гай, то ходи за мною в'язати.

Марійка почервоніла і нахилилась до цебра.

— Проси бригадира... А чому не приходив учора, Іванку?

Іванків погляд побіг по стерні до Василя.

— Коли скажеш йому, щоб забув стежку до твого подвір'я? Бавишся, Марійко, з вогнем. Дивись, пожежа буде...

Він пішов, скинувши на плече косу. А вона стояла. Його слова стривожили її. «Мабуть, щось уже трапилось», подумала Марійка.

Бригадир, літній чоловік, у крислатому брилі, що затіняв йому все обличчя, проміряв загінки і йшов до води. Іванко спитав здалека:

— Скільки я звалив до сніданку?

Бригадир завагався, перебираючи пальцями.

— Що там тої роботи... П'ятнадцять соток буде.

Василь мантачив косу, почув.

— Часто махаєш, та помалу береш. Ха-ха!

— Але я ще маю час тебе обігнати,— гукнув Іванко і обернувся до бригадира.— Юрчиха не встигає. Ви по мені в'язальниць ставте, бригадире, ой, як робота піде.

Бригадир посміхнувся густими зморшками і звів погляд на Марійку.

— Пошлю... Що то молодість...

Іванко й косив, як і клепав, з великим задоволенням. Коса ніби не торкалася землі — стьобав нею високу стіну жита. Спина його ще дужче змокріла, а він, дійшовши ручку, скидав

косу на плечі і йшов до нової. Йшов, збивши бриля на потилицю, дивився на людей, на ниву. Був радий, що хороша днина над степом після дощів; радів, що так багато косарів у їхній бригаді і, може, до вечора уся підгірна нива ляже; радів, що поряд була Марійка. Вона низько нагиналась до снопа, обіймала його перевеслом, туго стягала, клала набік і брала до другого. Та Іванко знав, що вона чує, коли він проходить повз неї, коли мантачить свою косу.

І знов косив.

Прийшов обід. Люди брали тайстри, кошики і виходили на зелену траву луку. Сідали, розстиляли рушники, викладали кулешу, сало, пляшки з молоком, чоловіки знімали капелюхи і їли. Бригадир писав щось, розпустивши, мабуть, на весь лан міцний тютюновий дух своєї прокуреної люльки. По хвилі бригадир встав, взяв люльку в руки, обвів нею бригаду.

— А притихніть трохи, люди, маю щось казати!

Стало тихо.

— Як у нас тепер іде змагання, щоб скоріше хліб вибрати з поля, то скажу, хто до полудня найбільший виробок має. А то буде Іванко Гейда.

Іванко не сподівався, що про нього буде мова, і поспішно їв кулешу, запиваючи молоком. Швидко опустив між коліна пляшку і почервонів, помітивши, як метнулися на нього погляди.

— Скосив Гейда сорок соток до полудня, цебто денну норму, а Марійка Бочар геть усе зв'язала за ним. Я так покладаю собі, що до

вечора вони охоплять ще стільки і будуть першими стахановцями нашої бригади.

Бригадир ще хвилину постояв, ніби казав щось сам до себе, і сів до своєї страви.

Лише згодом загули голоси:

— Добре заробить Гейда!

— Бо таки не шкодує сили!

— Та ще косу якусь довжелезну має!

Іванко впізнав голос Василя.

— Лише б, Василю, не довгий язик. Гей, бери мою по обіді, а я твою та й помірємося. Згода?

Люди насторожено притихли. Хтось зронив:

— Оце підтяв.

Втрутився бригадир:

— Василь відстав далеко, а ти клич до змагання Гордія Босого, у нього тридцять соток.

— Мене не обійдеш, дай лиш втягнутися,— тихо казав сусідам Босий, обтираючи крихти з вуса.

— Побачимо.

А Юрчиха скаржилась жінкам:

— Оце нам робота буде...

Коли кінчили обід, Іванко присів до бригадира.

— А чому, вуйку, перше сказали мені п'ятнадцять соток, а тепер он як хвалите?

Бригадир відрізував дрібненькі шматочки сала, обережно клав з ножа в рот і так само обережно казав:

— Старші знають, коли похвалити треба. Зумисне сказав, що маєш п'ятнадцять соток, аби коса тобі важкою не стала... А тепер я тебе відзначив перед людьми не лише за те, що ти

зробив, а й за те, що зробиш. Ти робітник певний, даси рекорд на весь колгосп.

— Не впізнали ви мене, вуйку. Чи ж я стараюсь заради рекорду? У мене є лиш одна гадка: показати, скільки-то можна за один день виконати, коли свою роботу любиш. Я хочу своїм прикладом всю молодь повести на змагання, щоб швидше хліб з поля зібрати, швидше державі здати та щоб люди свіжий мали. А там орати, сіяти почнемо раніше...

— А по тому весілля будемо грати,— каже в тон Іванкові Гордій Босий, сідаючи поряд.

Бригадир здогадливо посміхнувся, але Іванко швидко звів розмову на інше.

— Всипте вашого, вуйку... бачу у вас такий, що як потягнете, аж подих забиває. Покуримо, та й піду косу клепати. Агей, Зозуляче, давай покляпаю і твою, бігме, сама коситиме. Всіх випередиш з нею.

Дівчата засміялись, глянувши на Василя.

Іванко побачив, як сміялась Марійка. Збивши на потилицю капелюха, під ласкавими поглядами людей, гордий і щасливий, він попрямував до самотнього деревця при дорозі.

1948

КИЛИМ

Парасці Амбросій присвячую

Марійчина мати рано стала вдовою. Землі в них було що біля хати. Мати почала ткати людям то полотно, то веретки — цвітасті, в смужку ковдринки, а тоді навчилася й килими з квітками. Заробляла на прожиток.

Марійка вчилася в матері змалку. Сидить за спиною, ловить тими оченятами все: як мати вовняну нитку веде, як переміняє цівки в човнику, як лядою пристукує. Завмирає та дивиться, як-то на тканні квітка розгортається пелюстками.

Підросла Марійка — ще дужче полюбила квіти і материну роботу. Принесе з лук першу фіалку і аж задихається:

— Мамо, а таку виткати можна?

— Е, ні, дочко. Маленьку вишивають на сорочках.

І Марійка навчилася вишивати. Під малими спритними пальцями на полотні виростали гілочки, хрестики, а тоді й васильки, червоні ягоди і сині фіалки. І все це було таке веселе та промовисте, що жінки аж задивлялися на її роботу.

— Ото росте тобі помічниця, Марто.

Чого їй не хотілось тоді вишити! Весь степ із зеленими лісами, голубим Черемошем, з піснями пташок поклала б на полотно.

Вона вже сідала за верстат, ткала дещо і летіла у мріях, як нещастя опалило її легкі крила: тяжко занедужала мати. Від важкої роботи надірвалися сили, заслабло серце. Горе засмутило Марійку, погасило її мрії, а ткання, яке колись було їй радістю, стало гірким, нужденним заробітком. Спершу Марійка ткала в охотку і повільно, як і з матір'ю. Та незабаром почали на неї насідати ті, кому треба було відробляти за кукурудзу, за картоплю. Приходили багачки, попаді, хрестилися над виснаженою матір'ю, зітхали, а на прощання казали:

— До свят щоб ти ж принесла, Маріє. Може, вам ще чого прийдеться.

І Марія ткала. Вдень і вночі гупала лядою, сиділа зігнута. німа. А мати лежала поруч у темному лахмітті, і їй здавалось, що то хтось б'є в землю важким молотом. Спершу то було ніби десь далеко і не так тривожило її. А потім кожний той удар віддавався в її грудях, серце не могло вибрати їх, і в голові починало гудіти.

Гу-гу...

Марилосьь їй: лупають скелю біля Черемошу, тоді — довбають глину десь ближче. А ночами здавалось, що то копають яму за хатою, і вона ось-ось звалиться у чорну безодню. Мати стогнала.

— Що, мамо? — ловила Марія материн порух.

— Ти б перестала, дочко. Мені так тяжко.

Марія вилазила з-за верстата, бігла до бабів. Давали матері зілля, клали холодне до серця.

Згодом Марія почала залишати матір одну дома, а сама ходила ткати по людях.

О, які вона полотна ткала! Які килими! Не одна багачка носила тонкі білі сорочки, ткані нею. Не в одного пана покої зацвітали її ніжними маками, жоржинами і зеленими дубовими листками.

А Марія в'яла від роботи. Найтяжче їй було весною... Хазяї їхали в поле, на чарівні простори, на тепле сонце, а вона сиділа в темному закутку і ткала. І в її голові починало гудіти від тієї ляди. А коли гляне було на сонячне подвір'я — мерехтить в очах.

З далекої околиці пізно бігла додому, несла молоко, шматок білого хліба. Мати їла, і її очі повнилися слізьми. Казала:

— Хіба-таки людині отаке життя належить на землі? Земля така мила, на рай схожа. Хіба-таки не можна всім людям дати поля, щоб кожний мав хліб?

Марія йшла, а мати лишалась сама. Лежала і слухала. Тепер вона чомусь прислухалась до всього і чула, як шаруділи миші, як співали

півні серед ночі, як шумів Черемош. Тому шумові вона завжди раділа. Вологий вітер подихав із сходу і доносив його. Сухі дні й ночі глушили шум, і навколо було тихо, як у ямі. Тоді матері все щось вчувалося, а вона боялась того, бо то, мабуть, ішла сама смерть.

А одного разу і в спечний сухий день мати почула гомін ріки. Він був такий дужий, ніби Черемош приступив ближче і котив свої бистрі голубі води біля самої хати. Шумів, скакаючи на камінні. І заревів. Стривожена мати підвелася заглянути у вікно. В цю мить забігла Марія.

— Мамо! Воля!..

У Марії — великі ясні очі. Вона вже бачила, як селяни вітали визволителів і як утікали городами поміж кущами пани. Мати тільки зачула голос дочки, тільки глянула в очі — зайнялась якимсь живим світлом, потяглася до вікна. Вони дивилися крізь сльози у маленьке віконце. А потім вийшли обоє надвір. Марія підтримувала матір, а вона ступала важкими ногами. Сіли на призьбі і дивились.

— А прапор — як мак! — вигукнула Марія.

— Все цвіте, дочко.

Шлях гримів. Люди заступили його. Видно було тільки блиск зброї та зрідка червоні спалахи прапора.

А як пройшли війська, стало на селі так тихо і так легко людям, як тому листочку після весняного дощу. Мати сиділа на призьбі і відчувала, що її серце починало пружніше битися, а від голови ніби одступав якийсь чад. І вона вже ні до чого не прислухалась. Увесь соняч-

ний простір голубив її, а вона легко вбирала його і немов дужчала.

Того дня Марія вже не пішла ткати до пана.

Згодом вдові привели на подвір'я корову і сказали, що наділили півтора морга поля. Марія, мабуть, вперше за своє дівування того вечора співала з дівчатами на вулиці, а матері всю ніч снівся степ. То вона йшла дивитися на свою ниву і не знаходила її, то молодю жала високе жито і пила — не могла напиться — холодну криничну воду.

* *
*

Мати проказувала, а Марія писала.

— Ото ти вже й вивела всі мої слова? Ану ж покажи. Е, що я побачу — наче нитка заплутана, а не письмо. І ще пиши: «Прийміть нас до колгоспу з нашою землею. Ткати буде потреба, то і я встану». Ото і все. Віднеси, дочко.

Їх прийняли перед жнивими. Бригадир записав Марію до свого блокнота і наказав нагострити серпа, бо завтра починатимуть жнива під горою.

Вранці Марія вийшла на поле з сусідкою. Як глянула на ниву, на людей, на весь край — серце забилося, немов теж хотіло бачити все. Нахилилась, нажала снопа і, обнявши його перевеслом, заплакала.

— От би матір сюди... От би вона степ побачила...

Нива золотилась, білили сорочки, хустки,

синіла гора, поблискував Черемош. Довкола дзвеніли коси. Марія бачила і чула це нове, незнане літо, і все в ній будило свіжі сили.

Прийшов бригадир. Марія підвелася, озирнулася довкола. Може, що не так у неї? Може, колоски полишила? Бригадир взяв снопа, потряс.

— Нічого, добрячий. А складати вмієш?

— Та в дідики ж.

— А як?

Марія знітилась.

— Коли чужого не клала, то й не навчилася,— говорить бригадир.— А бери снопи. Три до купи — це основа, а потім одинадцять до них, та ще один зверху. Тоді стягни перевеслом. Ні дощ, ні вітер йому не страшні.

Рада Марія, що навчилася.

Пече сонце, мліють трави. Сухо шелестить колосся. Піт краплинами стікає по обличчю Марії. Та хіба вона не знає, що таке праця? Обгорнула хусткою руку, щоб не кололо, та й далі жне свою ділянку. Росте її рядок.

Знов іде бригадир.

— Багато в тебе «дідиків». Тобі й молодого треба,— жартує він.— Після обід в'язати підеш за косарем.

Настав обід. Дехто присів тут за їжею, дехто йшов додому. А багатьом приносили матері. Марія поклала серпа, подумала: «Це ж якби моя могла...»

Вийшла на шлях, аж гульк — перед нею мати. В старому киптареві, замотана теплою хусткою, у вовняних панчохах, стоїть дивиться з-під руки. Та де їй впізнати свою дочку, коли тут стільки людей.

— Як же це ви, мамо? — кинулась Марія.

Стара ступила назустріч, подала вузлик.

— А, долізла... Я б ще й пожалала... Ой, пожалала б. Сідай, поїж, дочко.

І всі, хто був на лану, зраділи бабі Ватричці. Давно її не бачили. Тепер вклонялись, говорили:

— На степ вийшли.

— То правду кажуть, що життя людей лікує.

— Серце цвіте й на старості, аби радість гріла його.

* *

*

Буковина готувалась до великого свята. Одного вечора в клубі голова колгоспу радився з молоддю, як прибрати село до свята. Підказували різне: арку пофарбувати, стільців більше зробити для клубу, лозунги написати.

— А ми побілимо, — сказала подруга Марії і, зніяковівши, поступилась за неї.

Марія стояла і дивилась на плакат, який був якраз проти неї. Дві жінки йшли серед безмежного розливу золотого хліба під синім небом. Вони гордо оглядали степ, як його господарі. Марії на мить здалося, що вона бачить живий степ і цих жінок. І вона, сповнена передчуття свята, озвалася, сама не знаючи до кого:

— А я... — і запнулась, згадавши, що на неї дивляться всі. — А я витчу отакий килим! — сказала твердо.

Всі глянули на плакат, потім на Марію і затихли. Пригадали всі, скільки по селах ки-

лимів старої Ватрички і молодой ткалі. І всі відразу повірили, що такий килим буде.

— Ото гідна прикраса.

— Така буде тільки в нас.

А Марія відчула в цих словах щось нове для себе. Тепер вона повинна виткати килим не для господаря, а для тисяч людей. І не квіти мусять на ньому бути, а люди.

Минуло кілька тижнів.

У передсвятковий вечір килим прибили на просторій стіні клубу. Як засвітили світло — вся колгоспна сім'я збиралась на урочистий вечір. Вступали до світлої зали і на мить зупинялися в зачаруванні. На всю стіну розстилався хвилястий степ, а серед нього стояли дві жінки з Золотими Зірками на грудях і дивилися в голубу далечінь.

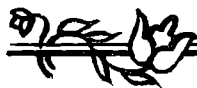
Люди самі вгадували, хто виткав цей килим, і шукали за столами матір і дочку.

І знаходили їх.

1949

Незабуті
Весни

ВЕСНЯНИЙ ДОШ

I

Ще вчора під холодним вітром похмуро зеленіла озимина, чорніли, мов налиті темрявою осінніх довгих ночей, грудкуваті ріллі, по обочинах доріг гнулось вимокле, закоцюбіле будяччя.

А сьогодні степ білів.

Ілько вгадував, де лежав шлях, і весело протоптував перший слід на пухкому снігу. Юнака радував білий, аж до небокраю, простір, радували думки про те, що він іде вчитися на курси трактористів.

Вчора Ілько прощався з хлопцями і дівчатами, з своїм хутором, наче покидав їх на багато літ. У всякому разі він одспівав і відтан-

цював на цілий тиждень. Тепер, в дорозі, йому все це приємно згадувалось. Кадри кінофільму про трактористів просто не сходили йому з-перед очей. Особливо ота білява дівчина. Як вона благала чужого тракториста залишитись у їхньому колгоспі!

А йти все-таки було важко: чоботи пірнали в сніг, як у воду, на плечі давив мішок з харчами. Недарма ж Ільків розкішний чуб геть змокрів.

Ідучи по вулиці свого хутора, Ілько бачив біля двору голови колгоспу санки, запряжені рисаками. Тепер він каявся, що не зайшов до хати і не попросив підвезти. Заспокоїв себе тим, що голова однак знайшов би зачіпку відмовити та, може, ще й пробрав би: молодий, мовляв, здоровий...

Добрів до кам'янської дороги. Оббив чоботи, зняв з плечей клунка, опустив на сніг і полегшено зітхнув. Помітив, що вже хтось проїжджав, і вирішив трохи пождати. Незабаром показалися сани. Ілько поступився з шляху, взявся за клунка. Та, помітивши на конях добру зброю, втратив надію, що його підвезуть. Зелені фігурні санки справді вітром промчали повз нього. Ілько скинув клунок на плечі і... не повірив очам своїм. Кроків за п'ятнадцять санки зупинились. Він кинувся до них.

— Сідай, підвеземо.

Це сказала молода, червонощока дівчина, запнута білою пухнастою хусткою, вся припорошена снігом. Вона здалася Ількові знайомою.

Візник, рудовусий, старий чоловік, замотаний поверх шапки прадавнім гостроверхим

солдатським башликом, неохоче обернувся до Ілька.

— Давай свого чамайдана в передок.

Коні з місця взяли риссю. Натомлений Ілько усім тілом відчув приємність швидкої їзди.

За свої вісімнадцять літ Ілько мало бував серед чужих людей і тому ніяковів перед ними, навіть губився. І зараз він причепився на санках абияк, на самому краєчку.

— Зручніше вмощуйся, парубче... Та застебнися, а то простудишся,— сміливо порадила дівчина і накинула ковдринку з своїх колін і на його ноги.— З Очеретяного?

— А то ж звідки? — обізвався візник.— Хіба не видно?

Ілька це вже обурило. Візник не сподобався йому ще за оте дошкульне слово «чамайдан». Воно його так дойняло, так принизило в очах дівчини, що він уже й шкодував, що сів на санки. «Стрибну зараз, і нехай собі котяться далі», подумав зопалу Ілько.

Візник стишив коней.

— Ти не гнівайся, кучерявий,— лагідно заговорив він.— У нас, їзових, своя прикмета на кожний колгосп. Ми, синашу, знаємо, де і як голова своїх людей почитає. От, к приміру, ваш голова коней жаліє дужче, ніж людей. Це будь-хто скаже... З отаким багажем, будемо казати, колгосп випускає молодого чоловіка в дорогу! Хіба ж це порядок? Хоч ти й на заробітки йдеш, будемо казати, та не чужий же ти, не перехожий, а свій чоловік. Підвези його, поклопочись за нього.

Дівчині не терпілося.

— Про що ви затіяли, дядьку Семене? Досить...

Ілько поглянув на неї уважніше і пізнав: Віра Білаш з Кам'янки! В його кишенці лежав знімок цієї дівчини, вирізаний з газети. Серце заколатало, погнало до обличчя кров.

Всю дорогу Ілько голою рукою тримався за металеву оковку, і вітер обвівав йому відкрити міцну парубочьку шию. В його вухах дзвеніло ім'я цієї дівчини.

Під'їхали до МТС. Ілько на ходу стрибнув у сніг, махнув Вірі рукою і не скинув свого клунка на плечі, а стояв так, дивлячись услід, аж доки санки не сховались за поворотом залізничної посадки.

II

Вдруге вони побачились на районній олімпіаді.

У зведеному хорі, що заповнив усю широку сцену, Ілько стояв у першому ряду за дівчатами. Перед ним були якісь незнайомі, з дальніх сіл співачки. Він шукав очима Віру.

Ще до виходу на сцену він бачив її за кулісами, оточену кам'янськими дівчатами. Всі були в однакових зелених керсетках і легеньких віночках, але Віру Ілько помітив ураз.

Хор вишикувався, з'явився диригент. Ма-ли ось-ось відкрити завісу. Та почалося переміщення співачок першого ряду, і Віра опинилася просто перед Ільком. Вона не встигла й озирнутися, як завіса відкрилася і зал заплескав у долоні.

Ілько співав і ні на мить не забував, що перед ним стоїть Віра. А коли завіса закри-

лась, він взяв її обома руками за плечі. Вона спритно крутнулась на каблучках червоних чобіток і майже скрикнула:

— Ілько?

Він піймав її гарячі руки.

Вони обоє зраділи зустрічі. Протиснулись крізь натовп за куліси.

— Як твої курси?

— Дякую. Скоро приїду орати.

— До нас?

— А як до вас, то що?

— Та нічого. Приїжджай.

Ілько обійняв її за талію, Віра тихо одвела його руку.

— Ну й підвезла ж ти мене...

— А що, хіба погано?

— Ніколи не забуду.

— Невже?

Повз них проходили сюди й туди хлопці, дівчата. Віра подалась ближче до куліс, Ілько, немов ненароком, пригорнув її до себе, і вона на якусь хвилю припала до нього. Та враз відхилилася.

— Ой, де ж це мої дівчата?

— Почекай, Віро!..

Побігла, війнувши яскравими стьожками. Вінок проплив десь поміж шапками, хустками. Зникла. Ілько не міг ступити з місця. Все, що діялось за кулісами, метушлива біганина в пошуках когось, готування до виходу, чийсь останні настанови, схвильовані кроки заграмованого виконавця — все це немов одступило від нього на певну віддаль, він бачив усе, але ніщо не цікавило його. Всі його думки й почуття заповнило те, що тільки-но ста-

лося... Вона сказала йому очима, потиском руки, що любить його. Любить!

Пішов поміж гуртками один...

Його гукнули. Очеретянська дівчина, з якою Ілько мав танцювати гопака, стояла біля виходу на сцену, гарячково перебирала пальцями разки намиста.

Першим вийшов баяніст. Молоду пару в барвистому вбранні немов винесли на сцену дзвінкі, хвацькі перебори. Ілько легко перебіг навприсядки за дівчиною всю сцену по діагоналі, і глядачі заплескали в долоні. Танцюристи завирували в танкові. В залі відразу помітили, що дівчина танцювала слабенько, завчено, і погляди всіх перейняв на себе Ілько. Він кружляв довкола дівчини, невловимим дрібцем вибивав частий, запальний ритм або, розставивши руки, переходив сцену повільною, спокійною присядкою і посміхався, немов робив це жартуючи.

За кулісами всі поприкипали до щілинок. Ну, танцює Сагайдачний, любо подивитись!

Злізши на стілець, Віра дивилась на сцену через голови інших. Вона раділа за Ілька. І раптом, коли він зник з її очей в глибині сцени, зал гримнув сміхом.

— Що? Що трапилось? — допитувалась вона і заглядала на сцену, опираючись на плечі подруг.

По залу знов прокотився регіт. Повз Віру прошмигнула розчервоніла дівчина, а за нею стрімголов пробіг, нікому не глянувши в обличчя, розлючений, спітнілий Ілько.

— Ой дівчатка, що ж там скоїлося? — напосідала Віра.

Але дівчата так розсміялись, що від них не доб'єшся й слова.

— Шапка... Ха-ха!

— Шапка спала... і покотилась.

— Він піднять хотів та й спіткнувся.

— Гопак по-очеретянському... Ха-ха-ха!

Це ж усі сміялися з Ілька. Така ганьба! Такий незграба!

Віра подалася до кімнати, в якій мали збиратися кам'янчани. Там було повно людей. І тут усі реготали.

— Ну й гопак... з шапкою.

— Погнався за нею, а про дівчину й забувся.

— Нехай би котилася... Люди принесли б.

— Наче живе ягня бігло по сцені.

Куди не потикався Ілько, всюди бачив на обличчях посмішки. Досада важким каменем пригнітила душу. Йому з-перед очей не йшло, як шапка покотилася по сцені, як він, танцюючи, наблизився до неї і вже вхопив її, та ненароком штовхнув ногою, вона покотилась далі, а він мало не впав... «Міль би тебе з'їла, щоб і не бачити тебе!» лютував він. Регіт всього залу вчувався Ількові. І нікуди ж подітися. Хто не побачить його — за сценою, в фойє, так і засміється, а сам собі скаже: «Он пішов той, в якого шапка злетіла».

Коли так, він зараз зовсім поїде звідси!

В кімнаті, де роздягалися і кам'янчани, й очеретянці, стояв галас, сміх. Коли відчинив двері, на нього ніхто не звернув уваги. Тут Ілько почув щось таке, чому не міг в першу мить повірити. Оточена гуртом дівчат і хлопців, Віра з посміхом оповідала про те, як тан-

цюрист спіткнувся, як аж до рампі покотилась його шапка. Її розпитували, хто той танцюрист, і вона, сміючись, назвала його ім'я. Ілько не знав, що йому зробити: чи зачинити двері, чи так і стояти, доки помітять.

— Ой, незграба ж!.. Хлопці, дивіться, щоб у вас шапки не поспадали!

Хлопці образились:

— За кого ти нас вважаєш?

— За очеретянців?

А один, у червоній сатиновій сорочці, що звисала аж до колін і підкреслювала його міцно розвинені плечі й широкі лопатки, навіть пройшовся по колу, вибивши долонями на халлявах щось таке, що мусило означати: «Будь спокійна, трам-та-там!»

Гнівна складка збіглася в Ілька над переніссям. Груді прискорено дихали. Зробив крок до порога. Погляди його й Віри зіткнулися, немов ударились. Таким вона Ілька ще не бачила. Кучерявий чуб спадав на пломениючі очі, щоки налилися кров'ю.

Він сердито розкидав одержу, дістаючи свою куртку.

— Уже й незграба?.. Радієте чужій невдачі?.. Побачимо, як ви спотикатиметесь на такому помості... Радійте.

— Сагайдачний... Іль...— не договорила, зацімила. Руки притиснула до грудей.— Ніхто не радіє...

Він подобався їй тепер безмежно. В його мові, рухах, поблизках очей виказувалася сила, впевненість і воля.

Ілько як не чув її слів. Кинув на плече куртку, обвів зневажливим поглядом усіх, що

з підсміхом стежили за ним, і, обминувши Віру, вийшов за двері.

Вони не шукали погоди зустрітись, і їхні чисті хороші почуття почали гаснути. Але життя знов переплело їхні стежки.

III

Першим розголосив цю новину балакун і насмішник Прокіп Сутужний — найстаріший тракторист бригади Білаша, низенький сухорлявий чоловічок з білими очима.

— Зайшов я до кабінету нашого директора, — розповідав у майстерні, — а там повно людей. Прихилився і я до стіни: послухати, кого пробирають. Бачу, біля стола Ілько Сагайдачний, отой танцюрист з Очеретяного. Червоний на обличчі, як рак. Ну, міркую собі, загулявся десь парубок. Ясне діло. Аж чую: не те. «Не хочеш іти в бригаду Білаша, то не знаю, куди тебе й послати, — каже директор. — Мабуть, будеш сам один дороги боронувати». Сагайдачний мовчить, як у рот води набрав, а інші зареготали. Коли це як випалить: «Смійтесь скільки хочете, а в Кам'янку мені не з руки, от і все!» Не чув я, що там було далі, пішов. Ну, бачу, Сагайдачний — товстошкурый хуторянин. Ясне діло. Боїться йти в нашу бригаду. В Кам'янці ж колгосп, можна сказати, міжнародний, у нас круглий рік делегації, гості, тут посій і посади, як по шнуру, як по шаховій дошці, а в Очеретяному — спокійніше, за кряжем... Очей менше на твоїй роботі. Ну й Сагайдачний!..

А Ілько в сусідньому гаражі, примостившись на гусениці трактора, прикручує гайки і думає про своє:

«Хлопці вже знають свої машини, дружать з напарниками, а я... Прийде весна, пошлють хтозна-куди, в найдальше село... І муситимеш іти. Аякже — сівба не ждатиме».

З напівтемряви високого даху, де на бантині встановлено репродуктор, ллється музика: грають тонкоголосі скрипки, вуркотять баси.

«У своєму колгоспі було б найкраще. Що ж з того, що в Білаша і порядок, і великий виробіток, та коли не зробиш по-їхньому, то ганьби не обберешся. А як щось поламається? Та ще й на Віриній ділянці! Тоді хоч крізь землю провалися. Сестра бригадирова!»

Морозець остраху пробіг Ількові по шкірі. Жвава уява намалювала йому цілу пригоду. Вголос сказав:

— Не піду в Кам'янку!

Про це він уже сказав прилюдно. Однак за цим вирішенням тепер, як і кожного разу, Ілько знов починав відчувати на душі якусь докучливу порожнечу. Ось він уже й музики не чує. Сидить нерухомо, з ключем у руках. Замріяно дивиться кудись далеко.

Що ж він бачить? Що так бентежить його?

Бачить він милі очі. Скутий він дівочою красою, чарівною і владною.

В потоці музики озвались дужі, бурхливі звуки: гримнули барабани, ревнули рокітливо баси. Ілько немов пробудився. Озирнувся довкола і так шарпнув ключем гайку, що аж здригнулося важке захололе тіло трактора.

Обурення, яке ось уже кілька днів в'ється клубком в його душі, раптом вибухнуло.

— Що ж це я діла справжнього злякався? Боюся показатись перед її очима!.. Квашена капуста — ось хто я. Піду я до Білаша, і все! Я всім покажу, який я незграба!..

З-за машини виступив Прокіп:

— Ти оглух, чи що? Ніяк не догукуюсь.

Прокопові штани на колінах у масній пилюці, тужурка розстебнута, заячий капелюх з облізлим надлобником надітий так, що одне його вухо звисає на очі, а друге — на потилицю. Мабуть, прибіг од «натики». Його зранку ніяк не можуть завести.

Ілько підвівся. Високий, грудастий у низько і туго підперезаній в'язанці, він навис над Прокопом. Той лагідно глянув йому знизу в обличчя.

— Поможі, Ілюшо, крутнути... швиденько... Білаш кличе.

Поклав ключ і пішов слідом за Прокопом поміж рядами припалих білим інієм тракторів.

В музиці рокотали удари лункого весняного грому, свистів вітер і хвилювалась зелена широка нива.

IV

З ремонту виходив останній трактор. Закінчувались громіздкі й важкі зимові роботи в майстерні.

Петро хапав нагріті гарячі свічі і, приахкуючи та поплывуючи на пальці, вкручував. Стояв колінами на полах козушка, раз у раз поглядом вказував, що подати, де потримати.

Всі метушилися біля нього, бо коли Петро сам брався до машини, то робив усе запально, спритно, і це передавалося іншим.

За Ільком послав Прокопа він. Бригадир міг обійтися й без нього, але хотів ще раз при трактористах нагадати Ількові про свій давній намір взяти його в свою бригаду. З усіх курсантів Петрові найбільше подобався скромний, кмітливий і старанний очеретянський юнак. На випускному вечорі бригадир так йому й сказав, що хоче взяти його в свою бригаду. Ілько тоді наче погодився. А в кабінеті директора несподівано і навіть якось незрозуміло відмовився. Може, розрадив хто? Може, наговорив хто зайвого на бригадира та й на всю бригаду? Нехай при всіх скаже.

Ще з порога Прокіп гукнув до всіх:

— Ось хто крутоне!

Розступились, пропустили Ілька до машини. Він по черзі подав усім руку і підступив до Петра.

— А-а, Сагайдачний! Привіт, привіт. Як там у тебе, на півночі, холодно? — охоче загомонів Петро.

Прокіп не дав Ількові відповісти.

— Та в нього там не робота, а здоровий і культурний відпочинок!.. Мотаюсь поміж тракторами, шукаю, зазираю всюди — немає. Коли гульк, сидить на гусениці і мріє, — Прокіп підпер щоку долонею, схилив голову і заблимав очима.

Трактористи сміялись, додавали своє.

— Може, йому русалки ввижались?

— На самоті під музику молодому все примариться.

— Молодому дівчина на думці.

Петро перепинив балачку:

— Що це ви на сміх взяли хлопця? Помріяти не можна, чи що?

Захист підбадьорив Ілька:

— Я під музику слухав, як ви, слабачки, тут силкувались.

В заводну ручку вставили трубку, взялись за неї вісім пар дужих чоловічих рук. Білаш схилювся над мотором. Крутили. Важко дишали і примовляли короткими словами. Прокопова шапка впала на підлогу. Хтось пирснув сміхом. Мотор туго обертався захололими, щільно пригнаними суглобами. Чмихнув раз, вдруге.

В репродукторі озався ніжний жіночий голос:

— «Вальс квітів», музика Чайковського.

Тримаючись за колесо, Прокіп налягав усією своєю вагою на трубу.

— Ще разок! Ще разок! — просив і наказував Петро.

Мотор пахнув розслабленим вихлопом і наче порвав у собі якусь перепону. Чах-чах-чах!

Петро, прикипівши до машини, смакав за важельок.

Мотор заревів!

Під ногами задвигтіла земля. Густий, чорний, потім сизуватий дим розповзався низом, клубочився біля дверей, розходився аж під покрівлю. В гаражі враз усе ніби змінилось, стало іншим: розкидані побіля машини інструменти були тепер зайвими, непотрібними, приміщення — тісним і темним. Дужі звуки машини кликали на простори, в степ.

Окутаний димом, Петро якийсь час прислухався до рівного, густого металічного гудіння і заглушив мотор.

Знов почулись мелодійні переливи музики.

Бригадир повільно підвівся і довго, вдоволено витирав ганчіркою руки.

Трактористи закурювали. Прокіп крутив довгу цигарку, торохтів:

— А я бачу, що ось-ось кинуть, ось-ось видихаються... Ну, думаю, ясне діло, і на цей раз не піддається, чортяка... Та чи довго ж ми будемо морочитись, думаю собі, та як натисну, як натисну... аж у печінку мені шпигнуло,— і він ткнув себе в бік і зробив гримасу.

Його ніхто не слухав.

Приємно було стояти біля теплої машини, усвідомлювати, що от і вона готова, що тепер можна розійтись на якийсь час по домівках, поратись собі по господарству, з жінкою і дітьми побути за ті дні й ночі весни трудової, літа гарячого, осені дощової та холодної... Повільно крутили цигарки, поринали в свої думи, слухали музику.

Ілько стояв трохи обіч. Вийняв коробку «Ракети», закурив.

— Дай закурю твоїх,— скинув на нього Петро лагідними голубими очима.

Догідливо, швидко подав Ілько цигарку Петрові, потім уже вгостив ще декого. Прокіп теж узяв цигарку і поклав за надлобник заячого капелюха.

— Вимотав нас, клятий... А все-таки переконали...— голос Петра бринів спокоем, вдоволенням.

— То Прокопова печінка врятувала нас.

— Не стерпіла б вона, і досі б чуби гріли.

— Це Ілько легкий на руку.

— Правильно, Ілько поміг,— підхопив Петро.— Він взагалі парубок справний... Тільки його якийсь гедзь укусив. Чули, в нашу бригаду йти не хоче?

Обізвався ще дехто:

— Може, хоче бути дома й замужем?

— В своїй хаті, кажуть, і стіни помагають.

Ілько рвучко обернувся до Прокопа. Його слова обурили запального Ілька.

— У нас скрізь своя хата,— рубонув він.— А чого я не погоджувався, то моя справа... Гадаєш, мабуть, що шукаю, де тепліше та легше? Погано знаєш, брат, Сагайдачного...

Він затягнувся цигаркою, відкусив кінчик, ще потягнув, аж заяскрів вогник, і кинув її на долівку, затоптав. Енергійним рухом збив назад кепку і глянув перед собою прояснілими очима. Заговорив урівноважено, серйозно:

— Коли вже так про мене думають, Петре Васильовичу, то ось що: беріть мене в свою бригаду. Піду!.. Піду і покажу себе не гіршим за інших.

Для всіх це було чимсь надто бурхливим і мало зрозумілим. Переглянувшись, спинили погляди на бригадирів. Та й він одразу не міг нічого сказати Ількові. Мабуть тому, що музика в ці хвилини лилась така мелодійна, така чарівна, що всіх полонила й несла кудись ген далеко.

Усім здавалось: наче теплий рвучкий вітер налітав на молоду траву, на червоний мак і білі ромашки і сам дзвінками звуками злітав у весняне піднебесся.

— Тепер, хлопці, можна вирушати й до Кам'янки,— сказав по паузі бригадир.

V

Теплі вітри й тумани швидко їли сніг. В ярах і балках збиралися талі води. Порябілі кряжі заступали світлі зимові обрії.

Провісником весни розляглося по степу лунке, переливчате гудіння тракторів.

Бригади переїздили з МТС до колгоспів.

По кам'янській дорозі один за одним, з причепним знаряддям, просувались трактори Петра Білаша.

Трактор Прокопа та Ілька (випало їм бути напарниками) замикав довгу колону. Ілько сидів за кермом. Прокіп стояв за його спиною, на мості, поклавши йому на плечі руки. Колеса раз у раз провалювались в сніг, трактора кидало, плуг скреготав на гребенях. Ілько вибирав зручніші для проїзду місця, слідом за іншими тракторами обминав потемнілі, осілі замети. Машину вів сміливо й вправно, однак Прокіп не присідав на крило. Схилиючись, він іноді кричав над самим вухом:

— Праворуч!.. Переключай швидкість!

Мовчки, слухняно Ілько виконував поради Прокопа. Ось проминули і шлях, що відходив на Очеретяний.

Перед глибокою балкою, яку вже переїхали передні машини, Прокіп наказав зупинити трактор. Спуск був дуже крутий, нерівний, місточок ще не показався з-під снігу, але слід передніх тракторів пролягав на міцній оголеній

кризі, по якій дзюркотіла вода. Він би не вагаючись поїхав отак, як і всі, без будь-якої зупинки.

Чекаючи, доки Прокіп подасть знак, Ілько хапливо дістав цигарку, закурив, смачно затягнувся міцним тютюновим димом. Очікував, дивився, як Прокіп поважно йшов по дорозі, нащупував, де кінчаються обалоли місточка. Нарешті, Ількові все це набридло, і він, увімкнувши швидкість, повільно поїхав униз по узгір'ю.

Прокіп побіг назустріч, махаючи руками. Порівнявшись з трактором, він кричав і сварився. Але на крутому спуску зупинитись уже не було як. Пильно вдивляючись вперед, Ілько вів трактора по вимитих проточинах.

Внизу, де вода змішалася з снігом, колеса загрузли майже до осей. Ілько на якусь мить подумав, що тут можна й застрягти, навіть занепокоєно оглянувся на Прокопа, що тупачив позаду і все ще сварився. Та ось передні колеса вже на містку, ось машина задніми вчепилась за настил і пішла, пішла, гудучи полетішено. Плуг ще місив снігову квашу...

Перебрались!

Передніх машин уже не було видно, вони зникли за горбом.

Ілько зупинив трактора. Прокіп накритв його галасливим криком.

— Це ми багато з тобою наробимо, як так будемо лихачити. Я ще не дощупався до дна... чортяка його знає, яка там яма, а ти прешся. Фу, заморився!.. Як пес, ганяюсь за тобою... Ні, так ми, ясне діло, далеко не поїдемо, товаришу Сагайдачний.

Він вдруге обходив трактора, занепокоєно

приглядався до всього, немов машина тільки-но скотилась, перевертаючись, згори.

Ілько збивав шматки застряглої між спицями криги. Обізвався не відразу.

— Провалилися б, то під землю не пішли б... Не знаю, чого ви лаєтесь. Дорога як дорога... всі проїхали, а ми затупцювались.

Підбивши з потилиці на лоба шапку, Прокіп приступив до Ілька, груди в груди. Ількові слова, видно, зачепили його, як виразку.

— Тільки сів за кермо, уже й зазнаєшся, товаришу Сагайдачний? Ясне діло! Найстаріший тракторист бригади уже тобі не авторитет. Чого я, по-твоєму, брьохав по багнюці? Та щоб прошупати дорогу. Ми ж не бачили, як передні переїхали? Ясне діло! Значить, слідкуй, поки дам сигнал. Ну, брат, попався мені напарничок!

Ілько похнюпився, мовчав. Прокіп наступав далі.

— Я такий чоловік: десять раз одміряй — раз одріж або зроби небагато, та добре. Коли тихо та поволеньки, воно й трактор буде справний завжди, і робота йтиме. А якщо так гарячувати, як ти, лежатимемо ми з тобою ціле літо під картером. Ти ще не куштував, як воно вночі стояти серед степу, коли навкруги усі роблять? От і не бажаю тобі цього.

Обурення видихалось, та й пора було рушати. Прокіп хотів був сам сісти за кермо, уже й зліз на міст, але, згадавши, як Петро ще в дворі МТС сказав йому «дай Ількові зразу відчути машину на такій дорозі», буркнув:

— Сідай, вододлаз!

В очах Прокопа Ілько побачив знайомі ве-

селі іскринки і посміхнувся. Прокопова бігання по балці і оця суперечка були зайвими, недоречними. Йому, Ількові, сьогодні все було таке приємне, миле, він і трактора повів з невгамовного бажання діяти, звідати все, що чекало на нього. Невідомість манила, вабила, захоплювала. Хотілось скоріше наздогнати хлопців і разом в'їхати в село.

Прокопові лише тепер впало в око, що на Ількові нова темносиня кепка, і це чомусь почало його знов дратувати. Він згадав, що забув дома одягти поверх ватних штанів парусові, і сердито сплюнув. Мабуть, щоб одвести свої думки од Ілька, він, сидячи на крилі, несподівано заспівав:

— Ще сонце не заходило
За темні ліса,
А пташки щебетали
На різні голоса.

Його голос перебивався високими нотами гудіння мотора і бряжчав, як кинута на камінь жерстина.

Гуркіт моторів хвилями коливався у вогкому повітрі, озиваючись відгомоном у діброві, і напливав, як весняна повідь, на село.

Із-за горба повільно виступало верховіття високих кам'янських верб.

VI

Петро їхав попереду бригади на своїй, відомій всьому району двоколці.

Наближаючись до села, він, як і щоразу, згадував своє повернення з війни.

...Шинеля на руці, солдатський речовий мішок за плечима... Біля села, у борозні великої загінки, стояв трактор. Пішов стернею навпростець, прямо на нього. Тракторист ніс од колодязя воду. Привітались. Юнак зрадив Білашу: чув про нього ще перед війною. Фронтвик поклав на землю шинелю й мішок, взяв з рук юнака відро. Смачно напився і потім із вдовolenням, майже з насолодою вилив воду в радіатор. Удвох завели трактора.

Ці кілька хвилин повернули його до звичного життя, до улюбленої роботи.

Незабаром Петро прийняв свою бригаду з двох стареньких тракторів. Пізньої осені він обходив і об'їздив бойовища, яри й балки, де були всякі уламки, і на старій рамі зібрали ще один трактор.

Як все змінилося за кілька літ!

Петро смикнув віжками — буланій круглий жеребчик охоче побіг, йокаючи селезінкою. Крига лунко тріщала під копитами.

Голову артілі Підлісного Петро застав у конторі — світлій кімнаті з двома широкими вікнами.

Огрядний, повновидий чоловік з сивим рідким волоссям сидів за маленьким новим столом і щось писав. Підлога кабінету, застелена смугастою доріжкою, була вся у мокрих слідах.

— Впізнаю твою бідарку по дзвону...— обізвався Підлісний, подаючи через стіл руку.

— Двоколка та сама, Пилипе Антоновичу. А бригаду, мабуть, не впізнаєте.

Підлісний продовжував писати, незграбно

тримаючи товстими пальцями тоненьку червону ручку.

— Щось рано знялися. Усією громадою?

— Усією, Пилипе Антоновичу.

Підлісний посилав Петра ще парубчаком на курси трактористів. Кілька літ Білаш працював по інших колгоспах, а перед війною прийшов у своє село бригадиром тракторної бригади.

22 червня 1941 року Петро і син Підлісного, Андрій, теж тракторист, мали виїхати до Москви на Всесоюзну сільськогосподарську виставку. Пилип Антонович сам збирався одвезти їх по обіді на станцію. А ввечері з тим же печивом, приготовленим матерями на дорогу до Москви, обидва пішли до військкомату.

Через п'ять років Петро повернувся в село один. Пилип Антонович тяжко пережив втрату єдиного сина і відтоді все частіше, все відчутніше слабує на серце. Райком партії пропонував Підлісному іншу, спокійнішу роботу, та він одмовився. Після війни колгосп, в якому він головує уже понад десять літ, став йому ще ріднішим, і він оддавав йому всі свої сили.

Кам'янка заклала на річці електростанцію, розгортала будівництво приміщень, розширювала сад, і все це було життям, турботами і радощами Пилипа Антоновича.

Успіхи артілі були пов'язані з тракторною бригадою Петра Білаша. Пилип Антонович любив Петра. І хоч не раз було, що на засіданнях правління, в полі, біля тракторів вони сперечались, обидва ніколи не втрачали почуття взаємної поваги. Петро нагадував Пилипові

Антоновичу сина: то скаже щось іноді так, як Андрій було, то зворушить старого синівською сердечністю.

Підлісному було приємно бачити Петра. Розповідав йому про вчорашнє засідання бюро райкому партії і сам поживавішав, заходив по кімнати. Та ось він примовк, задумався. Підступив до вікна. Петро стояв поруч. На їхніх обличчях, на одязі мерехтіли сонячні зайчики.

— Весна,— замислено і трохи журно промовив Підлісний.

— Так. Бугри уже чорніють.

Але Петро не вгадав, про що в цю хвилину думав Підлісний.

— Ех, Петре, Петре...— сказав він раптом і таким проникливим голосом, що Петро аж зазирнув йому в обличчя.

Погляд Підлісного біг кудись далеко, поверх дерев.

— Йдуть у Кам'янку трактори... весна шумить по ярах. Ми знов радіємо теплу... Тим, що лежать у могилах, хоч би на часинку глянути на оцей милий світ... а нам їх живих побачити.— Очі Підлісного повнилися скупими чоловічими слізьми.

За вікном падали, сяючи, краплі. На селі весело перегукувались півні. В сусідній кімнаті сухо клацала рахівниця. Хвилями коливався в повітрі гул моторів.

Петро вийняв з кишені цигарки.

— Золоті були трактористи, Пилипе Антоновичу... Золоті.

— Їх уже заступили нові, Петре. Життя наше родюче на добрих людей. Виховали, на-

вчили... Аби тільки мир людям, — у голос міркував Пилип Антонович.

— Тепер усі народи порозумнішали. Палії нацьковують їх, тичуть їм в руки зброю, та кинути їх на нову бойню їм не вдасться.

— І я так міркую...

Кілька хвилин мовчали.

— Між іншим, Петре, там прийшов з райкому партії затверджений план агітаційної роботи. І тобі є доручення.

— Парторг наш освоюється?

— Коваль... Горно розпалить швидко.

Повз вікна пройшов гурт дівчат. На ганку знялась тупотнява, сміх, перемовки.

— Мабуть, до тебе, Петре... Допитуватись, кому припаде твій Прокіп... Не битимуться за нього? — і він смачно засміявся.

Петро змахував рукою попелінки зі смушкового коміра і не міг приховати свого збентеження.

— Прокопові я дав хорошого напарника... у них робота піде.

— Кого ж?

— Взяв нового, з курсантів... Нам пора йти, Пилипе Антоновичу.

Вони вийшли. Побачивши Петра й Підлісного, дівчата сипнули з ганку і подались на вулицю, сміючись і жартуючи. Віра, в білій пухнастій хустці і теплому жакеті, облямованому білим кроликом, бігла попереду всіх. Обережно обминула калюжу, щоб не забризкати начищених хромових чобіт.

Трактористи біля саду витерли машини і всі разом, дружно в'їхали в село.

На подвір'ї артїлі їх ждали. На гук машин прийшли бригадири, ланкові, виступили з майстерні теслярі — всі, хто був пройнятий весняними турботами.

Вірі неодмінно треба було поговорити з Петром.

Він, певно, знов буде сердитись. Та нехай собі сердиться, а вона наполягатиме на своєму. Вчора за вечерею він так і ухилився від прямої відповіді. Просила, щоб Петро поставив у другу бригаду надійних трактористів, таких, як минулого літа був Дмитро... Висунули Дмитра на бригадира, то дайте не гіршого. Віра наполягала на цьому, бо турбувалась не за саму себе, а за всі ланки. Хіба ж не зрозуміли тепер усі ланкові, що високий урожай вдасться лише там, де трактором пильно обробляють землю, і не раз, не два, а весь час.

Ланкові другої бригади вже тішили себе думкою, що Вірин брат пошле їм кращих трактористів. А Петро, почувши таку думку од сестри, обурився. Може, Віра справді хоче, щоб він пайбільше дбав про їхню бригаду?

Сьогодні розподілять трактори, і якщо Петро не зважить на її домагання зараз, потім уже буде пізно.

Зараз, зараз же треба вимагати...

Віра протиснулася з гурту і підступила до Петра.

— Петре, — прошепотіла вона, беручи його за рукав.

Петро низько прихилився вухом до обличчя, сподіваючись, що Віра має сказати щось своє, родинне.

— Ось іди сюди, — вона улесливо глянула братові в очі. — То кого ж ти до нас пошлеш? — спитала, пальцями перебираючи пацьорки хустки.

— Я думав, щось трапилось, а ти знов про своє.

Віра насупилася.

— Ти думаєш тільки про свою бригаду. А четверта? Там на машини вся надія. Поля їхні далеко. Ваші ниви ось, під селом... Тут коли що, так враз положення підправимо. Іди, Віро, не копиль губу. Все буде гаразд.

Віра підвела очі і побачила себе в Петрових, гарну й прибрану. Це піддало їй рішучості.

— А торік Оксаниній ланці допомогли, підправили положення? Бачили вже! У найдорожчі дні Прокіп возився з карбюратором, не культивував вчасно, не посіяв, як усі... А там пішов дощ, і ланка засіла, — Віра розгорнула перед собою носком чобота землю, що перегачувала воду, струмочок побіг проворніше. І думки її ніби випростались. — Ми дали зобов'язання не для хвастощів... Сімсот центнерів! З Прокопом нам їх не взяти. От і все! Я тобі як бригадирові, а не як братові кажу... З чужим я, може, ще й не так би заговорила.

Це була вже не домашня розмова. Петро ясно відчув у словах сестри нарікання на погану роботу тракториста і справедливі домагання. Та він уже розподілив трактористів і

погодив це з Підлісним. Другій бригаді саме й припали Прокіп і Сагайдачний. Зробити так вимагало багато обставин, та й Ілько просив дати йому змогу бути ближче до Очеретяного, бо в нього дома одинока стара мати... Одне слово, це вже було вирішено!

— А якщо пошлю Прокопа, то заплачете?.. Смішні ви, їй-богу! Не він же сам на тракторі. У нього ж новий напарник, — сказав Петро.

— Хто?

— Золотий хлопець, Віро! Я покладаюся на нього цілком...

— Новий? — її вже брала дівоча цікавість.

— Ти його не знаєш. Є там один... Ілько Сагайдачний.

— Ілько?! — вигукнула Віра і вступила в рівчачок струмка.

Вода скаламутилась, спинилась. В пам'яті Віри миттю ожила зустріч на зимовій дорозі, пригода в театрі. Невже він, Ілько, ось тут, зовсім близько? Ілько... Вона іноді думала про нього.

Вся розмова з братом раптом здалася пустою, зайвою. Віра не знаходила більше слів для виправдання того, на чому вона тільки що наполягала. Розгубленим рухом вона кинула на плечі крайки хустки і пішла, дивна й незрозуміла.

— Дзига! — з серцем вимовив Петро.

Трактори оглушливо ревли за будівлями.

Попереду, ляскаючи гусеницями, важко посувався потужний новий С-80. Перед аркою воріт трактор зупинився і почав повільно повертатись на місці, ворущачи брили потемнілої криги. Повітря немов коливалось від гуркоту,

дужі звуки наче били в обличчя, і тому хотілось зажмурити очі. Ось трактор став широкими грудьми до людей і, grimнувши мотором, подався вперед. Він підім'яв під себе замет, сунувся, розпліскуючи калюжу.

Порядкуючи біля машин, Петро гарячкував: когось насварив за невправку, халався сам дещо робити. Почував, що на ньому спинились десятки очей. Це ж люди, мабуть, думають тепер про нього. Яку силу він привів цієї весни в своє село!.. Десь там, в МТС, Петро не знавався такої радості й гордості за свою роботу, як тут, перед людьми.

«Де ж Ілько?» вдивлялась Віра і підводилась на носки, спираючись на руку подруги. А він останнім в'їздив до двору, замикаючи колону. Сидів за кермом, вів трактора і немов вітався до всіх: «Здорові були, кам'яничани!..» Прокіп стояв за його спиною. Вуха його заячої шапки теліпалось над самим лобом. Побачивши Прокопа, дівчата засміялись.

А Вірі чомусь було сумно, їй нараз стало все байдужим, і якби можна, вона зараз би пішла звідси. Куди-небудь, аби не стояти тут... Ось він проїздить біля неї, шукає когось очима, а її ніби не помічає. Хіба ж вона така непомітна?..

VIII

Нерівна, зрадлива прийшла в степи весна. Сніг потанув, відкрив ниви сонцю та вітрові, а ночами ще прихвачував морозець. Іноді вітри пригнали здалеку сірі купчасті снігові хмари,

зривалася на кілька хвилин віхола — наче й зовсім поверталась зима.

Не хотіла вона поступитись весні, чіплялась за землю своїми холодними кігтями, нівечила на деревах бруньки; вбивала перші зелені листочки шпоришу, заганяла жайворонків до схованок.

Люди тривожились. Доки воно триватиме так? Пора вже теплу бути. Земля вивітрюється, пересихає. Наспіють відразу всі роботи — за один день не вхопиш їх. І виходили в степ хоч трохи щось впорати...

Виїхали й трактори.

В денній зміні Ілько боронував ріллю. На ніч він ішов додому, в Очеретяний, а вранці чистий, свіжий приймав трактора од стомленого холодною безсонною ніччю Прокопа.

Про суперечку з Ільком Прокіп нікому не сказав, але пам'ятав про неї. Прокопа й тепер дратувала Ількова жвавистість, похапливість, що здавалися йому легковажним ставленням до трактора.

Сказав про це й Ількові, мовляв, трактор не балалайка, не грайся ним. А той на це посміявся і так відповів: «Не турбуйся, Прокопе Силовичу. Знаю, як робити...» Ну, коли так, хай буде так.

Передаючи зміну, Прокіп невдоволено стежив за тим, як Ілько швидко, похапцем оглядав, обмацував агрегати й кріплення. Він навіть не хотів постояти, покурити з Прокопом, послухати, що він, старий тракторист, скаже про те, як працював мотор, де яка земля... «Поспішаєш, на ходу крутиш цигарку... Ну, бі-

жи, біжи, — міркував Прокіп. — Подивимось, якої ти заспіваєш, як заступиш на нічну зміну. Ночі темні. Прийде коза до воза. Ще шануватимеш мене...»

Що таке темні холодні ночі ранньої степової весни, пізнав і Ілько.

Тоді боронували поле під ярові посіви — великий лан між лісозахисною смугою і глибоким яром. Завертати біля яру вдень було справою безпечною, а вночі, — пильнуй, щоб не загриміти вниз.

Передаючи зміну, Прокіп буркнув:

— Та дивись, Ілько, в яр не звалися.

— Що ви, Прокопе Сировичу, сліпий я, чи що, — недбало кинув Ілько, оглядаючи машину.

— Не ручайся. За двадцять років я бачив і таких... Задрімав за кермом і повис над урвищем: ні назад, ні вперед. Кукурікав до ранку, доки не витягли іншим трактором.

В Ілька похололо в душі. Ото натерпівся тракторист страху та ганьби. Невже й таке може бути? Прокіп залякує! Хоче, мабуть, прочитати чергову нотацію. Зроби отак та он як... «Робитиму, як умію».

— Так ви ж там не кріпко спіть, щоб почули, коли кричатиму з яру, — посміхнувся на Прокопові слова.

— Гордишся, Ілько, — серйозно сказав Прокіп, збираючись іти. — Дуже звисока на все дивишся.

Затягуючи ременем ватянку, Ілько на мить застиг, немов це нагадало йому щось уже чути. Задумавсь. Але нічого не відповів. Енергійним рухом поправив кепку і стрибнув на міст.

Трактор заревів, рушив. Широченний причіп на трьох колесах з боронами поволікся за ним.

Сонце, на хвилинку показавшись із-за хмар, сіло за обрій, сутінки насувались на степ зі сходу, з півночі, текли з потемнілих млявих хмар. Все поринало в примарну сутінь. Почуття самоти огортало Ількову душу.

Ілько увесь віддався роботі. Стежив за попереднім слідом колеса, слухом зливався з рівним гулом мотора. Вчувалось іноді, що в потоці звуків раптом озивались високі, жалібні, скаржливі ноти, а слід колеса, поблискуючи в електричному світлі ліхтаря, здавалось, вів і вів у несходиму просторінь.

І думалося найбільше про роботу... От і вчора відбулось таке, що приємно йому згадати на самоті, пережити все ще раз...

Були комсомольські збори. Зійшлися од усіх тракторів на часинку, кого й підмінили, щоб був. Сиділи за столиком у вагончику.

І він же, Ілько, в ряду з іншими, нагородженими, прославленими. І на дошці показників стоїть його прізвище. Та ще ж де — другим згори. А Прокіп, бач, нижче... Петро говорив про хід робіт, нарікав на причіплювачів за те, що не допомагають трактористам змащувати чи й заправляти машину. На цьому ж втрачаються хвилини, а там і години... Критикував декого й за поламки...

...Ілько оглянувся. Причіплювач ішов по ріллі, зрідка піднімав борони, витрушуючи зволочини. Ясне світло аж вибілило його чоботи. Тракторист знову пильно дивився вперед. А слід колеса біг далі й далі.

Десь опівночі з долини поліз туман. Промені фар щупали його, пронизували. На світланку туман став ще густішим. Світло ніби в'язло в ньому, розсівалось і погойдувалося попереду жовтою плямою. Розвертаючись в кінці гін, Ілько вагався: зупинитись чи обійти ще раз? Але не зупинився. Помічав отой бур'янець над яром, обережно завертав... Потім, — як це трапилось — чи туман усе заслонив, чи замкнулися на мить повіки, — не помітив, як і під'їхав до самого яру. Спohватився, коли колесо вже в'їхало в бур'ян, за яким чорніло провалля.

Блискавкою пронизала страшна думка. Здалося, що він уже з гуркотом летить в урвище. Вхопився за важіль, зупинив трактора. Скам'янів. Серце швидко билось в грудях. «Бачив і таких!» вибухом озвались в пам'яті слова Прокопа.

Ледве зібрався з думками. Ні, він таки нікуди не падає. Просто повис над самим урвищем. Отямився трохи; вирішив здати назад. Назад, хоч трішки. Гарячково увімкнув швидкість. Скрипнуло товсте оковане дишло причепа, заскреготало, бренькнуло залізо.

— Стій! Стій! — галасував причіплювач.

Зрозумів, що там уже щось зламалось, але був до того дивовижно байдужий. Заглушив мотор і ще трохи посидів нерухомо.

— Тяга лопнула, — обізвався, підступивши, причіплювач.

Ілько повільно зсунувся на землю. Обійшов кругом трактора. Урвище лежало за кілька кроків од передніх коліс... Полегшено зітхнув і відчув нараз гостру знобливу прохолоду

ранку. Поклав руки долонями на теплий радіатор. У вухах лунав якийсь жахний окрик.

Причіплювач теж притулив руки до тепло-го заліза.

— Ну й туман!

— Туман для дурнів, а розумним добре видно, — різко випалив Ілько.

— Не лютуй, синашу. Хто не робить, той і не помиляється, — заспокійливим тоном далі мовив причіплювач. — Воно, правда, треба було б пройтися один раз вдень понад яром. Ніч — не день. Та й туман же...

Ілька чомусь доймало і злило кожне його слово.

— Ми винні, не яр.

Звертався до причіплювача, а винив себе, самовпевненого, неуважного. Злий був на самого себе. Як же ото його ніби засліпило! Та й злегковажив трудною роботою.

— Самим треба було здогадатись, не ждати, доки ткнуть носом, — ще сказав по паузі.

— Вірно, — швидко підтакнув причіплювач, тулячись спиною до радіатора. — Та воно вже до світу близько. Тоді все видніше стане. Розберемо, одправимо до кузні.

Долинуло далеке гудіння трактора і змінило напрям думок. Ілько уявив собі, як вранці у конторі колгоспу він стане перед Підлісним. Зайде не за тим, щоб сказати про готову ниву, яку можна засівати. «Одвезіть до кузні зламану тягу», он що скаже. Як будуть невдоволені ним! Оце ж якби в Очеретяному — пішов би зараз до коваля додому, розбудив би... Він, мабуть, так і зробить! Тяга не важка. Візьме її

та й подасться в Очеретяний. Доки Прокіп приїде на зміну, все буде полагоджено...

Ілько дістав інструмент. Брязнув кинутий на землю ящик з ключами. Заходились звільняти тягу. Працювали завзято, як працюється спересердя. Перекидались зрідка словами. Не помітили, коли в їхні голоси вплився поспішний перестук коліс.

Ілько випростався, прислухався.

Хтось їде... Петрова двоколка...

«Що ж трапилось?» збентежено думав Петро, йдучи по грузькій ріллі.

Він пізно їхав з бригадного табору додому. Помітивши, що трактор не працює, занепокоївся. Аж коли наблизився і побачив, що Ілько порається біля причепа, полегшено зітхнув.

Бригадир мав звичку покричати на тракториста за поламку чи невправність. І якби він не збагнув одразу, що тут могло статися щось більше, ніж є, може, й дав би волю своєму гніву. Та Ілько, видно, й так був пригнічений.

— Що це тебе аж сюди занесло? — сухо, з докором спитав Петро.

Той мовчав.

— Заснув, чи що?

— Нечиста сила, — буркнув Ілько, ковтаючи гірку слину.

— Такого ще в моїй бригаді не було.

Петрова постать, здалось Ількові, давила на нього. Він встав.

— Тепер говоритимуть про мене все: і заснув, і замріявся... А я просто бур'яну того не помітив, дав зівка.

— А Прокіп хіба не попереджав тебе?

Ілько не відповів. Петро штовхнув чоботом в дишло причепа.

— Ну, за це доведеться старому на галушки всипати... Я ж просив його...

— Казав мені Прокіп... він не винен в цьому, — несміливим, глухим голосом виправдувався Ілько. — Ось зніму тягу... в Очеретяний однесу... тут близько... Коваль мій родич — до ранку й зварить.

Ці слова чомусь враз звеселили Петра. Йому стало навіть смішно. Перед ним знов стояв той самий Ілько Сагайдачний, яким він бачив його в кабінеті директора МТС. І тоді він викликав у Петра таке саме враження: милий, безпосередній і до смішного наївний своєю прив'язаністю до хутора.

— В Очеретяний? — спитав Петро. — А хіба в нас нема своєї кузні?

Ілько зам'явся.

— Менше людей би знало, Петре Васильовичу... Ганьба ж — мало в рівчак не покотився з трактором!

— Он що! — Петро засміявся. — Стурбувався про свою честь, коли вже підмочив її. Якраз в Очеретяний ми й не підемо з твоєю і нашою ганьбою. Перед ким провинився, перед тими й лупай тепер очима... Знімайте швидше.

В Ільковій душі наростало бажання заперечувати Петрові, захищати себе перед ним, перед усією Кам'янкою. Не хотілося, щоб про цю пригоду хто-небудь знав. Та хіба ж Петро розуміє його хвилювання? Якби ж оце взяв та й сказав йому по-щирому, по-дружньому. Ні, цього він ніколи не зробить. Хто ж йому

Віра? Хіба їх зв'язує бодай найтонша жива ниточка? Ні, не зв'язує.

Перекипав у собі думками, мовчки допомагав Петрові, був запобігливий і проворний.

IX

Підлісний зранку виїздив у поле. По дорозі завернув до Петра додому.

Петро надворі вмивався. Віра брала кухлем з каструлі воду, над якою здіймалася легенька пара, і лила братові на червону вибриту шию.

— Так-так його — кип'ятком, бо холодна не візьме. Доброго ранку! — заговорив Підлісний ще од хвіртки.

— Доброго ранку. Заходьте до хати.

— Ой, захазяйнувались ми, і пройти ніяк, — перепрошувала Віра, похапцем підсуваючи до печі корзину з соломою.

В хаті — сутінки хмарного ранку, а стіни цвітуть жоржинами, карточками. Підлісний обережно сів на лозовий скрипучий стілець і оглянувся по хаті. Петрове ліжко було застелене.

— Не спав, чи що?

— Придрімнув у будці, — сказав Петро, енергійно витираючи чорне волосся. — Кували ж уночі.

Підлісний затарабанив пальцями по столу.

— Та вже розказали мені в кузні. Це отой, очеретянський, так старається? Ти ж хоч пробрав його?

Як тільки почула Віра, що мова зайшла

про Ілька, й руками поворухнути не може: нагнулась над казанком, та так і застигла. Що ж з ним сталося?

Петро розчесав волосся перед дзеркалом, провів по блідих щоках пальцями, відзначив у думці, що за ці півмісяця схуд.

— Пробирати я вмію. Та молодому трактористові й ділянка важка припала. Хлопець він чесний, хороший.

Віра розігнулась, одгорнула з очей пальцями волосся. В півсутіні сяяли її очі. Он яким вважає Ілька Петро! А хіба ж їй він коли-небудь здавався іншим? Він же такий хороший!

— Слід було інакше почати загінку, — доводив Петро. — Та й колгосп мусив давно обсадити яр. Ось в чому справа!

Підлісному раптом спав на думку здогад. Він аж встав з стільця і заходив по хаті.

— Чого це ви так обстоюєте цього очеретянця? Чи не женихом тут пахне? — пильно подивився на Віру.

— Що ви, Пилипе Антоновичу, тепер дівчатам ніколи й поспівати разом, — засміялась Віра і, вхопивши відро, метнулась надвір.

Одне слово так скалатало Вірині серце і запалило щоки, що вона не знала, куди й подітися. Уже й води витягла, а до хати йти не наважувалась. Підставляла вітрові щоки, холодні руки до них тулила, а вони горять. Це ж Ілько й досі носить в душі образу на неї, не шукає нагоди зустрітись, поговорити. Та коли б він знав, що вона любить його, мабуть, прийшов би і до клубу... «Даремно ж я тоді отак при всіх почала сміятися з нього. Даремно...»

Петро снідав. Радились, як будуть сіяти буряки. Віра осміліла.

— Цікавився учора секретар райкому, коли думаємо сіяти буряки, — розповідав Підлісний. — Кажі, Віро, як ваша бурякова академія ухвалює?

— Як не похолодає, днів через три можна й сіяти, — озвалась вона.

— І я так гадаю. Земля вже прогрілась, — підтримав Підлісний, розглядаючи фотокартки. — Кого поставиш, Петре, на це діло? Треба письменних хлопців. Як тепер напишуть, так і читатимуть літом. Механічний обробіток.

— Хто в бригаді оре, той і сіятиме. Переганяти трактора не буду, — рішуче відповів Петро.

Підлісний різко обернувся до нього.

— Прокопа, значить, та цього, чубатого? Дивись, Петре, щоб ти наших ланкових не підвів.

— Не бійтесь. Самі напишуть, самі й прочитають, — посміхнувся він до сестри.

Виходили з хати. Підлісний знов пригнувся у дверях нижче, ніж треба. З сіней гукнув до Віри:

— А ти форсуй сьогодні вивезення добрив. Та не дуже задивляйся на того чубатого. Все одно в Очеретяний заміж нікого не віддамо.

Віра поралась біля печі і поглядала на вікна. Довго ж мати відганяє корову до череди.

На роботу та з роботи Ілько йшов завжди вулицею, а сьогодні вранці повертався од трактора городами. До самого вечора спав, потім, такий же мовчазний і похмурий, подався до трактора теж балковою стежкою. Йому здавалось, що про його невдачу вже знає весь хутір і що кожний, з ким він не стрінеться, питає його: «Як же це ти, Ілюшо, підкачав?»

Давно не ходив цією стежкою. Тихо, дрімотно в балці. Плесо замуленого ставка, вибілені кущі вишняка. Прозора вода в глибоких ямках, покинута лозинка, дрібний камінчик — все таке миле, немов постало з казки про дитинство. Отут колись бігав з хлопцями, діставав очеретину на стрілу до лука, ганяв жаб, купався... Усе це відійшло назавжди, стало далеким. Великі, тяжкі турботи облягли Ількову душу. Згадав про трактора, роботу — пішов швидше.

«А Прокіп таки правий... Коли гарячкуєш, хапаєшся за все відразу, то чогось та не додаєш... Ось воно тобі й дасть по потилиці, аж виляски підуть... Прокіп робить усе поволі, зате певно. Як покладе щось, то перекладати не буде. Не гарячкував би я, то не смикнув би трактором назад... А я огудив Прокопа перед трактористами. «Повертається, як віл. — Ці слова ніби прозвучали в його вухах. — Вчитися мені треба в Прокопа, а я осудив його. Хіба ж він мало провів ночей у степу?»

Ілько вперше збагнув, що значить віддати двадцять літ роботі за кермом трактора. Тумани, зливи, холод перетерпів Прокіп, зніс,

переміг, не кинув роботи... Не бистрий він у ділі, зате розсудливий, чесний.

Незчувся, як вийшов на кам'янський шлях. Звідси було видно увесь кам'янський і черетянський степ і той клин, на якому боронував Прокіп. Обійняв поглядом увесь неозорий простір, залитий ясным і тихим світлом. На душі стало легко-легко.

— Гей, побережись!

Ілько кинувся з дороги. Підлісний спинив коней.

— Сідай, чубатий! — строго сказав Підлісний.

По виразу його обличчя Ілько здогадався, що голова артїлі знає про нічні події.

Неохоче став на підніжку. Лиш коли на нього через плече поглянув Петро, осмілів, умоствився зручніше і поправив кепку.

— Скоро обстрижуся, а то всю пилюку збиратиму.

Підлісний не витримав упертого Ількового погляду.

— Як так будеш ламати причеи, то ми тебе без мила поголимо, парубче... Так поголимо, що тебе й дівчата відцураються, — вдавано серйозно заговорив Підлісний. — Такому соколові трудова слава личить, а він не встиг сісти за кермо і вже ламає. Це ми на тебе не настанимо нічого.

Голос Підлісного огортав Ількову душу чимсь сірим, неприємним. Ілько опустив голову.

— Туман насунув перед ранком, от і...

Підлісний розлікав далі:

— Туман... Парубче ти милий, та он в Києві

на вулиці в туман сотні машин бігають, і ні одна в каштан не вліпиться. Біжать собі й біжать... — Підлісному сподобалось своє порівняння, він уявив собі шумливу вулицю, автомашини, потоки людей. — Там усе гаразд, бо кожний знає свою дорогу. І ти окинь свою ниву, заприміть усе, зваж, як і що — і ніч не ніч — натискуй на педаль, давай темпи і якість. Отак би я робив. Правильно міркую? — обернувся він до Петра. Ілько побачив на його щії глибокі зморшки і той загар, який буває в степових, трудових людей. Це пробудило в Ілька повагу до цієї літньої людини.

— Правильно, — спроквола підтвердив Петро.

Ілько виправдувався:

— Так то воно так, Пилипе Антоновичу... По теорії воно вірно, як ви розмірковували. А от опинишся вночі між яром і посадкою і крутишся, як миша в пастці... Артіль у вас велика, а ланів великих наче й немає. Все якісь клинці. Культур у вас дуже багато, чи що. Аби я планував, так я б для тракторів такі поля нарізав, щоб йому, як тому літакові в небі — бери розгін на всю силу. Для автомашин у нас прямі дороги стелють, а тракторам тісно.

— Оце мені подобається, — вигукнув Петро. — Зразу відчув, що мулить трактористові.

Коні повільно йшли під гору, раз у раз нашорошуючи вуха на підвищений голос.

— Якщо вам обом тісно в Кам'янці, то шукайте простору он в Очеретяному.

Очі Ількові спалахнули від нової рішучої думки.

— Я не за те кажу, Пилипе Антоновичу. Я б

таку директиву видав, щоб орати й сіяти кільком колгоспам підряд. Нехай вони тоді самі розбираються, де чие...

— Он як! Це зовсім по-повому. Виходить, геть всілякі межі?

— А хоч би й по-повому, так що ж. Мені сюди, — і Ілько стрибнув з дрожок.

Петро напнув віжки — коні зупинились. Він помовчав якусь хвилину, збираючись з думками.

— Вказують тобі, Ілько, не даремно. Поставайся там без поламок... Прокопові передай, що їду пасків просити. Ти придивляйся до нього, а працею краще, ніж він. Зрозумів?

— Зрозумів, — вимовив Ілько, зітхнувши, і подивився Петрові в очі.

Тепле тихе надвечір'я пливло над землею. А на заході по всьому обрію визирнули і застигли чорні далекі дощові хмари. Сонце ніби намагалось розтопити їх і палило вогнем тонкі, прозорі зубчики.

XI

Пораючись біля мотора, Ілько і Прокіп побачили, як навпроти них на шляху зупинився віз, запряжений парою коней. Дівчина в білій хустці, замотавши на передній перекладині віжки, з батогом в руках попрямувала до трактора.

Тільки Віра ступила кілька кроків, Ілько впізнав її. Прокіп довго придивлявся примурженими очима і, якимось сполохано зиркнувши на Ілька, сказав протяжно:

— Знаєш, хто це?

— Знаю,— відповів Ілько і ні з того ні з сього взяв з ящика тавотницю.

— Доки не робив на її ниві, не кажи, що знаєш,— буркнув Прокіп.

— А що, хіба перепадало від неї? — затримався Ілько напівдорозі. Він ще нічого не чув од людей про Віру.

Виглянувши з-за трактора, Прокіп заторохкотів:

— Такої причепи немає у всьому районі. Свиріпа, а не дівчина. Не довіряє нашому брату й однієї борозни. Позаторік я їй не догодив, і того року... то мілко ореш, то зволікаєш темпи. Незграбна робота, каже. Сама пужалном міряє... Кхи-кхи!..

— Незграбна робота?..— перепитав Ілько і пішов до відра з мастилом.

Прокіп кашлянув і замуликав: «А ще сонце не заходило...»

— Добрий вечір, — весело привіталась Віра здаля.

— А-а, Віра Василівна! Привіт, якщо до нас з щирим серцем та з добрим наміром, — і Прокіп покосився на батога.

— Добрий вечір, — відповів Ілько.

Віра не подивилась на нього і підступила до Прокопа.

— Хіба ж я така сердита, Прокопе, що ви мене боїтеся?

Прокопа взяло бажання поговорити:

— Ми за свою роботу не боїмося. Пройшли ті часи, коли начальство сиділо отут, — він рубонував себе долонею по шиї, — і пиляло: давай косо, криво, аби живо.

— І не перепиляли вас? От жаль...

Прокіп пересмикнув плечима, гукнув до Ілька:

— Неси скоріше. Купуєш, чи що?

— Виручати вас треба? — обізвався Ілько.

А Прокіп вів про своє:

— Ти, вибачай, ще на шляху в баштан гралась, як ми збивали собі пальці біля перших тракторів. Ясне діло, тоді трудніше було трактористові, ніж тепер... Поки після волів наломили голову до машин, так ледве не тріснула. Бувало, що й простоювали, і земелька пересихала. Не те, що зараз.

Тримаючи перед собою замащеними руками тавотницю, Ілько наблизився до них. Він був серйозний і непідступний. Та й справді Ілько не знав, як поводитись. Холодно привітався, кивнувши, як незнайомій, взявся змашувати машину. Віра здалась тепер ще принаднішою, ще гарнішою, ніж та, що запам'яталась йому. Та чому ж вона й не поглянула в його бік? Чому не сказала йому нічого ласкавого, що нагадувало б її колишню прихильність? Забула, мабуть, про нього назавжди.

Віра помітила Ілкову похмурість, і їй стало тоскно. Не хотілось говорити про те, за чим приїхала сюди.

— Отак, Віро Василівно, — обізвався Прокіп, щоб порушити мовчанку. — А ти, мабуть, оглядаєш свою ділянку? Значить, не довіряєш нам? Так, так. Бачиш, Ілюшо?

— Та що ви, Прокопе... А то дійсно заробите від мене, — виправдувалась Віра.

— О-о, я ж казав тобі, Ілюшо, що од цієї ланкової легко може перепасти й на галушки.

Дивись, не дайся такий в руки, а то швидко запряже та ще й сама поганятиме.

— Дядьку Прокопе, — прохальним тоном вимовила Віра.

— Жонаті інших учать, а самі старших не слухали, — прогудів Ілько і визирнув з-за трактора. Зустрівся з її очима. Вони ніжно дивилися на Ілька.

— Оженишся, та й почнеш учити інших на своєму гіркому досвіді, — сказав Прокіп і підморгнув Вірі. Вона жартома замахнулася на нього батогом.

— Гіркому досвіді... Та, мабуть, немає кращої дружини за вашу. Он восени, пригадую, аж звідки серед ночі приносила вам одержу під дощ... За п'ять кілометрів... Та що це ми про таке завели? Я до вас, товариші, в справі. Кажіть, коли буде земля готова під буряки? Всі ланкові цікавляться.

Витираючи руки, Прокіп поступився Ілько-ві місцем біля трактора. Кивнув головою в його бік:

— Питай його. Переможець соціалістичного змагання.

Мовчки Ілько зайшов наперед трактора, взявся за ручку і крутонув з усієї сили. Мотор не завівся.

— Стійте, я цілком серйозно!.. Петро дома не ночує, вам теж ніколи зі мною розмовляти. Що ж це таке?.. Я... я хочу знати!

Чи від тяжкого віддиху, чи від того, що Віра дивилася просто на нього, Ілько аж побілів. Ніздрі його тіпнулися, а на губах затвергло несказане слово.

— І мотор не завівся через те, що ви якісь

надуті... Ха-ха-ха! — закинувши голову, Віра сміялась охоче і грайливо.

Ілько ще раз крутонув ручкою — трактор заревів. Іскри і полум'я бились об його ватянку, прискали, гасли. Віра стежила за Ільком. Ось він спритно зіскочив на міст, сів за кермо. Підніс над собою руку — чи то до Віри, чи до причіплювача, що стояв біля культиваторів. Ясне світло впало на ріллю. Віра дивилась вперед, кудись далеко, чула, як трактор пройшов повз неї, війнувши теплом.

Не могла рушити з місця. Сама собі здавалась нікчемною, нерозумною. Чого приїхала сюди? Хіба вони, трактористи, не думають про те, щоб вчасно посіяти? Не працюють і вдень і вночі?..

Дивилась услід трактору. Ілько не оглянувся.

XII

Сьогодні Ілько вийшов з дому раніше, ніж завжди: неспокійно чогось було на душі. Піднявшись на кряж, побачив: трактор стояв просто серед гін. Це так вразило, що він аж зупинився. «Що ж там скоїлось?» Він розпачливо махнув рукою і подався навропець.

Біля машини сиділи Петро і Прокіп. Видно було, що Прокіп лише кілька разів обійшов лан і зупинився. Оце посіють завтра буряки! «Побачила б Віра, — всіх дівчат би привела, щоб посміялися з нас. В таку пору стояти серед ниви — сміх і сльози...»

Петро і Прокіп надівали вентиляторний

пасок. На Ількове «добровечір» тільки невдоволено буркнули. Нагинались, просовували в мотор руки, тихо крутили крильчатку, притакували. Та ось пасок бренькнув і спав.

— От сатана! — плюнув Прокіп і присів на землю.

Безпорадно дивився перед собою Петро, мовчав. Таким його Ілько ще не бачив: насуплений, лютий. Приглянувшись, Ілько зрозумів: виходить, Петро привіз паски не для ХТЗ, а для «патика», та ще якийсь один — менший. Силкувалися, хотіли надіти меншого.

— Стоймо, як чумаки без колеса, — взявшись в боки, сказав Петро.

Прокіп підвівся, збив на потилицю шапку, люто заблимав очима.

— Нізащо не повірю, щоб не було в нас такої дрібниці. Турбіни, верстати наймудріші будуємо, а пасків щоб неvistачало... Ніколи!

Ілько стояв, спостерігав і, нарешті, взяв у руки великого нового паска. Перевернув, подивився на крильчатку, щось приміряв, обмірковував і раптом промовив несміло:

— А що як отак...

Ті втопили в нього очі. Ілько ще роздумував, вагався. І ось його обличчя освітілось здогадкою.

— Є вихід! — вигукнув він, піднявши над собою пасок.

— Кажи, що вигadaв? — разом спитали Петро і Прокіп.

Він гарячився, хапався і тому не зовсім чітко виклав свою думку. Він пропонував прикріпити на кронштейн ролика, який трохи відтягуватиме пасок, щоб не був завеликий.

Петро мовчки зважував. А Прокіп, мружаючи очі, уважно дивився Ількові в обличчя. Уже збагнув, що це справжній і єдиний порятунку, що за кілька хвилин трактор піде.

— Відкіля воно в тебе взялося? Ми дві години морочимось, а він повертів у руках — і на тобі! — зачудовано промовив Прокіп. — От тобі й гаряча голова.

Втрюх швидко все пристосували, і незабаром трактор загув. Вже було темно. Інструменти зібрали при світлі фар. Петро стояв збоку. Думав про те, що тепер на бригаду він може брати паски одного розміру і жоден трактор не простойть через них більше за хвилину.

Ще раз оглянувши машину, Ілько гукнув до причіплювача й рушив. Петро і Прокіп дивились йому вслід. Багато разів бачили, як відходить трактор, а й тепер відчували в цьому насолоду. Було приємно дивитись, як за трактором пролягає широка смуга розпушеної сирії землі.

— Молодець Ілько! — протяжно сказав Петро, і в його уяві чомусь постала Віра.

Вона сьогодні вранці питала його, як з культивациєю під посів буряків, і коли назвала Ількове ім'я, враз почервоніла.

— Молода сила, Петре, — обізвався Прокіп, теж якийсь незвичайно тихий, замислений. — Я приглядаюся до нього... Сердив він мене отим гарячуванням своїм, та вже змінився трохи, прохолонув, обтерся. От дивлюсь я на Ілька, а бачу себе...

— Хіба ж ти був таким?

— Ясне діло, що не був... тому ж і кажу про це. Таланту до машин було в нас менше.

Туго нам давалась наука. Якби мені зараз його літа й голову, так я б і на механіка доскочив...

Непомітно для себе вони рушили й пішли шляхом на село.

XIII

Ще з вулиці у вікна Петро побачив, що в хаті повно дівчат. Вони обступили стіл, а Віра заводила патефон. «Чого це їх так багато? Якраз почитаю», з досадою згадав про свій намір посидіти сьогодні над книжкою.

В сінях він почув, як дівчата всі разом засміялись, і затримав руку на клямці.

— Давайте підемо до трактора та хоч посоромимо їх, — говорила Віра.

— Поможемо їм знайти іскру.

Заграв патефон.

Петро відчинив двері. Перед дзеркалом стояла дівчина і пудрила собі носика. Вона верескнула, кинулась до ліжка і сховала обличчя в подушки.

— Чого лякаєшся, Оленко? Хіба я страшний?

Регіт прокотився по хаті.

— На вечорниці зібрались, чи що? — зупинився серед хати Петро і оббіг усіх поглядом, швидко відводячи свої очі від цікавих, іскристих дівочих очей. — Добрі люди ще на роботі, а ви гуляєте.

— Добрі люди цілий день працюють, а де хто з обіду до вечора шукає іскру, — вихопилась гарна, вбрана в біле та червоне молодичка.

Віра зупинила патефон. Стало тихо. Петро знімав од цих слів.

Дівчат завела до себе Віра. Повертаючись з поля, вони розмовляли про завтрашній день. Раділи, що завтра вийдуть сіяти буряки. Та побачивши, що Прокопів трактор стоїть серед гін, засмутились. Тут хтось сказав, що в першій і третій бригадах ґрунт уже готовий. Повечерявши, ланкові другої бригади збіглися до Віри і вирішили йти скаржитись на трактористів Підлісному.

Віра була вкрай збентежена і гнівна. Тепер вона при всіх викаже Петрові. Це він поставив Прокопа в їхню бригаду, поклався на Ілька і призвів до того, що завтра прогають дорогий час. Віра гукнула ланкових до себе порадитись, поговорити з Петром.

Коли в хаті запала тиша, Віра зрозуміла, що пора їй починати. Вона стукнула кришкою патефона і, стоячи спиною до Петра, сказала спокійно й строго:

— Дівчата зібрались не на вечорниці. Тебе ждали, Петре.

— Мене?

— Тебе. Прийшли спитати, на якій землі ми будемо сіяти буряки. Може, на тій, що залишили під гречку?

Хтось пирснув.

— Ну, кажи далі, — посміхнувся і Петро своїми ясними веселими очима.

Він спокійно підійшов до дзеркала і почав причісуватися. Напруження спадало. Ота його посмішка ніби підказала всім, що ніякої загрози немає.

Та Віра рвучко обернулась до Петра.

— Ти слівцями перед нами не одбудешся. Ми зараз підемо в контору і подзвонимо в

райком партії. От і все. Переганяй трактор з іншої бригади, що хочеш роби, аби завтра ми посіяли, як усі! — уже владно закінчила Віра.

Дівчата підтримали її:

— Задніх пасти не хочемо!

— Прокіп нам зриває роботу!

— Чого трактор стоїть у такий вечір?

Петро замахав на всіх руками:

— Почекайте, сороки!

Всі притихли. Петро посміхнувся, як і раніше.

— Не стоїть трактор, пустили! За ніч Ілько вам гори переверне!

Віра опустила очі, і всі чомусь глянули на неї. Чекали, що вона скаже на це, а вона мовчала.

— Вийдіть та подивіться. Ех, і панікери ж ви!

Петро відступив до стола, пустив патефон. Хата виповнилась піснею.

Першою кинулась до дверей засоромлена Віра. За нею, регочучи і товплячись, шмигнули всі. Петро встиг схопити за руку Оленку. Але та випручалась і, вщипнувши Петра, вивалась.

— Панікери! — кинув Петро навздогін дівчатам і взявся підспівувати співачці.

XIV

Вночі Вірі не спалося. В другій хаті Петро довго ще не лягав — щось читав, писав, покашлював. Та ось світло погасло, все затихло. Слух ловив найменші надвірні звуки. Вони ви-

кликали в уяві якісь дивовижні видіння, і Віра ніяк не могла заснути. Думалось і про завтрашній день. Натягла на плечі ковдру, притиснула до щік гарячі долоні, вся поринула у солодке відчуття тепла. І в роздуми увійшов Ілько.

Як це йому в степу?.. А ніч же темна, вітряна.

У шибки бризнули краплі. Чи, може, то вчулося?.. Вона аж схопилась і втупила очі у вікно, у непроглядну темряву. Краплі тихо, заколисливо і якомось сумно стукали в шибки.

— Чого ти не спиш? — обізвалась мати з лежанки.

— Дощ, мамо.

— Ну й слава богу. Весняний... Спи.

Тепер оте порошіння не давало їй спокою. «Значить, не виїдемо сіяти, та й не закультивують усієї площі...» Віра прислухалась. Тонкий нетривкий звук, схожий на дзижчання мухи, сотався й сотався з пільми. Здалось — то був єдиний живий звук на всій землі. Віра виразно уявила, як Ілько сидить за кермом, як краплини скочуються по його волоссю, по щокках... А до вагончика йому далеко. Де ж він започує? Йї стало жалко його. А якщо вона понесе йому плаша?

Так несподівано вирішила це, і не знайшлося в неї жодного заперечення, яке б стримало її. Не вагаючись встала з постелі і почала одягатись. В думках уже йшла вулицями, шляхом, бачила Ілька.

— Куди це ти? — спитала мати.

— Я зараз.

— Одягаєшся, чи що?

Материні розпити дратували її.

— Спить, мамо...

В сінях вона зняла з гвіздка плащ і ви-йшла з хати. Стояла кілька хвилин біля поро-га, доки розгледіла стежку. Бризки впали на обличчя, дрож пробігла по тілу.

Йшла вулицею, через місток, побіля тер-ників. Думала про Ілька. Він зараз пригаду-вався їй таким, яким вона запам'ятала його при перших зустрічах — милим, ласкавим, добрим.

Незчулася, як опинилась за селом. Яскра-вий вогник трактора мерехтів у темряві. Віра, не зводячи очей, йшла прямо на нього. Вогник наближався, розростався. На розвороті світло впало на неї, і вона раптом зупинилась. Стоя-ла перед трактором, з плащем на руці, забриз-кана дощем; крайки хустки спадали спереду на груди.

Ілько впізнав її.

— Віра! — крикнув у ніч з несподіванки.

Вона підійшла ближче. Не думаючи ні про що, він стрибнув з мосту і побіг до неї. Вона поступилась убік, в напівморок.

Ількові перехопило віддих.

— Як це ти сюди?.. Сама?

— Сама... Ось передав Петро...

— А-а, Петро... Дякую. Не заблудилась?

— Ти ж присвічував.

— Ну хіба.

Ілько підступив і взяв її обидві руки в свої. Забувся, що увесь мокрий, замашений, пригор-нуv до себе. Обое відчули таку близькість, та-ку глибоку солодку млість, що нараз про все забулися. То була якась хвилина, а вони обое

встигли мовчки і покаяться одне перед одним, і простити все.

— Віро!

— Що?..

— Отак сама й пішла?

— Сама.

Притулився до її щоки, торкнувся пошерхлими губами.

— Хороша ти.

— А ти нехороший, — сказала вона, відхиляючись, та Ілько відчув у тих словах стільки теплоти й щирості, що враз і забув про них. Так, вона кохає його!

— Я піду... Ви, мабуть, скоро станете, мокро вже.

— Як не припустить дощ, то ні в якому разі, — гаряче промовив він, знов ловлячи її руки.

— Пусти, я піду, — сказала.

Ілько ще щось гукнув до неї — не обернулась. Чула тільки, як загукнув трактор.

Коли повернулась додому, в хаті ще горіла прикручена лампа.

— Де це ти була? — виглянула мати з-за комина.

Петро в самій близькі з'явився на порозі.

— Куди тебе носило серед ночі?

Віра мовчки розпинала мокру хустку. Од ходи вона розчервонілась, а великі темні очі сяяли.

— Не скажу. Не литайте...

Мати й Петро здивовано презирнулись.

— Чи ти не при собі... Серед ночі встала, подалась кудись, і не питай, — злякано промовила мати.

— При собі, мамо... При собі, мамусю! — Поглянувши на сполохані обличчя матері й Петра, Віра засміялася.

— От дзига! — Петро сердито дмухнув на лампу.

XV

Дощ не вшухав до ранку. Легкі хмари вставали й вставали з-за обрію, розсипали свої благодатні краплі й летіли далі й далі.

Перший теплий весняний дощ падав на прозорі яснозелені молоді листочки озимої пшениці і жита; на розпушену ріллю, в якій лежали набряклі зерна; на червонясті, усіяні бруньками віти абрикос, яблунь, груш і вишень; на жовті, мохнаті квіточки, що в ярах пробилися крізь тогорішню, перетрухлу траву; на кругленькі листочки шпоришу, що вже вкривав обочини доріг і стежок — на все, що пережило холодну зиму і тепер жадало тепла, води і світла.

Ілько йшов шляхом, сковзаючись на твердих горбках. Не обминав навіть калюж, брів через них. По його обличчю стікали краплі. Нагріте ходом міцне тіло не сприймало холоду. І думки Ількові були зовсім не про те, що діялось зараз навколо нього. Увесь жив урочистою радістю.

Ішов у село сказати, що він обробив ниву. Хотілось сказати про це Підлісному, Петрові, Прокопові і їй, Вірі.

Звернув на стежку попід тинами. У дворах було пусто, хіба що десь перебігала з хати до хлівця напнута якоюсь одежиною жінка. Під

дощем бродили кури і весело співали півні. Проминаючи двори, мимоволі поглядав на білі занавіски і квіти на вікнах, за якими ще відчувалась дрімота ночі.

Зайшов до контори артілі.

Дві кімнати з великими вікнами, в барвистих плакатах, були щойно заметені. Пахло вчорашнім тютюновим димом. На столі рахівника лежала велика ганчірка. Туго закручений репродуктор стримував сильні звуки і дзижчав, як джміль.

Ілько опустився на лаву і повернув регулятор репродуктора. Багатоголоса пісня виповнила кімнату. Слухав її і думав про те, що в цей час десь ясно світить сонце.

Тепер помітив, що на лаві лежала знята з апарата телефонна трубка. А за мить на порозі з'явилась прибиральниця, старенька незнайома жінка, а за нею, пробігши по під вікнами, увійшов Петро. Був у накинутій прямо на голову кожанці, з-під якої витикалась біла спідня сорочка.

Петро аж зупинився на порозі — так здивувався Ількові.

— Здоров, Ілля! То це ти і є директор МТС? — посміхнувся і допитливо подивився на жінку.

— Ні, ні. Емтеєсівський директор обзивався, — ткнула вона рукою на трубку. — Йй-право, обзивався.

Директор дзвонив з дому. Запитував бригадира, чи не простояв трактор учора через пасок та що робили вночі. Петро доповів про нічну роботу, спитав Ілька, коли зупинив свою машину.

— Перед ранком, як закінчив,— сказав Ілько, не почувавши вдоволення.

Видавлюючи нігтем у столі борозенку, Петро розповів директорові про Ільків пристрій. Потім довго слухав, притакуючи.

— Згоден. Правильно, Дем'яне Андрійовичу. Я передам йому трубку, — сказав Петро і, відхиливши трубку, звернувся до Ілька пошепки. — Хвалить тебе. На, просить до телефону.

Ілько посунувся по лаві до порога, замахав руками.

— Та що ви, Петре Васильовичу. Кажіть, був та вийшов... Що ж там такого? Прилаштували ролик і все.

— Просять, то доповідай. Швиденько.

Ілько підійшов до стола, залишаючи на підлозі розпливчасті сліди розквашених черевиків. Боязко підніс до вуха трубку.

— Здрастуйте, Дем'яне Андрійовичу!

Директор привітався, пообіцяв преміювати, хвалив, а Ілько так нічого більше й не сказав. Лише наприкінці, коли директор, раптом розсміявшись, спитав, чи Ількові з руки працювати в Кам'янці, наважився заговорити, червоніючи й напружуючи голос.

* * *

*

— Ну, Петре,— зупинився Ілько перед бригадиром і пересмикнув плечима від ознобу. — Мені б додому. Намок я до нитки.

— Ходімо до мене: зігрієшся, одягнеш щось моє, — сказав Петро, беручи Ілька за рукав. — Проясниться, тоді одвезуть.

— Знов щось твоє? Плащ твій на мені.

— Мій плащ? Як він до тебе потрапив?

Ілько зам'явся.

— ...Віра вночі принесла.

— То ви що ж, знайомі з нею?

— Та ніби... Ми вже встигли й посперечатись.

— Он що! — аж вигукнув Петро. Він враз пригадав усе незрозуміле в поведінці і Віри, і Сагайдачного. Як же ото він не міг здогадатися раніше!

— В такому разі я просто беру тебе в гості, й крапка!

— Ні, мені треба додому, — прогук Ілько і вийняв з кишені тютюн.

Папір і тютюн в кишеті були мокрі. Петро взяв кишет з Ількових рук.

— Ходімо... В мене й закуримо, — майже наказував Петро, дізнаючи в Ільковому ваганні неспіливість і юнацьку соромливість. — Ой, який ти, Ілля. Це мені не подобається. Мовчазний ти якийсь, неспіливий. Будь орлом! — і перший ступив за поріг.

Ішли по безлюдному артільному двору... У відчинених дверях кузні жеврів вогонь. Біля корівника під стріхою, зігнувшись, стояло рябе телятко. На зеленому схилі над ставком білили кури.

Ілько йшов поруч з Петром. Чомусь усе помічав і запам'ятовував. Наростали хвилюючі й неясні передчуття. Йому здавалось, що ось-ось дощ перестане, хмари розійдуться і відкриється ясна блакить неба.

РІДНЕ СЕЛО

О. В. Гіталову

Темна ніч. Дме сирий холодний вітер. Невидимі хмари ронять на землю краплі дощу. В хатах рано погасло світло, село заснуло. Тільки в степу то там, то там рухаються ясні, набубнявілі вогні або ще десь на осінньому шляху скинеться крилатий спалах фар запізнілої автомашини.

В Чапліївці світиться одним-одне вікно, певно на садибі МТС в тій конторській кімнаті, куди заходить погрітись сторож. Так і є. Але зараз тут сторож не сам. Дід Артем таки сидить під грубкою, простягнувши перед собою дерев'янку, а по кімнаті походить якийсь юнак. Мабуть, приїжджий. На ньому чорний

клейончатий дощовик поверх пальта і сіра кругленька кепка з малим до зухвалості козирком, яких у Чапліївці ще не носять.

В кімнаті чути, як за стіною незмовкно і трохи сумно гуде стовп телефонної лінії. Раз у раз постукує в шибку освітлена гілочка бузку.

— Це вже коли б і не замерзло... Холодом повіяло,— мовив сторож, відчувши крізь кожух тепло грубки.

Приїжджий ніби щойно помітив, що дід знов зайшов до кімнати. Зупинившись перед ним, він вийняв з кишені барвисту коробку і подав дідові цигарку. Прикурили разом, від одного сірника, і юнак мовчки ходив собі далі. Схоже було, наче він, ідучи далеким шляхом, просто вгостив когось зустрічного.

Дід Артем затагнувся запашним тютюновим димом, кашлянув, здмухнув з цигарки попіл, відзначив, що на ній золоті літери, і звів погляд на приїжджого. Примітив обтріпані внизу холоші і кумедний козирок кепки.

— Значить, в Оситняжку предписали... пощастило тобі, синашу. Хороше, показне село...

— Чим воно таке показне?

Приїжджий кинув це запитання на ходу, наче йому було байдуже, що скаже на це старий, але в голосі його чулася нетерплячість.

— Чим? — дід помовчав якусь хвилинку, ждучи, коли приїжджий зупиниться і вислухає, але той походжав далі.— Чим? — глухо повторив дід і відповів коротко: — Всіма пунктами. Не був там ніколи?

Маленькі очі старого глянули з-під глибокого надбрів'я, ніби з далекої далини, прямо в обличчя незнайомого. Той кілька разів підряд

затягнувся цигаркою і окутав себе хмарою сизого диму. «Та це ж дід Артем», і пригадав його подвір'я, рядок старих напівусохлих тополь од вулиці, хату з червоними причілками, голубів над нею.

— Це не має значення, був я там чи ні,— заперечив парубок, нічим не виказавши своїх здогадок.

Кинувши на підлогу великий педокурок, він заклав за спину, під пальто, руки і став схожий на хвостатого лискучого індика. Мабуть, збирався отак ходити й ходити від столів до порога й назад. Та ось він рвучко обернувся посеред кімнати.

— Всі тут, діду, перехваляють Оситняжку, от що я вам скажу! Директор мені її так розмалював, ніби у всьому Союзі немає нічого кращого за неї. І старший зоотехнік тієї ж: «Сам би пішов туди зоотехніком». Послухаєш їх, так здасться, що в районі всі інші села — глухі ями.

Прийжджий, досі чужий і недоступний для старого, заговоривши про Оситняжку, здався простішим, зрозумілішим, навіть знайомим з лиця. Дідові захотілось відразу ж спитати, звідки він родом, та продовжив перервану думку:

— Доброму похвала не зашкодить, синашу. Поїдеш, поживеш і сам залюбуєшся. В Оситняжці жити — одне щастя. Як достатками, як людьми, як виглядом — усім вона бере верх над сусідами. Михнівський колгосп, к приміру, лежить поряд, на таких же землях і вгіддях, а його, бач, тобі не розписали. Загубив він і те, чим до війни славився. Тоді хоч волітболом по-

бивали оситняжців, а тепер нікому грати, розлетілася молодь, хто куди надумав. От які результати, синашу.

Приїжджий слухав діда і ледве стримував своє нетерпіння: йому було що сказати на кожне дідове слово.

— В кожному районі, діду, є така Оситняжка. Я їздив, знаю... Її на рукахносять, до неї пливають і лісоматеріали, і шифер, і кадрами її не обділять. Ось звідкіля беруться і достатки, і гарні хати... Мене ось посилають спершу для знайомства з головою артїлі. Сподобаюсь йому, так візьме.

Він знову закурив цигарку і чи то забув, чи то з наміром не вгостив на цей раз сторожа. Дід Артем не був людиною настільки тонкою, щоб падати цьому значення. Він погодився з тим, що, може, десь і є села-пестунці, однак Оситняжка не така.

— Оситняжці, синашу, добули благополуччя своїми руками. Своїми! Там давно й давно люди свій колгосп люблять і свого села тримаються. В їх он на кожному посту свої навчені люди, фахівці, значить, всякі — і слюсарі, і будтехніки, і фельдшер. А візьми, к приміру, бригадира Ярового, Олексія Васильовича тобто. Я пам'ятаю його з отакого собі косоплечого підлітка. Ходив нашим степом в МТС на курси. Тепер он чоловік у всесоюзній славі. От які результати! Якийсь повійвітер за десять літ десять професій перепробує, увесь район облазить, шукаючи кращого та вигіднішого, а Яровий до однієї роботи та й до одного місця корінням приріс. І погнало його, погнало вгору. Поїхав, повчився, у самої Ангеліної практику

пройшов, десь і на заводі трохи побував, а тоді все приніс у свій колгосп і в свою МТС. Врожаї в його колгоспі — на всю Україну... Москва йому звання присвоює, на свята в гості кличе, не забудь — з Оситняжки прямо. І телефон іде з району до його хати на батьковому дворіщі... Іри таких молодих і старим живеться в теплі та в добрі. Оситняжські діди в своєму колгоспі діло знаходять, не шукають підробітку на стороні, не ходять пішки по карбованця, як ось я, щодня за кряж... У мене теж є сини. А де вони? Пішли десь тротуарів та парків шукать, а своя Михнівка ось на обидві шкандибає, ще гірше за мене. От які результати!

Дід Артем встав. Юнак, що вже давно стояв перед ним і слухав, подався назад. Дід, так само гарячково, як і говорив, одгорнув у куток від його ніг ціпком недокурок і виїшов.

* *
*

Тимофій Карапута їхав добровольцем на село після довгих вагань. Так пізньої осені летить під низько навислими хмарами одинокий журавель, що відстав чи відбився од струнких ключів журавлиних. В дружні загони перших добровольців молодого зоотехніка не пустила його власна нерішучість.

Навчаючись у технікумі, Тимофій мріяв поїхати з дипломом на рядову колгоспну ферму. Його, сільського юнака, село вабило завжди, а після розлуки — особливо; вчився він добре, на практиці в колгоспах швидко набув перші

фахові навички і захопився зоотехнікою. «На звичайнісіньку ферму!» вигукував він, коли студенти говорили про майбутні призначення. В такі хвилини в його уяві поставали привабні картини життя і праці на селі. При цьому Тимофій ніколи не думав про вибір місця для себе легшого, вигіднішого. Він твердо вірив, що своїми силами й знаннями вплине на бодай найвідсталіший куточок господарства, правильно спрямує його і що всюди знайде підтримку своїм добрим намірам.

Та незадовго перед випуском близька Тимофієві людина збила юнака з обраної дороги. Тимофійового дядька, районного працівника, саме тепер призначили на солідну посаду в обласному управлінні сільського господарства. Дядько негайно поклопотався, щоб відмінника Тимофія Карапуту послали в його розпорядження. Молодий зоотехнік послуухався родича і зайняв посаду в управлінні.

В численних поїздках по області Тимофій пізнав багато корисного для себе і вирішив неодмінно піти працювати зоотехніком на колгоспну ферму, але тепер уже тільки на передову ферму.

Одного дня Тимофій не зайшов — забіг до кабінету свого дядька з свіжим номером «Правды» в руках.

— Ось справжні патріоти! — захоплено вигукнув він і поклав руку на знімок перших добровольців.

— Хороші люди, — буркнув дядько, підписуючи цілий стовпчик директив. Озирнувшись, чи крім них немає нікого, додав: — Не змогли влаштуватися в місті, то пойдуть і в найглухіше

село. Половина з них просто невдахи. Іди займайся своїми справами.

Тимофій обмер; він не міг би й подумати так про цих людей, не то що сказати десь. Він сам-бо прийшов відкрити свій намір: поїхати на село. Але оте слово «невдахи» наче паралізувало його. А що коли і його, Тимофія, десь в МТС чи в колгоспі так назове хтось? Чи не каятиметься він тоді, що залишив роботу в області, під крильцем авторитетного дядька, і не осів назавжди в місті?

Знов їздив по районах, оглядав ферми, радив, складав акти, милувався гарними селами і поспішно виїздив з глибинних закутків; жадібно розпитував у добровольців, як їм живеться, і перед одними каявся, що не поїхав сам, а перед іншими мовчав. Влітку місяць провів у рідному селі, в матері; блукав по степу, ловив у ставу рибу, заходив на ферми. В перші дні рідне село видалось йому таким чарівним, що він уже вирішив залишитись дома назавжди. Навіть сказав про це дівчині, єдиній з дівчат свого села, з якою прагнув побачитись, поговорити, пригадати шкільні роки, тій сором'язливій, що не бажала давати йому руки, коли ставали в коло гратись в ката і мишки... Та то був емоційний спалах, і він погас. Через десять днів йому вже захотілося до міста, він скучив за його шумливими вулицями, за службовою кімнатою, заставленою столами, шафами, з яскравими плакатами та стеблами рослин; за спортивною площадкою... Знов хотілося відчутти приємність приїздів і від'їздів...

Повернувся до міста. Та після першої ж командировки йому спротивилися і службо-

ві обов'язки, і найнята кімната... Він зайшов у кабінет до свого дядька і сказав виможливо:

— Посилайте мене в село. В яке завгодно село! Не відпустите — сам поїду.

Його послали в рідний район: там потрібні були зоотехніки і, зокрема, в знаменитій Оситняжці. Директорові МТС Тимофій не признався, що родом з Михнівки, а той якраз і запропонував йому роботу хоч в Оситняжці, хоч в Михнівці. Тимофій, звичайно, вибрав Оситняжку з її електричними ліхтарями на вулицях, палацом культури, ставами і зразковим містечком тваринницької ферми. Розмова з дідом Артемом дещо похитнула його рішення, куди піти, і юнак завагався.

Підвезти зоотехніка до Оситняжки повинен був бригадир тракторної бригади, який годину тому старенькою полуторкою поїхав з МТС до райкому партії і мав ось-ось повернутись.

Тимофієві надокучило прислухатись та виглядати. Мабуть, через те він і затіяв суперечку з дідом. Коли сторож вийшов, зоотехнік з полегкістю зітхнув. Почував якусь гнітючу злість на сторожа і всіх, хто неприховано пишався Оситняжкою і мав на це незаперечне право. Опустився на табуретку, де сидів сторож, і замислився, як може замислитись молодда нетерпляча людина.

Тонко забряжчала шибка. Світле мереживо попливло по вікні. Тимофій стрепенувся: задумався, забувши навіть, де він перебував, на кого і скільки чекав.

Дід Артем тільки відчинив двері, як повз нього прошелестів Тимофій своїм дощовиком.

— До побачення, діду!

— Нехай щастить тобі,— лагідно сказав сторож, але зазирнув до кімнати. Рахівниці, чорнильна пляшка і стінний годинник були на своїх місцях.

Надворі темно, хоч в око стрель. Між двома рядами тополь ледве позначається просвіт. Тимофій на бігу потрапив у калюжу, яку старанно обходив удень.

За ворітьми вітер шарпнув поли. Тимофій на ходу застібався однією рукою. Майже наткнувся на машину.

— Поїдемо?

Шофер засвітив червонясті, наче перевтомлені фари.

— Сідай.

Тимофій кинув до кузова чемодан з тією поспішністю, з якою подорожні завжди сідають на попутну машину.

Відкрились дверцята кабіни. Перед юнаком виросла огрядна постать чоловіка в кожушку з розгорнутими лапами і в шапці.

— Яка в тебе обмундировка, товаришок? Не змерзнеш? — голос чоловіка простуджено хрипів.

— Не хвилюйтесь. Їздили не в такий холод...— браво відповів Тимофій і, підтягнувшись на руках, легко перестрибнув через борт.

Поїхали. Полуторка торохтіла, як неповна коробка сірників. У темряві наче зовсім близько пропливали будівлі, височіли дерева. А потім усе відступило десь далі, зникло, залишилась одна темна просторінь, та вітер, та генген рухливі вогні. Тимофій озирався з цікавістю в різні сторони і затуляв коміром вуха.

Його немилосердно трясло, з-поміж колін висовувався непокірний чемодан, а на ноги налязало якесь заліззяччя.

* *
*

Їхали недовго. Проминули хутірець, лісок з яром і опинились на грейдері. Тут шофер, на решті, поїхав так швидко, як тільки могла старенька полуторка, що мала незабаром піти на злом.

Тимофій ждав, що ось-ось звернуть на польову дорогу до села, а машина раптом зупинилась. У неясному світлі фар попереду лежав наїжджений шлях, мріли голі деревця лісо-смуги і зовсім близько стрімела на ріллі тонка жердина — віха.

— Будемо чекати біля Кирикової хати... Гляди не затримайся,— хрипко і строго сказав чоловік шоферові і веселіше звернувся до Тимофія: — Гей, пасажире, живий?

— Все гаразд,— в тон йому обізвався Тимофій.

— Коли хочеш — давай пройдемось. Шофер ось підкине вал у Табурище й повернеться.

Тимофій енергійно сплигнув, гупнувши ногами об землю.

Чемодан примостили в кабіні. Машина поторохтіла. В її світлі мигнули дерева лісо-смуги, телефонні стовпи, що йшли навскіс степом, і все зникло. Стало тихо і навіть трохи моторшно. А за мить уже просотувалося з темряви ввкротіння трактора.

Широкими кроками чоловік пішов по груд-

куватій ріллі на ті звуки. Почувши, як метушливо шелестить позаду Тимофіїв дощовик, він трохи притишив ходу.

— До нас, значить... Де працював?

— В обласному управлінні... Не відпускали довго.

— Он як. На селі потрібні люди.

Трактор визирнув із-за горба своїм одним оком несподівано. Увійшовши в смугу світла, бригадир махнув рукою трактористові «не спиняй» і на ходу піднявся до нього. Тимофій пішов за плугами. На плугах сидів причіплювач. Він безперестанку орудував істиком, Тимофієві захотілося чимось допомогти йому. Запах свіжої землі, змішаний з духом гарячого трактора, знайомий йому з дитинства, схвилював його. Він почав руками виривати з-під борінок зволючини, наступати чобітьми на огудину. Захопився роботою, старався, аж упрів.

Трактор зупинився. Попереду, біля саду, біліла самотня хата. Дві високі молоді топольки нагиналися над нею. По ріллі жваво бігло, хтозна-звідкіля, перекотиполе.

* *

*

Під хатою, в затишку, ждали машину. Небо трохи посіріло, мабуть, зійшов місяць. А хмари біжать і біжать.

На грейдері блиснули вогники. Тимофій перший помітив їх.

— Оце вже наша.

Бригадир мовчав. Світло бризнуло крізь плетиво гілля.

— ЗІС,— спокійно сказав він.— На Варварівку.

Це, певно, була остання машина, що проїхала цієї ночі грейдером.

Од Кирикової хати до Оситняжки навро-стець ріллями та ярами — сім кілометрів з гаком, шляхами — й того більше. Бригадир уже сказав про це зоотехнікові.

Ждали. Прикурювали, дивились один одному в очі. Що могло перешкодити шоферові повернутись? Нашо відпустили його?

Про все загальне, поверхове уже перего-рили.

Мовчали. Ждали.

Перший вибухнув гнівом Тимофій:

— Це ж чортзна-що! Його виглядають, ждуть на холоді, а він, мабуть, самогоночку десь попиває, забувши про все на світі.

Він сердито затоптав цигарку. Вітер встиг вихопити кілька червоних іскор і поніс їх, як зраділий хлопчик, креслячи вогняні лінії.

Бригадир почував себе винним у тому, що взяв зоотехніка з машини. Однак виправдовуватись тут нічого. В степу все буває. Певно, щось поламалось у дорозі. Коли б він був сам, уже пішов би додому пішки. Хіба це первина?.. Та доведеться ще трохи зачекати. Може, саме в цю хвилину виїздить з Табурища. Як рушать навростець, тоді не здожене.

Зоотехнік став перед бригадиром і нервово пересмикнув плечима.

— Мене завжди обурює оця неповороткість деяких сільських людей. Ось як і в управлінні працював... Приїдеш було в колгосп, оглянеш ферми, ознайомишся з господарством. Бачиш:

можуть і водопровід на ферми прокласти, і автонапувалки закупити. Запропонуєш, домовишся з МТС, при тобі оформлять документацію... Через три-чотири місяці завернеш в цей же колгосп. Ідеш прямо на ферму. Думаєш, що тут усе перемінилося за цей час. У корівник — а там, матінко моя! Все залишилось, як і було. «Чого це ви й досі не провели води?» питаєш. Виявляється, перешкоди зовсім дріб'язкові. Проекти було складено, матеріали і обладнання занаряджено, а от виїхати за трубами запізналися, і їх віддали іншому колгоспу... І так далі. І на рядовій роботі в колгоспі я боюсь цього. Захопишся ділом, а тебе враз остудять надмірно холодні натури. Перечепишся на одному порозі, постоїш біля другого, набридне й тобі самому твоя ідея, та й підеш знов збирати зведення.

— Ходімо пішки! — раптом сказав бригадир і поривно виступив з-за хати.

Вітер підхопив його постать і ніби погнав вперед. Тимофій подався за бригадиром.

Знов насунули низькі густі хмари, припустив дощ. Стало темно, стежки в ложині ніякої, на ноги почала налипати земля.

Йшли мовчки. Зоотехнік тупав позаду, все дивився під ноги і сопів. Коли зігрілись і втяглися в рівний ритм, бригадир уповільнив ходу. Порівнялись.

— Так, значить, зведення по телефону легше збирати?

— Дозвольте сприйняти це як насмішку? — серйозно відповів Тимофій.

— Та що ви. Я взагалі кажу... І слова ваші мені запам'яталися. Перечепить хтось, кажете, спіткнешся, набридне, і кинеш...

Він пішов повільно. Це, як і добродушний тон бригадира, підбадьорило зоотехніка.

— З такими думками, друже, на одній роботі довго не вдержишся. Хто йде вперед, той обов'язково натикається на перешкоди, і треба на ногах триматися міцно. Це як закон. Станеш на роботу — зразу наляжуть на тебе турботи. Буде тобі і допомога, й порада, а труднощі доведеться перемагати своїми силами й розумом. Похитнеш себе зневірою — люди одвернуться; будеш твердий, наполегливий — всі підуть за тобою. Отак-то... Коли б я почав розповідати, скільки пережив, поки налагодив роботу своєї бригади, то й дороги нашої було б мало. Без поту та клопоту нічого, брат, людині не дається. Пригадую, яким було наше село, коли я повернувся з фронту. Стою на бугрі, дивлюсь у долину, а там самі стіни та димарі стирчать. Я аж за голову взявся. Оце наша Оситняжка! Оце за тисячу кілометрів їхав, пішки йшов. Сльози, брат, навернулися на очі. Приходжу, шукаю своїх. В землянці, виходить, живуть мати, жінка з дітьми. А перед війною наше село було найкращим у районі. Що ж робити? — думаю. Починати все спочатку чи забрати машинки та й переїхати десь на станцію, прилаштуватись стрілочником? На другий день мене якраз і запрошують у райцентр. Відмовився. Пішов у степ подивитись. А там як побачив, що серед ниви стоїть трактор, сам, без людей,

то вже й не повернувся в землянку до самого вечора. Прибули додому мої ровесники, зібрали бригаду, почали ми розшукувати брукх та ставити машини на колеса. Було... А через деякий час їх замінили новими, і пішло, й пішло. А як землю обробили, значить, і врожай був, і до будівництва дістали руки... Тепер наш колгосп іде попереду. А ось зовсім поблизу, Михнівський, там багато незлагод. І голову колгоспу ніяк не знайдуть хазяйновитого, і самі михнівці не беруться за своє село, як ми взялись після війни. Та й добровольці щось туди не йдуть... От ми вже й дома.

Унизу, в сірій імлі долини ясніли розсіпані електричні вогні. Вітер доносив кинуту репродукторами в простір музику.

Тимофій мовчав.

— Чого так задумався? Чи не чемодан тебе засмутив?

— Та ні, я нічого, — виправдувався Тимофій. — Чемодан? А що там... Для мене найкоштовніше — волейбольний м'яч.

— Любиш волейбол?

— Граю.

— Нам якраз хорошого спортсмена й бракує. Я сам люблю побігати за м'ячем.

— Організуємо.

Почалась вулиця.

— Переночуєш у мене, — сказав бригадир, звертаючи до хвіртки.

Біля порога довго мовчки обчищали взуття. В хаті засвітилась лампочка.

Тимофій прокинувся і не відразу збагнув, як опинився в цій теплій чистій постелі.

В хаті було зовсім видно, на комині відбилися рожеві візерунки сонця. Пахло глиною і прив'ялим зіллям.

За дверима в суміжній кімнаті бубоніли голоси, побрязкував посуд. Тимофій прислухався.

— Я, Олексію Васильовичу, не раз уже заявляв директорові. ЗІСи, кажу, стоять у вас на колодочках, щоб і коліс не замочили, а полуторку так ганяєте, що ніколи й динамку розібрати. Якби вже вона раптом розсипалась десь на дорозі, я б їй і свічку поставив. І сам мучуся біля неї, і людям неприємності. Ви пішки тьопали хтозна-звідки, і діда Артема без мене ніхто не підвезе. Шкандибатиме старий...

По паузі обізвався другий голос.

— За вчорашнє, Мироне, ти сам винен. І не виправдуйся. Динамка й раніше ж відказувала?

— Бувало.

— Значить, запасну вози при собі, а на «якось добряжчу» більше не їдь. Раджу тобі. У нас в роботі так, як у строю: ідеш не в ногу — інших збиваєш.

— Я це розумію, товаришу Яровий.

Тимофій перебіг очима по хаті. Біля порога стояв його чемодан, і він зрадів йому. На стіні під рушником висів портрет господаря, поряд — менші карточки. На лаві лежав дитячий лук з вишнини і очеретяна стріла; на столі — радіоприймач, засланий мальованою паперо-

вою скатертиною, біля вікна — телефон. Тимофій знов спинився очима на портреті.

Коли б не він, можливо, Тимофій ще лежав би трохи в постелі, поніжився. Але відчуття затишку знайомої з дитинства сільської хати зараз зімкнулося в душі юнака з вчорашніми роздумами в МТС і в дорозі. Він схопився. Швидко одягнувся, причесався перед дзеркалом, узяв чемодан і пішов з хати.

Вже за дверима він почув знайомий простуджений голос:

— Куди це так швидко? Поснідаємо зараз, тоді й підете.

Тимофій обернувся. Перед ним стояв смаглявий, міцний і ніби трохи нижчий, як запам'ятовся йому, бригадир. Був він у розстебнутій гімнастйорці з чистим білим комірцем, у галіфе і в калошах на босу ногу. Стояв у дверях, як у рамі, і посміхався.

Тимофій опустив голову, зам'явся.

— Спасибі вам, Олексію Васильовичу, за все. Я піду в Михнівку... Додому.

Яровий взявся рукою за одвірок.

«Молодець!» подумав він. Дивився вслід юнаку, доки той не зник за будівлями.

Шлях на Михнівку лежав через бугор, в червонястий, роз'ятрений небокрай сходу. Коли Тимофій вийшов сюди, попереду в сліпучому світлі побачив чиюсь постать. Так рано міг іти з МТС, подумав Тимофій, тільки дід Артем.

Він пішов швидше.

1955

258609

З М І С Т

ОІ ЦІЛИНО-ЦІЛИНОНЬКО

Пробуджена земля	5
Перший слід .	114
Вечірня дорога	135

БУКОВИНСЬКІ ДОЛИ

Оленячі роги	149
Чабан .	181
Переможець .	186
Килим . .	194

НЕЗАБУТІ ВЕСНИ

Весняний дощ	205
Рідне село .	262

Хорунжий Анатолий Мефодьевич.
Незабытые весны
(На украинском языке)

Редактор К. І. Юречко
Художній редактор Р. Ф. Липатов
Технічний редактор Н. А. Тимчишина
Коректор О. Я. Лазебна

*

Здано на виробництво 19.VII-1959 р. Підписано до друку 10-X-1959 р. Формат 70 X 92¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 8,75. Умови. друк. арк. 10,24. Обл.-вид. арк. 9,94. Тираж 13.000. БФ 19127. Ціна 4 крб. Зам. 467. Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Київ, Пушкінська, 28.

*

Львівська книжкова друкарня Головидаву Міністерства культури УРСР, Львів, Пекарська, 11.